

ISSN 2618-9623

Төбәк тарихы буенча журнал
Краеведческий журнал

Туган эҗир

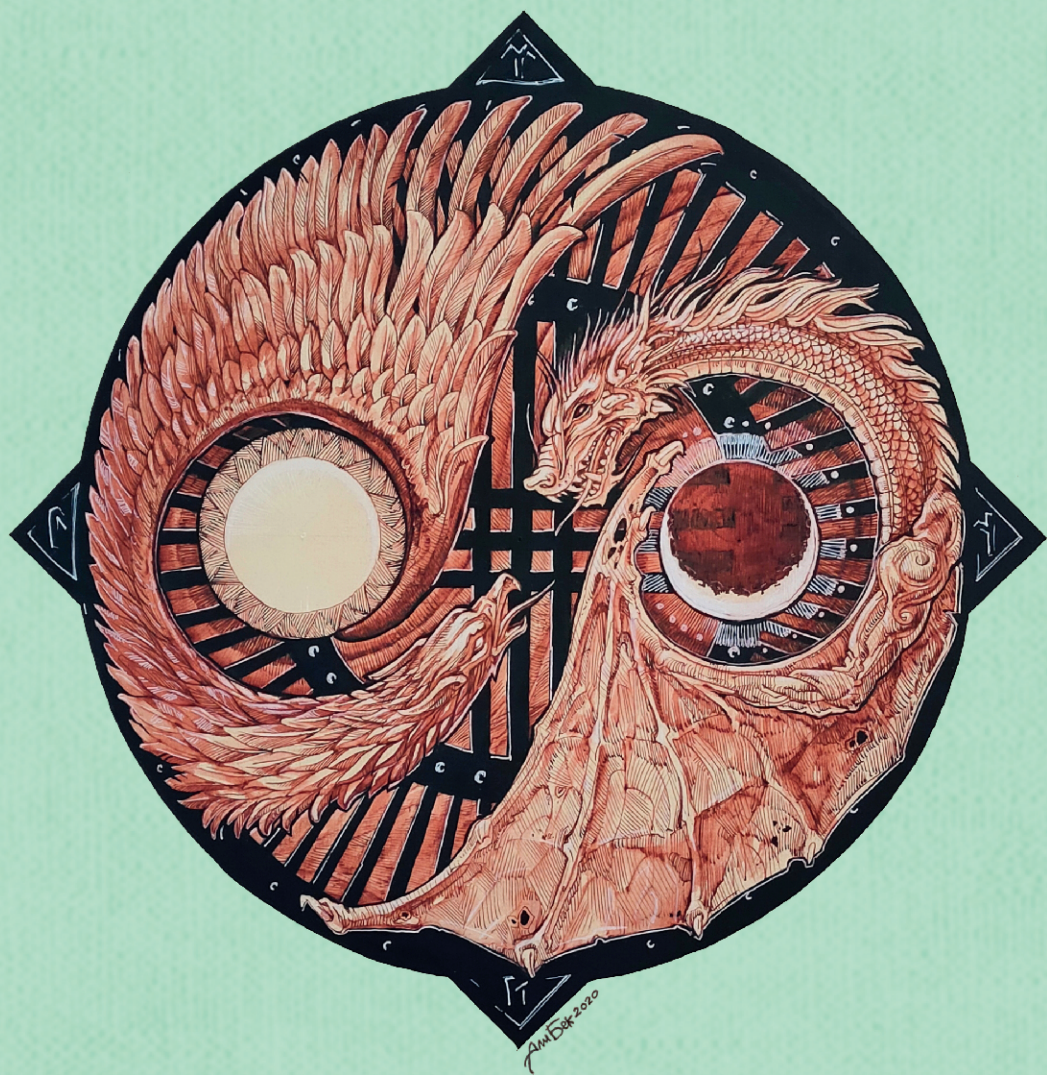
Родной край

1*2024

ГАРМОНИЯ МИРА

Работа ногойского художника Алибека Койлакаева.

Если верить древним восточным мудрецам, то год Дракона — время удачное, сулящее нам гармонию и богатство, время для принятия новых вызовов и реализации своих амбиций. Однако, как и в любой год, необходимо помнить, что успех и удача зависят от нашего собственного труда и усилий.

Бөтендөнья татар конгрессы
Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр
жәмгыяте

ТУГАН ЖИР

Төбәк тарихы буенча журнал

1*2024

Казан—2024

Всемирный конгресс татар
Общество татарских краеведов Республики Татарстан

РОДНОЙ КРАЙ

Краеведческий журнал

1*2024

Казань – 2024

УДК 908
ББК 26.89 (2Рос.Тат)
Т 70

Баш мөхәррир:

Дамир Мәүләви улы Исхаков,
тарих фәннәре докторы

Баш мөхәррир урынбасары:

Альберт Әхмәтжан улы Борһанов,
тарих фәннәре кандидаты

Редакцион коллегия:

Аблязов Камил
Акчурин Мәгъсум
Бәйрәмова Фәүзия
Гатауллин Ринат
Гыйләжев Искәндәр
Закиров Ринат
Измайлов Искәндәр
Зәйдуллин Ркаил
Салихов Радик
Сафин Фаил
Ситдилов Айрат
Тычинских Зәйтүнә
Хисамов Олег
Шәйдуллин Рафаил

Редакцион-нәшер итү төркеме

Жаваплы сәркатип:

Дәүләтшина Гөлнәра Фәрикъ кызы

Web-редактор:

Ярхамов Илнур Ирнис улы

Корректор:

Хөсәинова Алина Жәмил кызы

Басманың адресы:

Казан шәһәре, Карл Маркс ур., 38/5
Электрон почта: monitoring_vkt@mail.ru
<http://tatar-congress.org/ru/tugan-zhir/>
<http://tugan-zhir.org>
Татар төбәк тарихы буенча
кварталлык журнал
Татар һәм рус телләрендә

Главный редактор:

Дамир Мавляевевич Исхаков,
доктор исторических наук

Заместитель главного редактора:

Бурханов Альберт Ахметжанович,
кандидат исторических наук

Редколлегия:

Аблязов Камил
Акчурин Магъсум
Байрамова Фаузия
Гатауллин Ринат
Гилязов Искандер
Закиров Ринат
Измайлов Искандер
Зайдуллин Ркаил
Салихов Радик
Сафин Фаиль
Ситдилов Айрат
Тычинских Зайтуна
Хисамов Олег
Шайдуллин Рафаиль

Редакционно-издательская группа

Ответственный секретарь:

Давлетшина Гульнәра Фариқовна

Web-редактор:

Ярхамов Ильнур Ирнисович

Корректор:

Хусаинова Алина Ямилевна

Адрес издания:

г. Казань, ул. Карла Маркса, 38/5
Электронная почта: monitoring_vkt@mail.ru
<http://tatar-congress.org/ru/tugan-zhir/>
<http://tugan-zhir.org>
Ежеквартальный журнал
по татарскому краеведению
На татарском и русском языках

ISSN 2618-9623

Туган жир: Төбәк тарихы буенча журнал [Родной край: Краеведческий журнал].

№ 1. Казан: Бөтендөнья татар конгрессы. 2024.

ЭЧТӨЛЕК

Р.С. Курчааков.

Каражен һәм нардуган: яктылык белән караңгылык аермасын аңлау. ... 8

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Д.М. Исхаков.

Монаш-бәк эзләреннән: бабаларның башлангыч тарихы. 11

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

Ф.Ш. Хужсин, А.З. Нигаматов.

Яр Чаллы шәһәренең яше турында. 40

Э.Г. Сәйфетдинова.

Хәнәфи мәзһәбенә альтернатива булганмы? (*Алтын Урдада
шәфигый тәгълимат таралуы турында*). 48

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

Д.Н. Тажин.

Туган авылым нигезенә алып килгән сукмаклар (*Чирмешән районы
Түбән Кәминкә авылына 300 ел*). 56

А.Г. Ахунов.

Татар дүләрләре кулланган сәүдә акваториясе. 90

Р.Р. Әскәров.

1930 елларда кигинлыларның жиңүе һәм фажиғәсе. 102

Р.И. Ишмөхәммәтова.

1921 елгы ачлык шартларында Сарытау губернасының татар авыллары. 109

С.Г. Сәмитова.

Изге урынлы татар авыллары. 118

Р.З. Салиев.

Кече Ватаным чишмәләре. 122

Ф.Ә. Бәйрәмова.

Атласи һәм Туйкиннарның Казанга кайтуы... 137

Р.Р. Минһаж.

Кинәле елгасы буенда, таулар итәгендә. 142

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаclar

Эдиге бий (*кырым татарлары варианты*). 155

Ф.В. Мәҗитов, С.Ә. Хөсәенов.

Биклән авылы тарихы документларда һәм материалларда. 182

Татар бистәләре, элекке шәһәр тормышы

Р.Г. Шаһиева.

Бер интерьер турында хатирә. 193

Ирек мәйданы: бәхәс клубы

С.Ә. Хөсәенов.

Түйкә шәжәрәсенә тәнкыйть күзлегеннән караш. 197

Шәхесләребез

Ф.Х. Жәүһәрова.

Этнограф юбилее (*Рәмзия Гыйният кызы Мөхәммәдованың*
100 еллыгы уңаеннан). 204

Х.Л. Гарипова.

Тел язмышы – ил язмышы. 208

Татар рухы

Г.Г. Сафиуллина.

Төрки–татар балаларының «Сөембикә варислары» халыкара
фестивале Кырым – Казан арасына күпер салды. 213

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар.

Хатлар һәм кайтавазлар

Редакциягә хат. 228

Р.Р. Минһаж.

Алтын баганаларыбызның берсе. 230

Хроника. 232

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат.

Рецензияләр

Яңа китап. 236

Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллары

Ф.Х. Захарова.

Халык медицинасы. 237

Юбилярлар турында сүз

Ш.Н. Хәлимова.

«Ак калфак»лы асыл зат. 245

Авторлар буенча белем

СОДЕРЖАНИЕ

Р.С. Курчааков.

Карачун и нардуган: различие света и тьмы. 8

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

Д.М. Исхаков.

По следам Монаш-бека: ранняя история предков. 11

Научные публикации по краеведению

Ф.Ш. Хузин, А.З. Нигаматов.

К вопросу о возрасте города Набережные Челны. 40

Э.Г. Сайфетдинова.

А была ли альтернатива ханафитскому мазхабу?
(о распространении в Золотой Орде шафиитского толка). 48

Краеведение в научно-популярных публикациях

Д.Н. Тазиев.

Тропинки, приведшие к месту зарождения моего села (300 лет
Нижней Каменке Черемшанского района). 56

А.Г. Ахунов.

Торговые акватории, используемые татарскими государствами. 90

Р.Р. Аскарлов.

Триумф и трагедия кигинцев в 1930-е годы. 102

Р.И. Ишмухамедова.

Татарские села Саратовской губернии в условиях голода 1921 года. 109

С.Г. Самитова.

Святые места в татарских селах. 118

Р.З. Салиев.

Родники моей Малой родины. 122

Ф.А. Байрамова.

Возвращение Атласи и Туйкиных в Казань... 137

Р.Р. Мингазов.

У реки Кинель, у подножия гор. 142

Исторические источники по краеведению

Эдиге бий (вариант крымских татар). 155

Ф.В. Мазитов, С.А. Хусаинов.	
История деревни Биклен в документах и материалах.	182

Татарские слободы, старая городская жизнь

Р.Г. Шагеева	
Память об одном интерьере.	193

Площадь свободы: дискуссионный клуб

С.А. Хусаинов.	
Критический взгляд на генеалогию Туйки.	197

Известные личности

Ф.Х. Завгарова.	
Юбилей этнографа (К 100-летию Рамзии Гиниятовны Мухаммедовой).	204
Х.Л. Гарипова.	
Судьба языка – судьба страны.	208

Татарский дух

Г.Г. Сафиуллина.	
Международный фестиваль «Наследники Сююмбике» построил мост между Крымом и Казанью.	213

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

Письмо в редакцию.	228
Р.Р. Мингазов.	
Один из золотых столпов.	230
Хроника.	232

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Новая книга.	236
-------------------	-----

Национальная кухня, пути сохранения здоровья

Ф.Х. Захарова.	
Народная медицина.	237

Слово о юбилярах

Ш.Н. Халимова.	
Достоцимая обладательница «Ак калфак»а.	245

Сведения об авторах

КАРАЧУН (КАРАЖЕН) И НАРДУГАН: РАЗЛИЧЕНИЕ СВЕТА И ТЬМЫ

*«Нынче все умы в тумане...»
(«Евгений Онегин»)*

Различение сути от мути в «тумане цивилизации»

Первый шаг любой демистификации – идет ли речь о суевериях, религиозных или экономических учениях, политологии или конспирологии – это различение Натуры и Культуры, Природы и Социума. Надо уметь отличать свои естественные ощущения внешней Природы, а также тела и души (оперативная психосоматика) от социальных наваждений, творимых людьми из благих побуждений.

Все пророческие Откровения начинаются с этого различения. И попробуйте прочесть суры Книги Различения (аль-Фуркан – Коран) в хронологическом порядке их ниспослания пророку Мухаммеду – вы увидите уроки-кейсы такого различения.

Без такого введения-различения, как показывает практика, книга Корана не открывается внутреннему зору (См.: многозначное примечание А.С. Пушкина к циклу «Подражаний Корану»). Только так в наше время создается просвет восприятия – ПроСвет, в котором человек зрит незримое и Верит, потому что Знает.

Удерживать в своем восприятии такой ПроСвет в наше время крайне сложно потому, что искусственная среда цивилизации чрезмерно разбухла, как раковая опухоль на теле Природы, она явно вышла за рамки разумных потребностей, вытеснила и подавила Природу.

Просто посмотрите на локации модных «глемпингов» или точки «экосистемы» Сбера в Горном Алтае... Эти изъяды незаметны для туристической толпы, хотя они очевидны для местных жителей и образованных экологов. И не стоит ссылаться на всем известные и распиаренные эко-катастрофы – на них нынче паразитируют «зеленые корпорации» – самые извращенные враги Природы и своих народов.

Дух времени – ZeitGeist – популярный термин немецкой философии, а также фильм американского режиссера-конспиролога о современных теориях заговора. Двести лет назад, ощущая поэтическим чутьем Дух своего времени, Пушкин написал: «Нынче все умы в тумане...» – поставил диагноз. А теперь уже весь нынешний человеиник бродит вслепую в «тумане цивили-

зации». И этот «туман», который сгущается из паутины отживших социальных институтов, запутанных отношений и непримиримых противоречий, затемняет сознание людей сильнее, чем «туман войны» и природный туман.

Неспособность или нежелание выбраться из этого тумана, как и стремление напустить туман на своих конкурентов, неизбежно ведет на путь войны. А для разумного выхода нужно сначала разобраться с тем мистическим туманом, который накопился в культурных наслоениях нынешней цивилизации – суеверия, научные и религиозные догматы, идо-лы культуры и предрассудки здравого смысла и т.д.

Лишь после такой предварительной очистки сознания от накопившегося культур-мультикультурного мусора, можно мирно – без войны – браться за постепенное – слой за слоем – разоблачение нынешней социальной лжи. Чтобы расчистить почву для ростков новой цивилизации новых форматов жизни, человеческих отношений и укладов хозяйства. Признаться честно, надежда слабая, но пока не умерла. Пока еще внуки и внучки водят хоровод вокруг елки...

Карачун в декорациях мнимой реальности

Итак, если без мистики, то Карачун это самый темный период декабря, связанный с коротким световым днем зимнего солнцестояния. Максимум темных энергий – природных, а не мистических – приходится на 21–25 декабря: 17 часов темноты против 7 часов пасмурного неба с редкими солнечными эпизодами. Переход через этот крошечный барьер субъективно воспринимается как победа Света над Тьмой, хотя на самом деле преобладание тьмы сохраняется до наступления в марте весеннего солнцестояния. Это и есть период подготовки к встрече нового цикла: инициация души, укрепление длинной воли и проверка на стойкость духа.

Дуга НАРДУГАНА (см. ключевое слово в поиске) символически изображает этот, пожалуй, самый сложный и ключевой период годового цикла. Главное, что предстоит в это время – успешно завершить старый год: закрепить позитивное и исправить негативное в делах и мыслях. Но, как видим, нынешняя социальная практика и ритуальные «новогодние» стереотипы подменяют эти серьезные задачи суетой корпоративов, пресыщенных застолий и манипуляций с детьми – вместо душевного общения на равных.

Не стоит забывать, что подвижный баланс дня и ночи определяет все основные природные процессы на Земле, в том числе биоритмы человека и его психосоматику. Независимо от того, осознает ли конкретный человек себя частью Природы, мнит ли себя ее «царем» или, как говорится, «ходит под Богом».

Почти все, кроме жителей больших городов, знают, что самая темная ночь бывает перед рассветом. Однако в суете повседневности мало кто понимает, что фазовая перемена света и тьмы гораздо сильнее и суровее проявляется в годовом солнечном цикле.

Именно жители агломераций, ослепленные суетой и искусственным освещением, об этом обычно забывают. И тем чаще они сталкиваются не только с мелкими неприятностями, но и с крупными ЧП – коммунальными авариями, «хлопками» газа, социальными и природными аномалиями, ДТП и т.п. Бытовые агностики и сугубые «оптимисты на все случаи жизни» могут обратиться к сезонной статистике МЧС. Хотя гораздо надежнее проверить это на собственном опыте – через свои ощущения ритмов света и тьмы.

Еще дальше от суровой реальности природных циклов «цифровые пленники Сефирот». Для них главным источником света стал экран телевизора, компьютера или смартфона. Многие из них кажутся замурованными в искусственный цифровой кокон – это ясно видимый окружающими симптом цифровой одержимости.

Декабрьский Карачун это реальный барьер кромешной, т.е. предельной тьмы в наших делах и сознании, чреватый негативными последствиями. Но его преодоление с опорой на живую веру, личную силу и добрую волю приносит светлые озарения и реальные подарки.

Проверьте сами и спросите у друзей.

ПроСвет во мраке перемен

Луна в Карачуне

В ускоряющемся потоке перемен проявления Света и Мрака становятся все более резкими и контрастными. Ход предконечного времени неуклонно приближает нас к предреченному моменту, когда «мир невидимый станет видимым». Тренируйте остроту восприятия и искусство различения – скоро пригодится!

МИЛЛИ ҺӘМ ТӨБӘК ТАРИХЫН ӨЙРӘНҮНЭҢ ФӘННИ-МЕТОДОЛОГИК ЯКЛАРЫ

НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ И КРАЕВЕДЕНИЯ

Д.М. Исхаков

ПО СЛЕДАМ МОНАШ-БЕКА: РАННЯЯ ИСТОРИЯ ПРЕДКОВ

Введение

Группа населения, проживавшая в прошлом в юго-западной части территории Уфимского уезда – в XVII–XVIII вв. вначале по Казанской, затем – Ногайской дорогам этого административного образования Русского государства, обычно в документах относилась к Кыпчакской волости. Но само понятие «Кыпчакской волости», за которым скрывалось родо-племенное подразделение – эль кыпчак (Кыпчак иле), имевшее сложный внутренний состав, нуждается в более глубоком раскрытии. То же самое касается и населения этой волости, к концу XVIII в. состоявшее из разных этносословных групп, о чем свидетельствуют данные, которые будут приведены далее.

Но предварительно надо указать на то, что авторы трех томов, как впрочем и других книг, выпущенных в серии «История башкирских родов» в Башкортостане, недостаточно дифференцируют разные группы носителей родо-племенного наименования «кыпчак». Между тем они могут иметь не одинаковое происхождение, что будет раскрыто нами в дальнейшем. Кроме того, нельзя согласиться с поспешным выводом авторов из Башкортостана относительно принадлежности поименованных «башкирами» в документах XVII–XVIII вв., да и несколько позже, групп к этническим башкирам, ибо тут имеет место смешение сословной и этнической принадлежности. Кроме того, надо принимать во внимание и то, что клан кыпчак являлся в Казанском ханстве и в ряде других ханств одним из карачабекских племен (Об этом подробнее см.: [Исхаков: 1998]), будучи в числе каучинов – личных кланов хана Улу-Мухаммеда и его предков [Исхаков: 2009. С. 15] В частности, Утемиш-хаджи пишет: «...от отца Тохатмыш оглана остались эли барын, аргун, кыпчак, ширин» [Утемиш-хаджи: 2017. С. 55]. Наконец,

важно подчеркнуть, что племя кыпчак имелось и в Ногайской Орде [Трепавлов: 2001. С. 501 и др.], что из-за нахождения Ногайской Орды вплоть до 1630-х гг. в Волго-Уральском регионе создает дополнительную проблему различения ногайцев – татар Ногайской Орды – и иного населения, проживавшего в Южном Приуралье, но не только.

Из сказанного получается, что не всяких представителей клана кыпчак в XVII в. можно причислять к башкирам, если даже они успели войти в башкирское «звание», то есть в сословие башкирцев. Поэтому вопрос о подлинной этнической принадлежности представителей клана кыпчак, оказавшихся с определенного времени в указанном сословии, нуждается в более тщательном повторном исследовании.

Исторические материалы XVIII – начала XX вв.

Начнем с более поздних исторических материалов. Население группы селений Бугурусланского уезда Оренбургской губернии, по V ревизии числившиеся «тарханами», «тептярами», «башкирами», «ясачными татарами», «ямскими татарами», в конце XVIII в. было сосредоточено в «Кипчатской волости» ([РГАДА. Ф. 1355. От 1. Ед. Хр. 1876] По другому источнику в 1803 г. – данные тоже по V ревизии, численность тептярей и бобылей в д. Кулшарипово составляла 21 муж. п. и 17 жен. п. (См.: [ЦГА РБ. Ф. И. 138. Оп. 2. Ед. хр. 80 «Окладная книга»])). В некоторых из этих селений проживали и чуваша (крещеные и некрещеные). Вот общий расклад основных групп жителей данных населенных пунктов по указанному источнику:

«Кипчатская волость» (1795 г.)

Асекеево	тархан из башкирцев	95 муж.	42 жен.
	ясачных татар	3	4
Мукменев	башкирцев	41	59
Кулшарипово	тархан	14	12
	тептярей	21	10
	ясачных татар	41	59
Солтангулово	тархан	59	53
	башкирцев	36	48
	ясачных татар	3	2
Верхний (Старый)	тептярей	8	9
Кутлумбет	ясачных татар	15	35
	ямских татар	122	75
Новый Кутлумбет			
	тептярей	82	71

Алькино	служилых тархан	60	67
	башкирцев	2	3
	крещеных чувашей	160	138
	некрещеных чувашей	21	25

По материалам III и IV ревизий (1762 и 1782 гг.) известно проживание представителей сословной группы «тептярей и бобылей», а также «ясачных татар», в д. Кутлумбет (ясачных татар 180 чел. муж. п. и тептярей 54 чел. муж. пола в 1762 г. и соответственно 197 чел. муж. п. и 77 чел. муж. п. в 1782 г.). В д. Солтангул также отмечены ясачные татары – 1 чел. муж. п. в 1762 г. и 3 чел. муж. п. в 1782 г. Кроме того, там же зафиксированы новокрещенные чувашаи (143 чел. муж. п. в 1762 г. и 141 чел. муж. п. в 1782 г.) [РГИА. Ф. 558. Оп. 2. Ед.хр. 295]. В ходе этих (III и IV) ревизий основные группы «тархан» и «башкирцев» не учитывались, поэтому информацию о них за это время мы не имеем. Однако, в дальнейшем население 5 деревень Бузулукского уезда (волость не указана) превратилось в основном в «башкир». В частности, по VII ревизии (1823 г.) мы видим следующую картину ([ГА Оренбургской обл. Ф. 6. Оп. 4. Ед. хр. 7850]. Категория «податных» в данном случае это бывшие «ясачные татары»):

Асекеево (Кинель)	башкир –	168
	податных –	9
Алькино	башкир –	99
	податных –	39
Кулшарипово	башкир –	77
	податных –	39
Мукменево	башкир –	106
	податных –	4
Солтангулово	башкир –	165
	податных –	4

Похожие данные имеются и по и VIII ревизии (1834 г.) [Архив РГО. Ф. 2. Оп. 1. Ед. хр. 187]:

Алькино	башкир	157 м.	183 ж.
Асекеево	башкир	292 м.	337 ж.
	татар	17 м.	14 ж.
Мукменево	башкир	200 м.	241 ж.
Султангулово	башкир	209 м.	239 ж.
	татар	4 м.	2 ж.
Нов. Тархан	башкир	30 м.	38 ж.
Кулшарипово	тептярей	28 м.	40 ж.

Д.М. Исхаков. ПО СЛЕДАМ МОНАШ-БЕКА: РАННЯЯ ИСТОРИЯ ПРЕДКОВ

	татар	155 м.	175 ж.
Старый Кутлумбет	тептярей	14 м.	13 ж.
	татар	210 м.	224 ж.
Верхний Новый Кутлумбет	тептярей	85 м.	100 ж.
	татар	51 м.	60 ж.
Нижний Новый Кутлумбет	тептярей	178 м.	160 ж.

Несмотря на фиксацию в первой половине XIX в. рассматриваемого населения отчасти в сословной группе «башкир», эту категорию нельзя рассматривать как определение его этнической принадлежности. В частности, при составлении «Списка населенных мест Самарской губернии» в 1900 г. (не исключено, с использованием данных Всероссийской переписи 1897 г.), этническая принадлежность интересующей нас группы была определена так (См.: [Список населенных мест: 1900]):

Асекеево	татары-вотчинники	1328 м. – 1391 ж.
Алкино	—//—	842 м. – 866 ж.
Старое Султангулово	татары-припущеники	311 м. – 308 ж.
Новое Султангулово	татары-вотчинники	623 м. – 647 ж.
Старое Кулшарыпово	—//—	744 м. – 727 ж.
Новое Кулшарыпово	—//—	104 м. – 114 ж.
Мукменево	—//—	817 м. – 831 ж.
Тарханы	—//—	90 м. – 95 ж.
Старое Кутлумбетово	Нет данных	
Новое Кутлумбетово	Нет данных	

Как видим, одно и то же население числится в документальных материалах XIX в. то как «башкиры», то как «татары» (имеем в виду, что тептяри тоже были, в основном, татарами). Применение в конце XVIII в. (см. выше) формулы «тарханы из башкирцев», а также совместное проживание в некоторых селениях «Кипчакской волости» тархан и башкир, вроде бы подталкивает к мысли о том, что названных «тархан» надо тоже считать башкирами. Но с таким выводом спешить нельзя, ибо тут мы сталкиваемся с весьма сложным вопросом о возникновении группы тархан Кипчакской волости и связанных с ними «башкирцев». При обсуждении данного вопроса – а он имеет очень важную историческую часть, восходящую к средним векам – надо иметь в виду, что исследуемая группа, как мы видели, к концу XIX в. уже считавшаяся в местных статорганах татарами, даже в 1920-х гг. еще продолжала «раздваиваться» на «татар» и «башкир». В частности, по переписи 1926 г., проведенной уже после

ликвидации в стране по решению советской власти сословных делений и по своему характеру направленной на выявление подлинной этнической принадлежности переписываемого населения, мы обнаруживаем в названных населенных пунктах следующее разделение их жителей (См.: [Списки населенных пунктов: 1928]):

Верхние Асекеево	татары	1487 чел.
Нижнее Асекеево	—//—	1119 чел.
Ясшный	—//—	121 чел.
Алькино	—//—	167 чел.
Алькино Новое	—//—	1925 чел.
Старое Кулшарипово	—//—	1464 чел.
Шамасовка	—//—	224 чел.
Новое Кулшарипово	—//—	355 чел.
Новое Султангулово	башкиры	916 чел.
	татары	355 чел.
Старое Султангулово	татары	770 чел.
Мукменево Старое	башкиры	871 чел.
	татары	526 чел.
Мукменево Новое	татары	102 чел.
Кутлумбетово Старое	татары	1064 чел.
Кутлумбетово	татары	205 чел.
Верхнее Новое	башкиры	133 чел.
Малое Новое Кутлумбетово	татары	353 чел.
Тарханы	—//—	250 чел.

Получается, что «башкирами» себя по переписи 1926 г. назвали часть жителей д. Верхнего Нового Кутлумбета, д. Старого Мукменево, д. Нов. Султангулово. Не исключено, что это было проявлением прежнего сословного самосознания, связанного с владением земельными ресурсами – собственность на землю до формирования колхозов ещё была важна, поэтому этот фактор мог тогда иметь значение. Но в реальности для того, чтобы определить, с каким по этнической принадлежности населением мы имеем дело в лице жителей селений Кипчакской волости, нам придется обратиться к другим историческим материалам.

По следам генеалогий и ранних документов.

Начнем с анализа родословных, прежде всего связанных с Монаш/Манаш-беком, ибо часть жителей рассматриваемых нами селений (Асекеево, Нов. Султангул, Алькино) свою генеалогию связывают именно с

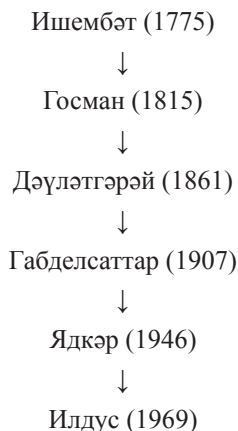
этой исторической личностью. Эти генеалогии в научный оборот были введены М.И. Ахметзяновым, поэтому в нашем анализе вначале воспользуемся опубликованными им вариантами родословной Манаш-бека. Но заметим, что имеются и другие, еще не изданные, варианты его шеджере. Ко всему прочему, данная генеалогия, позволяющая выяснить истинную этническую принадлежность предков Манаш-бека, позволяет заглянуть, как думается, в далекое историческое прошлое жителей Кипчакской во-лости.

М.И. Ахметзянов отмечает, что на сегодня известны 5 текстов (на самом деле их больше) родословной Манаш-тархана [Әхмәтҗанов: 2015. Б.9–22; Әхмәтҗанов: 2009. Б.217–225]. Один текст родословной был найден в д. Султангулово Оренбургской обл., другой был отправлен Р. Фахретдину (вариант конца XVIII в.), третий зафиксирован на эпитафии из кладбища с. Кама-Исмагилово Альметьевского района РТ (1926 г.). Ещё две версии шеджере были составлены в д. Алькино (Гали авыл) Самарской области. На них и сосредоточим наше внимание (они относятся к 1800 и 1840 гг.). Кроме того, мы ещё имеем вариант шеджере Монаша, составленного в д. Калмия Тукаевского района РТ (вариант Радита Бәдретдинова). Приведем интересующие нас части.

Родословные Монаш-бека (тархана)

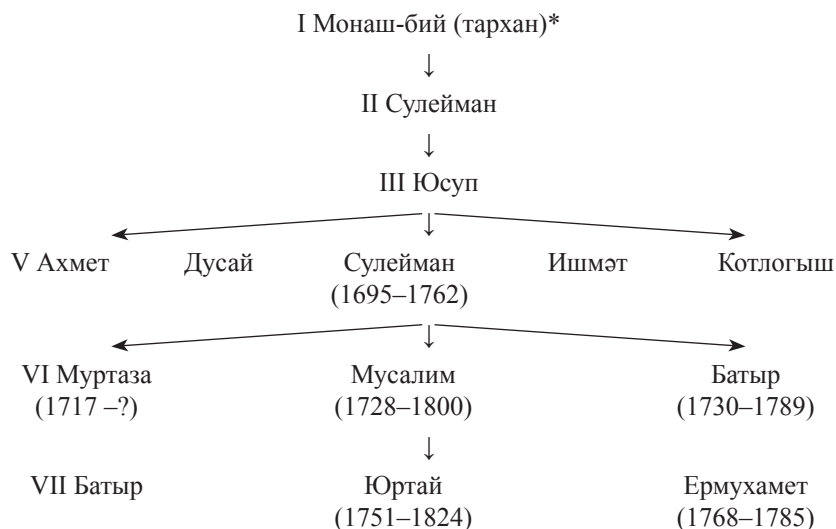
1. Родословная Илдуса Давлетова*

Миндәш
↓
Сөләйман
↓
Йосыф
↓
Дусәкәй
↓
Ишмөхәмәт
↓
Ишәле
↓
Морат хәзрәт
↓
Котлызаман
↓

* Получена от владельца родословной и публикуется с его разрешения.

2. Шеджере рода Радита Бадретдинова

[Далее шеджере доводится до современности].

* Родословная печатается по разрешению составителя.

Как мы видим, между всеми приведенными версиями родословных имеется общность в целом ряде их звеньев. Уже ранее была отмечена возможность проверки данной весьма интересной родословной на основе актовых материалов XVII–XVIII вв. ([400 лет: 2009. С. 8–9]. Эти документальные материалы для данной книги были подготовлены нами, но из-за редакционной путаницы к ним добавлена часть, подготовленная М.И. Ахметзяновым под его фамилией так, что автором их кажется он. См.: [Там же. С. 9]). Так как впервые эти материа-

Д.М. Исхаков. ПО СЛЕДАМ МОНАШ-БЕКА: РАННЯЯ ИСТОРИЯ
ПРЕДКОВ

лы в РГИА были обнаружены нами (хотя позже они уже комментировались и другими исследователями (См.: [Элмэт. Альметьевск: 2003. С. 100]), позволим детальнее остановиться на этом весьма интересном деле [РГИА. Ф. 1350. Оп. 56. Ед. хр. 563. Ч. 2 «В»], начатом в 1746 г., но содержащем ссылки на жалованные грамоты XVII в. Именно из этих материалов мы можем увидеть, что генеалогия Монаш-бека (тархана) вполне исторична.

3–4. Две старых родословных, в которых фигурируют Монаш и его потомки**

Кенэле буенда макам кыйлгаучы Тархан жәмәгатенең нәсәб хаты	Шежере. 1800 ел. Күчермә 1926 ел. Гали авылында язылган
I буын	
<u>Манаш</u>	<u>Манаш</u>
II буын	
<u>Сөләйман</u> <u>Киләй</u>	<u>Сөләйман</u> Тукай Пулат <u>Киләй</u>
III буын	
<u>Йосыф</u> <u>Кадер</u> <u>Йәмәк</u>	<u>Йосыф</u> <u>Кадер</u> Котби <u>Йәмәк</u>
IV буын	
Арслан <u>Дүскәй</u> Сафай Бохарай Илкәй Бикташ <u>Габдулла</u> <u>Муса</u>	Әхмәт <u>Дүскәй</u> <u>Габдулла</u> <u>Рәмкыл</u> Әхмәт Абай <u>Муса</u>
V буын	
Әсхат <u>Ишмәмәт</u> Үрәскә Бикмәт (Бикәш) Юлмәт Йосыф Хәсәен	Атнагол Атнагол Котманай <u>Котлыгош</u> <u>Ишмәт</u> Ишбулат Мөхәмәт

Тагай	Уразмәт
Илкәй	Бигәш
?	Фәррах
Сәет	Әсәкәй
<u>Рәмкол</u>	Юлдаш
	Юлбарыс
	Имангол

*** Выделены общие звенья.*

Дело началось в связи с тем, что Уфимского уезда Казанской дороги «Кипчатской волости» тархан Кутлугуш Дюскеев в 1746 г. получил землевладение, расположенное по рекам Кинелю и Кинельчику (по обе стороны), да по двум речкам Саврушам и по др. речкам (Сазлычайке, Умиру, Аийнияку). Он просил добавить ему и его родственникам, за «неимением своей земли», данное владение и дать возможность поселиться, создав там селение. В этой связи Кутлугуш Дюскеев сослался на прежние жалованные грамоты своих предков на земли в данной местности. Имелись и более поздние земельные споры из той же местности, например, за 1792 г., с вовлечением жителей деревень Галинкино (Галеево/Гали авыл), Асекеево, Султангулово, Кулшарипово, Ишей-Тарханово, где также имеются ссылки на более ранние жалованные грамоты XVII в. Из них выясняется следующее.

В грамоте «великих государей» от 1692 г. речь шла о разделе отцовского поместья и вотчины между Дюскейком и его дядями (братьями) Шигайком и Арсланком. Похоже, что тогда же поместьем и вотчиной владели дети Юсупа Сулейманова Саик, Ахмамет, Ишмамет, получившие ввозную грамоту Ивана Алексеевича и Петра Алексеевича за тот же год. В последнем случае мы имеем более точное указание на владение, ибо ту грамоту предъявили Уфимского уезда Казанской дороги «Кипчатской волости» команды служилых тархан Заит Абдуллин (он один раз назван «служилым татаринном») и тархан Кутлугуш Дюскеев (до того они временно жили в разных волостях: Юрмийской, Бюлярской и Еланской Уфимского уезда). Согласно указанной грамоте, она была дана «служилым тарханам Уфимского уезда Казанской дороги деревни Калмия Дюсейку, Ахмаметке да Ишмаметке Юсуповым детям на поместье их отца... в Казанском уезде по Зюрейской дороге в Чаллах да на вотчину за Камою рекою по Кинелю реке по обе стороны...». Оказывается, отец их, Юсуп Сулейманов, «... служил... по Казани, а поместье за отцом их было... по Зюрейской дороге в деревне Чаллах... вообще с братьями за Арасланом Сулеймановыми да вотчина за Камою рекою по Кинели ...». Затем, как отмечают Юсуповы дети, «... после

отца своего (в 123 г., т.е. в 1615 г.) сошли они в Уфимский уезд... и велено им службы служить по Уфе в тарханах...». Далее они объясняют, что написанное ранее «... за Килеем Монашевым с братьями с Сулейманом да Смаилем да Чараем... <а они> были им деды..., после дедов... владеют дядья и двоюродные Килеевы дети Ямяско да Кадырко... да отцу Юсупу Сулейманову с братьями с Алиганом да Арасланом... После дедов Смаиля да Чарайко детей не осталось» [Там же. Л. 47 об.]. По ходу изложения материалов дела выясняется, что названный выше Дюсейко – это отец Кутлугуша, а Ахмаметко и Ишмаметко – дядья. Видимо, в связи с данным делом была представлена еще одна грамота за 1695 г. (7203 г.). В её содержании есть весьма любопытные сведения – там речь идет о подселении в их «старинных вотчинах», оставшихся от предков и дедов, разных людей, в результате чего они не могут, как прежде, «в летнее время в тех своих вотчинах и угодьях и на полянах кочевать... с конными стадами, <ибо>... кочевать не дают» [Там же. Л. 50]. По ходу рассмотрения этой жалобы была приведена еще одна копия с грамоты Ионна Алексеевича и Петра Алексеевича, где содержится следующая информация: «...дана ввозная грамота служилому татарину Ногайские дороги деревни Каирли Ишейку Тактарову на поместья и вотчины деда его Тлекейко Карманову... [А]... в РНЕ [дата ошибочная или просчитывается неправильно] году служилому татарину Зюрейской дороги деревни Чаллов Килейку Монашеву... <на> Кинели... в РУ [дата ошибочная] году после Килейки Монашева из той вотчины... четвертой жребий да половина поместья дана его двоюродному брату служилому татарину Ногайской дороги деревни Каирли Тлекейку Карманову, а его Ишейке деду...» [Там же. Л. 51]. Всплывающее тут имя Килея Монашева заслуживает пристального внимания, ибо о нем сообщается и в других материалах рассматриваемого дела.

По обращению служилого тархана Килея Монашева из д. Кугарчин Ногайской дороги Казанского уезда за 1617 г. о пожаловании его вотчиной по Кинелю в виде бобровых ловлей для того, чтобы ему «справить тарханство», было принято положительное решение на основе того, что Килей «положил тарханную грамоту за государевой печатью царства Казанского» (речь идет о Казанском уезде – Д.И.), данную «на те бобровые ловли его брату Булату» в 1613 г. Сам Булат Монашев был убит в ходе похода в Арзамас черкасами [Там же. Лл. 33–35]. Далее, в 1792–1793 гг. было прошение от потомков Монаша об ограждении их земельных угодий в Уфимском уезде по Казанской дороге в Кипчакской волости (со ссылками на жалованные грамоты государей за 1685, 1686, 1691, 1692 и 1695 гг.), оказавшихся уже в Бугурусланском и Сер-

гиевском округах Уфимского наместничества, со ссылкой на то, что в данном случае землю у них забирают по указу от 1734 г. из-за «нашего башкирского и яко без гласного народа» для разного рода поселенцев [Там же. Лл. 20–23].

Кроме того, оказывается ещё в 1691 г. служилый татарин Ишейко Тактаров из «царства Казанского», то есть, Казанского уезда, бил челом «ложно». Назвавшись прапрадедом заявителя двоюродным братом Килею Монашеву он пытался получить поместье Килея Монашева, находившееся в Казанском уезде. Затем, как отмечает заявитель, вопреки тому, что это поместье находилось в Казанском уезде, потомки Ишейки Тактарова стали претендовать и на владение в Кипчакской волости [Там же. Лл. 22–23].

Следует отметить, что уже в материалах первой половины XVII в. есть данные о том, что на вотчинные земли Кипчакской волости «били челом» ещё «чуваши» нескольких деревень (Солтан, Емашура и Кобяк) Казанского уезда. Хотя вотчинники сообщали, что эти претенденты на те земли делали заявки «оболгав» власти, что они там лежат «пустые», дело скорее всего было не только в этом – в данном случае эти «чуваши» – а подразумеваются явно «ясачные чуваши», то есть ясачные татары указанных селений – могли иметь какое-то отношение к указанной вотчине и в более ранние времена. На этот момент надо будет обратить внимание в дальнейшем.

Из совокупности рассмотренных исторических сведений уже можно извлечь достаточно данных по именам представителей интересующей нас группы «тарханов», а также по местам расположения их поместий и вотчины. Пока обобщим рассмотренное, указав на то, что имеются и другие сведения об этой же группе населения, которые будут приведены далее.

1. Выяснилось, что тарханную грамоту на вотчину по р. Кинели имел Булат Манашев (до 1613 г.). Затем это владение получил (в 1617–1618 гг.) его брат Килей Манашев, имевший поместье в д. Кугарчин Ногйской дороги Казанского уезда. Они оба являлись «служилыми тарханами».

2. В 1615 г. братья Килея Манашева Сулейман, Смаиль, Черай переселились в Уфимский уезд, где они также числились «служилыми тарханами». От Смаиля и Черайки детей не осталось, после них (после «дедов») землями владели двоюродные братья Килея Ямаско и Кадырко. Далее этими землями владели Юсуп Сулейманов с братьями Алегаманом и Арсланом.

3. В д. Чаллы после Килейки Манашева, а также четвертным жребием по Кинели, половиной поместья в д. Каерли, владел двоюродный брат его

Тлекейко Карманов, являвшейся дедом Ишейки. А Ишейко Тактаров из д. Каирлы, Ногайской дороги Казанского уезда, являвшийся «служилым татаринном», получил поместье и вотчинное владение своего деда Тлекейко Карманова.

4. Юсуп Сулейманов приходился отцом Дюсейко Юсупову, а Ахметко и Ишмаметко – это его дяди.

Имея некоторую предварительную информацию о вотчинниках из Кипчакской волости (заметим, они именовались «служилыми тарханами», но иногда – «служилыми татарами»), обратимся и к другим историческим источникам, на этот раз, к писцовым (переписным) книгам Казанского уезда. В частности, в «Писцовой книге Казанского уезда 1647–1656 гг.» упоминается служилый татарин Килейко Манашев, владевший там в д. Нов. Мамли поместьем совместно с другим служилым татаринном – Тохтаркой Хозяшевым. Эта деревня выделилась из д. Мамли [Писцовая книга Казанского уезда: 2001. С. 10–11]. Если тут не случайное созвучие имен, то оно могло бы быть фиксацией уже знакомого нам Килейко Манашева. В более ранней «Писцовой книге Казанского уезда за 1602 – 1603 гг.» отмечено (скорее всего, в д. Малая Кобяк Козя Зюрейской дороги) поместье, находившееся за князем Монашем Колчюрином, но затем перешедшее к Коврогуелу (Кадрагулу) Булатову. Там же жили Алигульян (Алимгул) и его брат Байгул Булатовы, помещики и служилые татары (Алимгул еще только поспел на службу) [Писцовая книга Казанского уезда: 1978. С. 87–88]. И в данном случае видны соответствия имен, но мы не можем точно сказать, являются ли они интересующими нас личностями, теми самыми Монашевыми и их родственниками, или другими личностями.

В данном случае дополнительно к рассмотренным актовым материалам нам следует привлечь к анализу ряд документов, опубликованных в томе книги «Кыпчак» башкирскими исследователями (Речь идет о книге: [История башкирских родов: 2019. Т. 34. Ч. 1–3]).

Тем более, как уже было продемонстрировано выше, представители «Кыпчакской волости» бассейна Кинели и др. близких земель хотя и определялись «служилыми тарханами» или «из башкир служилыми тарханами», иногда параллельно именовались и «служилыми татарами», что вовсе не было случайностью, тому имелись свои причины, которые нам еще предстоит выяснить.

В значительном числе дел первой половины XVII в. фигурируют уже знакомые нам из родословных лица или их родственники. Так, в судебном разбирательстве 1645 г. речь идет о спорах относительно вотчины по р. Ик с вовлечением «башкирца» – князя Акбулата Сулейма-

нова (фамилия написана с искажением – «Ислеменов») из Уфимского уезда Ногайской дороги Кипчакской волости [История башкирских родов: 2012. Т. 34. Ч. 1. С. 359]. До этого он уже упоминался в деле за 1642 г. наряду с Кошайко Темгеновым и Досайко Атеевым, которые сообщали, что Акбулат им дядя [Там же. С. 362]. По ходу спора в 1645 г. выяснилось, что вотчину по р. Ик в 1600 г. «чувашу» из д. Кугурчин продал родственник князя Акбулата Кетик Кулчюрин [Там же. С. 359, 361]. Кстати, фамилия последнего совпадает с фамилией князя Манаша, до 1602 – 1603 гг. владевшего поместьем в д. Малая Кобяк Козя Зюрейской дороги Казанского уезда (обратим внимание также на то, что оно перешло к Кадаргулу Булатову и другим Булатовым) (см. выше). В 1648 г. в деле кроме князя Акбулата Сулейманова присутствуют имена Уфимского уезда Кипчакской волости тарханов Имкимета, Табыная Аксакаловых, а также Ишмамета Давлетбаева [Там же. С. 353], упоминающегося в 1645 г. Известно, что тарханную службу служил еще его отец Давлетбай [Там же. С. 361]. Сам Ишмаммет Давлетбаев был жив в 1665 г. [Там же. С. 364]. Наконец, из дела за 1649 г. становится ясно, что племянники князя Акбулата Сулейманова – Кошайко Темтенов (Темгенов) «с товарищи», жившие скорее всего в д. Турчино, совместно с «ясачными чувашами», владели бобровыми гонами, которые в свое время (в 1637 г.) были уступлены Акбулату Сулейманову, а тот передал их своим племянникам из Кипчакской волости – «башкирцам» Кошайке Теменову и Досайке Атееву с товарищи [Там же. С. 364]. Еще из одного дела за 1645 г. видно, что в Уфимском уезде в Кипчакской волости числились «башкирцы» Якшумбетка и Уразайка Атиевы, а дядя их – это Килей Ижсарин. Он являлся дуваном в данной волости. Брат Якшумбетки и Уразайки – Карас Чегалаев, являлся тарханом уже в 1625 г. (7133 г.). Отцом Якшумбетки и Уразайки был Янбахтин (имя тут отсутствует) [Там же. С. 362]. Далее, в 1659 г. в той же волости отмечены Табынай Аксакалов и Тедек Деваев [Там же. С. 364].

Во второй половине XVII в. те же лица или их родственники продолжают упоминаться в разных документах. Так, в 1666 г. тархан Кипчакской волости Ногайской дороги Уфимского уезда Канкас Давлетбаев, а в 1669 г. уже знакомый нам тархан Ишимбетко Давлетбаев, фигурируют в двух делах [Там же. С. 364, 365]. Затем в том же году отмечаются имена «ясачного башкирца» Кипчакской волости Кошайко Теменева и той волости князя Акбулатко абыза Сулейманова («Исеменова») [Там же]. Через небольшой промежуток времени в делах появляются имена Давлетько Давлетбаева и Коскулды Тенеева [Там же] (1672 г.), затем «лучших людей тархан» все той же волости Аканкана и Девенея Давлетбаевых

(1673 г.) [Там же. С. 366]. Записанный тогда же в тарханы Исянгул имел отца по имени «Сарт», а дядю его звали Азамак (Азамат) Аксакалов, они тоже служили тарханами, около 40 лет тому назад (отчет идет от 1675 г.). Другой дядя Исянгула по имени Табакай, а также Бишь Аксакалов, тоже служили тарханами. По документу, Бишь умер 7 лет тому назад (отсчет идет от 1675 г.), а после него уже третий год служили тарханами Алим Ишмаматов, Конкас, Давлет, Сарт, Азамат, Табакай, являвшиеся двоюродными братьями Бишю Аксакалову.

Таким образом, тут мы имеем целую группу родичей (братья и племянники) Конкаса, все они – тарханы Кыпчакской волости [Там же. С. 357–358]. Уже в 1670-х гг. из числа «тархан – башкирцев» той же волости мы знаем об Азамате Бахтине [Там же. С. 371], а в 1686 г. – о тархане Бектемирке Алмакаеве [Там же. С. 372]. За 1690 г. имеем еще одну группу тарханов данной волости – это Иселмен Янбахтин, Байбулат Ислеменов, Кюсеппердей, Сабак, Илмет Байбулатовы. Идет и пояснение: Тленчейко и Чюречейко Устемировы сообщили, что Иселейман Янбахтин им отец, а отцу их родной брат – Байбулат Иселеманов – их родной дядя, тогда как Кусеппердей, Сабак, Ильбетко (Ильметко) Байбулатовы – братья двоюродные [Там же. С. 379]. В 1690 г. Уфимского уезда Ногайской дороги «башкирец» Чюрейко Истемиров заявил, что его дед – Иселмен Янбахтин, служил тарханом. А отец – Истемир не служил, так как у него не было глаза [Там же. С. 381].

Также есть данные о том, что по челобитной Ногайской дороги Кыпчакской волости тархана – князя Коскильдея, в тарханы был записан его сын Килей [Там же]. В этом же деле в 1700 г. упоминаются Уфимского уезда Ногайской дороги тарханы – «башкирцы» Ишмаметко, Конкаска и Девенейко Давлетбаевы [Там же], а в 1702 г. речь идет о служилых тарханах той же дороги Кыпчакской волости Ишкирко Уразбаеве и Клевлейко Кункасове, имевших вотчину по рекам Иргиз, Большому и Малому Таналыку, Тичю и утверждавших, что ею владели уже деды и отцы их [Там же. С. 391].

И в завершении обзора документов несколько наблюдений по более поздним данным второй половины XVIII–XIX вв.

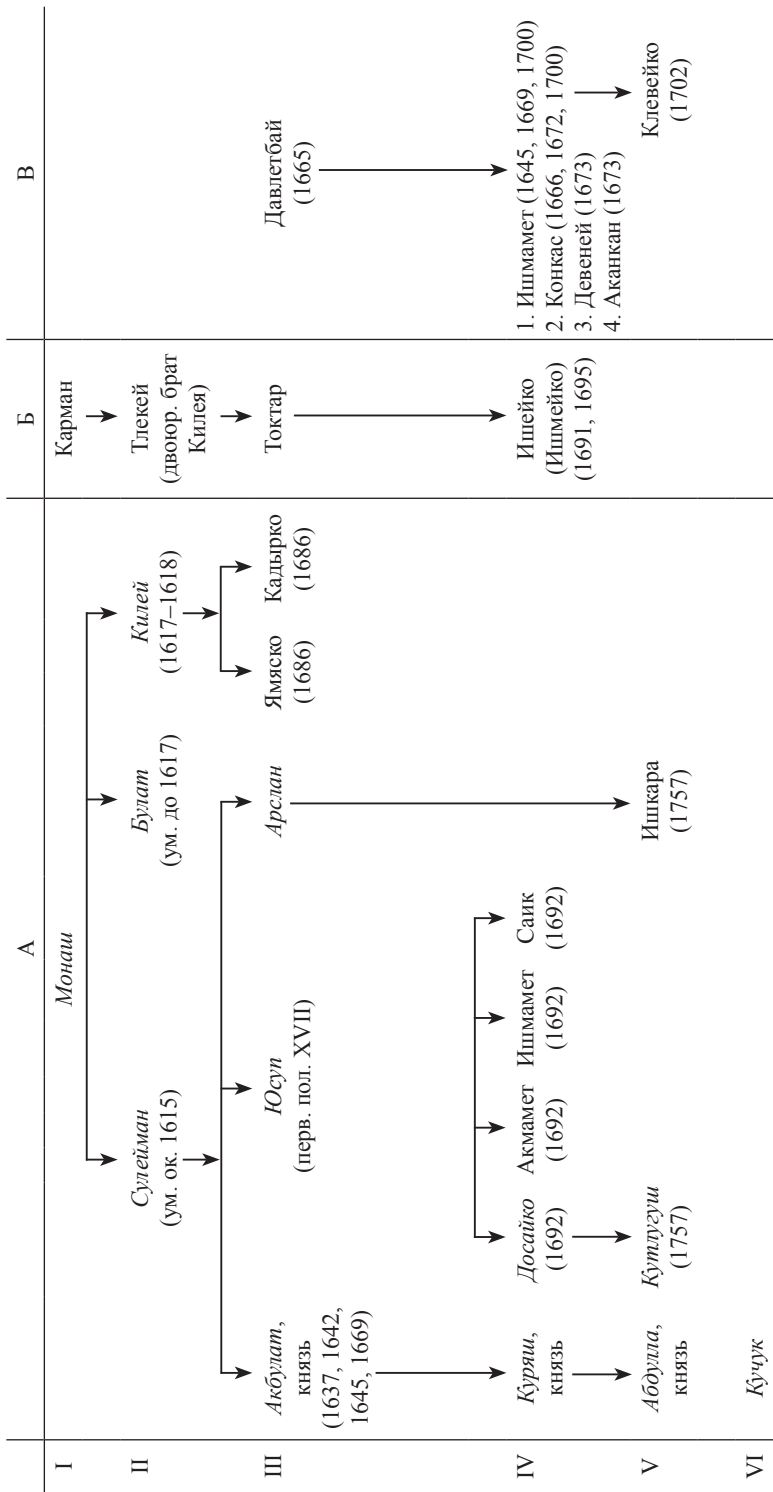
В документе за 1757 г. упоминаются Уфимского уезда Казанской дороги Кыпчакской волости служилый тархан старшина Заит Абдулов с братьями своими – тарханами Мухамметом, Танатаром, Смаилем Абдуллиными; Усман Уразметов, Султангул Тименеев и Башир Шарипов там также представлены. После смерти в 1772 г., его (З. Абдуллина) заменил в должности старшины Кыпчакской волости сотник Ишкара Арсланов [Там же. С. 396]. Он являлся родственником умершего (сын Араслана Су-

лейманова, внук Сулеймана Монашева [Там же. С. 187]). В 1761 г. служилый тархан Кипчакской волости Уфимского уезда Юмагул Кулмаметев из д. Султангулово продал собственному деду Тохтарову свою поместную землю [Там же. С. 396]. Из одного расследования за 1878 г., составленного по жалобе тарханов д. Старое Кулшарыпова Монашевых, выясняются ряд деталей прошлой истории «башкир» деревень Тархан, Мукменево и Новое Кулшарыпово, из которых надо указать, что земля д. Мукменево в 1744 г. была уступлена тарханами Кулмаметевым и Шариповым, в том числе Кулшарипу Дюсьметеву. А жалована она была в 1691 г. деду их Ишмейко Тохтарову, имевшему право на наследство после тархана Булата Монашева [Там же. С. 402–403]. Жители д. Тархан хотя и переселились в 1832 г. из д. Ишлей-Тархан Белебеевского уезда, также являлись потомками Килея Монашева [Там же. С. 903]. Относительно жителей д. Нов. Кулшарыпово сказано, что они происходили от тех же лиц, которые отмечаются в указанной выше купчей за 1744 г., где были зафиксированы Юзей Усманов и Уразметьев [Там же].

Этот подробный обзор документов был нужен нам в том числе и для сопоставления данных из них с генеалогическими материалами по Монашевым. Но о родственности многих линий разных генеалогий весьма четко говорит и один документ за 1800 г. – речь идет об «Экстракте из различных дел, касающихся тарханов [башкирских тарханов] Кыпчакской волости Монашевых, Сулеймановых, Юсуповых и др.» [Там же. С. 396–400]. Там перечислены многие из тех документов XVII в., которые нами были уже выше рассмотрены и на этой основе большой группе населения Уфимского уезда Казанской дороги «Кипчацкой волости» – «башкирским тарханам» Мелентью Имякову и братьям его и двоюродным братьям, оказывается еще в 1735 г., было подтверждено их тарханство и признано, что их деды Килей, Булат, Тлекей, Сулейман Монашевы и отец Мелентея – Ямяк Килеев, тоже были тарханами. Кроме Мелентея Имякова (Ямякова) в 1735 г. были отмечены: Кутлубулат Усеев, Блекей Емяков, Юзей Емяков, Исангул Мусин, Бигиш Кадыров и его дети – Ренгул, Карим, Илка Бигишевы; Аит Алкин, Бекбоу Бухараев, Ибраш Мусин, Заит, Смаил, Мухаммет Абдулловы. В числе последних надо видеть будущего старшину Кипчакской волости Заита Абдуллова, о котором уже было сказано.

Имея на руках большой набор имен и фамилий представителей группы тарханов Кипчакской волости, мы сейчас можем вернуться обратно к представленным выше генеалогиям потомков Монаша. Вот как выглядит в этом случае более древняя часть шеджере Монашевых и др. лиц, происходящих от Монаша, подкрепленная документально.

Ранняя часть генеалогии Монашевых и их родственников
(реконструкция по документальным данным)

Примечание: Курсивом даны имена, встречающиеся и в генеалогиях. В скобках даны даты упоминания в документах. Отдельные линии родословной остаются изолированными (линия Давлетбая).

К последней генеалогической таблице нужен небольшой комментарий. Сын Сулеймана, внук Монаша, Акбулат, известный между 1637–1669 гг. и названный князем, имел потомков, носивших фамилию Акбулатовых. Один из его потомков – Губайдулла Кучуков, походный есаул Кипчакской волости, пытаясь получить дворянство, в 1817 г. представил такую родословную: князь Акбулат Исянаманов [Сулейманов] → князь Кузяш → князь Абдулла → Кчук → есаул Губайдулла → Галимухамет. Проживал он тогда в д. Кабан Кыркалинской (?) волости Оренбургской губернии [Там же. С. 400–402]. Надо обратить также внимание на документ за 1735 г., где Мелентей Имяков (Емяков), перечислив своих родственников (см. выше), сделал заключение: «...деды их Килей, Булат, Тлекей, Сулейман Монашевы, а отец – Ямяк Килеев». В этой формуле есть одна неточность – Тлекей являлся двоюродным братом Килея Монашева, отцом же его являлся Карман, брат Монаша [Там же. С. 400]. Предки Давлетбая по документам не прослеживаются.

Прежде, чем перейти к ранней истории тарханов Кыпчакской волости Ногайской/Казанской дорог, надо подвести некоторые итоги первой части нашего исследования.

Установлено, что поместье Юсупа Сулейманова, внука Монаша, находилось в д. Чаллы Зюрейской дороги Казанского уезда и он служил «по Казани». После смерти своего отца (видимо, около 1613 г.), Юсуп и его братья «сошли» в Уфимский уезд, где они начали также служить в тарханах. Брат Сулеймана, Килей Монашев, в 1617–1618 гг. являлся «служилым тарханом», имевшем поместье в д. Кугарчин Ногайской дороги Казанского уезда. На самом деле это поместье могло бы принадлежать ранее самому Монашу, как это видно из претензий ясачных чувашей этой же деревни в 1600 г. на вотчинные угодья Монашевых в бассейне р. Кинель. Но там есть одно «но», о котором скажем далее. Тогда вотчинные угодья представителей Кыпчакской волости (напомним, что первоначально эти территории относились к Казанской дороге) оказываются весьма далеко на юге, в том числе, видимо, включая некоторые земли, прилегающие к р. Ик. Если допустить, что князь Монаш Колчюрин, до 1602–1603 гг. владевший поместьем в д. Малая Кобяк Козя Зюрейской дороги, это интересующий нас Монаш – основатель династии тарханов Монашевых, то время жизни Монаша можно было бы определить второй половиной XVI в. Но такому выводу относительно совпадения фигур двух носителей имени Монаш мешает одно весьма серьезное обстоятельство – имеется ещё ряд генеalogий представителей башкирских родов кыпчак (кыпсак) и кара-кыпчак, в которых также содержится имя Монаша. Разные версии этих генеalogий были опубликованы в уже отмечавшемся труде башкир-

Д.М. Исхаков. ПО СЛЕДАМ МОНАШ-БЕКА: РАННЯЯ ИСТОРИЯ ПРЕДКОВ

ских исследователей, посвященном шеджере клана кыпчак (кыпсак), в том числе ряд из них приведены в книге «Кыпчак». Обратимся к этим родословным (см. ниже).

Изучение отмеченных шеджере привело нас к выводу, что из-за отнесения родословных к разным группам – ответвлением рода кыпчак, содержание их далеко не всегда совпадает, или, во всяком случае, имеет значительные различия. В такой ситуации мы сочли возможным привлечь к анализу только те генеалогии, где напрямую содержится имя Монаша. Их не так много и они по своему содержанию совпадают.

5–7. Башкирские шеджере рода кыпчак, содержащие имя Монаша

I 1912г. скопирован в д.Мутал у старшины Янгира.	II 1900г. Вариант Хасана Баязитова	д. Кунакбай, д. Иске Морап-тал Куюргазинского р-на РБ. Кары-кыпсак ыруы (современные версии)
I Кыпчак би	I Кыпчак би – әүүэл Чыңгыз ханга баш салган	0.Локман Хәким I. Кыпсак
II Лаж би	II Лас бэй	II Лас бей
III Мөслимбәт	III Сәлимбәт бэй	III Сәлимбәт бей
IV Колдәүләт би	IV Колдәүләт бэй	IV Колдәүләт бей; Алымлы бэй
V Колсадыйк би	V Колсадик бэй	V Колсадик бей; Кыуалы бей
VI Тулат би	VI Тулат бэй	VI Тулат бей; Атагай бей (сәнкем кыпчаклар айырылды)
VII Бактыш би	VII Бактыш бэй	VII Бактыш бей
VIII Торгыш би	VIII Торгыш бэй	VIII Тургыш бей
IX Килдуш би	IX Килдуш бэй	IX Килдуш бей
X Монаш би	X Монаш бэй	X Монаш бей
XI Сандалы би	XI Сандалы бэй	XI Сандалы бей
XII Кәмалы би	XII Камалы бэй	XII Камалы бей
XIII Юмаш би	XIII Йомаш бэй	XIII Йомаш бей
XIV Кара Кужак би	XIV Мәшәүле Кара гужак кенәз – кыпчак кабиләсе башлыгы	XIV Мешәүле Карагужак кенәз; Котсура бей?
XV Колчура би	XV Колчүрә	XV Котлысура
XVI Китүк дәрхан	XVI Китүк дәрхан	XVI Жыянгол; Колсора
.....		

Однако в результате привлечения к рассмотрению только что приведенных собственно «башкирских» родословных, возникла новая пробле-

ма. Дело в том, что в некоторых версиях этих генеалогий есть примечание о том, что *Кара Куужак* (*Карагуужа би*) князь, имевший не вполне понятное прозвище «*Мәшәүле*» (это скорее всего испорченное имя его отца Юмаша + понятие оглы/улы), ходил в 961 г.х. совместно с другими башкирскими лидерами (названы: Илчикей, Шагали–Шакман – первый от бурзян, второй – от клана тамьян) [Башкирские шежере: 1960. С. 98, 124], на поклонение к русским. Если это событие происходило в 1553–1554 гг. (961 г.х.), время жизни Монаш бия, отстоящего в данных башкирских генеалогиях на три поколения до Кара Куужак бия, должно быть отодвинуто от этой даты по меньшей мере на 75 лет (считая на одно поколение по 25 лет), то есть, на последнюю четверть XV в. И тут возникает вопрос: является ли этой Монаш бей тем же самым Монашем из числа предков тарханов княжеского происхождения Монашевых и ряда других лиц из них же, сосредоточенных в Кыпчакской волости, о которых есть данные в актовых материалах XVII в? Хронологически это невозможно – Монаш бей из башкирских родословных явно жил значительно раньше.

Как быть в данном случае, что мы не приняли во внимание? Есть объяснение – не приняли мы во внимание одно очень существенное обстоятельство: как было установлено М.М. Акчурином и его соавторами при изучении генеалогий знатных татар Мещерского края, именно для XVII в. в этой зоне было характерно начинать шеджере не с лиц, живших тогда же, а с более отдаленных предков, например, живших в XV в. [Акчурин, Ишеев, Абдиев: 2021. С. 254]. Скорее всего, подобный подход был связан с особым вниманием к знатному или значимому предку. Похоже, что в случае с Монаш беем из отмеченных башкирских родословных мы имеем дело с таким же феноменом. Но в реальности этот генеалогический предок мог жить даже не в XV в., а значительно раньше. Для того, чтобы установить этот факт, нам придется обратиться к новым материалам, на этот раз к дастанам и некоторым историческим данным, попавшим в ранние арабские хроники. Однако, до того следует разобраться с деталями родо-племенной атрибутики того клана кыпчак, который фигурирует в документах XVII–XVIII вв. как «Кипчакская/Кипчатская волость» и был связан с потомками Монаша.

В поисках истоков клана кыпчак.

Вначале остановимся на вопросе о внутренней структуре клана кыпчак, оказавшегося с определенного времени частично в составе башкир. Как уже было отмечено, те, кто относился в более раннее время к этому подразделению, были не вполне однородны и в прошлом могли входить в состав различных ветвей кыпчаков. По этому поводу этнолог Р.Г. Кузеев сформулировал следующий вывод [Кузеев: 1974. С. 114]: кара-кыпча-

ки, которые нас интересуют в первую очередь, почему, далее выяснится лучше, в XVIII в. представляли уже из себя самостоятельную ветвь кыпчакской группы, имевшую свою внутреннюю структуру – у них имелись подразделения *сарыш*, *аслы* и *сайкан*. Но в «Реестре» за 1735 г. в Кипчакской волости Ногайской дороги упоминается ещё и подразделение Монаш [Там же. С. 53]. Общая локализация Кипчакской волости в первых десятилетиях XVIII в. была по рекам Белая, Большой и Малый Ик, Сюнь и Мендим [Там же. С. 52, 116]. Однако, актовые материалы XVII в. показывают нахождение какой то их части (группы «Монаш»?) и в бассейне рек Кинели и Кинельчика. Несмотря на то, что за одним исключением все подразделения клана кыпчак (Кыпчакской волости) относились в XVIII в. уже к Ногайской дороге, небольшая их группа ещё продолжала числиться в составе Казанской дороги Уфимского уезда [Там же]. В XVII в., как было уже сказано, представители этого клана в лице потомков Монаша числились по Казанской дороге. Кроме того, иногда Кыпчакскую волость в XVII в. причисляли и к «Икским волостям» (так было, например, в 1664 г.) [История башкирских родов: 2019. Т. 34. Ч. 1. С. 68]. Интересно, что эти «Ицкие волости» фиксировались в 1664 г. вне Казанской и Ногайской дорог Уфимского уезда (См.: [Документы и материалы: 2012. С. 52–65]), что ещё не получило объяснения, а это явно предполагает нахождение хотя бы части её территории в бассейне р. Ик.

Теперь нам надо обратно вернуться к одной из башкирских родословных, а именно, к версии Хасана, сына Баязита (он был её переписчиком) за 1900 г., содержащем 24 звена и имеющем уникальное добавление в текст шеджере.

После того, как в родословной отмечается подчинение в 961 г.х. (1553–1554) лидера клана кыпчак сына Юмаша Каракуджак бия царю Ивану Васильевичу, приводятся следующие племенные атрибуты клана кыпчак: боевой клич – *Туксыба*, дерево – *карама*, птица – *бөркет*, тамга – *дал* [Башкирские родословные: 2002. С. 146; Башкирские шежере: 1960. С. 98] (арабская буква даль – Д.И.). На данную информацию в свое время обратил внимание ещё Р.Г. Кузеев, сделавший из нее вывод в том что уран Туксаба (Туксыба) свидетельствует о происхождении кара-кыпчаков от домонгольского племени *токсоба* [Кузеев: 1974. С. 178] (в русских летописях – *Токсобичи*). Действительно, в таком направлении размышлять можно, правда, для этого у нас должны быть ряд дополнительных фактов, позволяющих перейти от домонгольских кыпчаков из племени *токсоба* (См.: [Плетнева: 2010. С. 109–111 и др.]) к кара-кыпчакам Кыпчакской волости XVII–XVIII вв., из среди которых вышли знатные тарханы, связанные с интересующим нас Монашем. Как представля-

ется, такую историческую цепочку выстроить можно и она нас приведет к довольно неожиданным результатам.

Прежде всего, обращает на себя внимание одно место из сочинения хорезмийского историка середины XVI в. Утемиша-хаджи «Кара таварих», где рассказывается о сражении войск золотоордынского хана Улу-Мухаммеда с войсками хана Барака, в ходе которого последний потерпел поражение и из людей первого Кыпчак Айас бек (скорее всего, один из карачабеков Улу-Мухаммеда из племени кыпчак) «отрезал голову <хана Барака> и принес её Мухаммед хану (Улу-Мухаммеду – Д.И.) и Кады беку». За это, как гласит источник, «дали ему даругу Сарайчука. До сих пор <до середины XVI в. – Д.И.> даруга Сарайчука принадлежит им» [Утемиш-хаджи: 2017. С. 78]. Тут следует подчеркнуть, что владение «даругой Сарайчука» кланом во главе с Айас беком, похоже, главой племени кыпчак, продолжалось и во времена его потомков – вплоть до времени жизни Утемиша-хаджи. А речь идет о территории в бассейне Яика, то есть, района, очень близкого к Кыпчакской волости XVII в. Сюда следует добавить ещё один момент: по данным ногайских источников, когда в 1608 г. речь в частности зашла о взятии в «заклад» в Астрахань из улусов, подчиненных ногайскому бию Иштеряку, в числе 14 «родов» (из них названы 7), находившихся под его властью, упоминаются и люди «Кипчацкого родства» (наряду с кланами найман, конграт, хытай, мин (минг), бурлак и турутмен, т.е. туркмен) [Акты времени правления: 1914. С. 179]. В связи с тем, что этот документ отражает ситуацию, когда основное ядро Ногайской Орды находилось ещё в левобережье Волги, занимая и территорию бассейна Яика, прилегающих зон, а также заходя далеко на север – вплоть до бассейна р. Демы в Южном Приуралье (Детальнее об этом см.: [Исхаков: 1998. С. 140–174]), пребывание в составе Ногайской Орды клана кыпчак в начале XVII в. позволяет утверждать, что в данном случае речь идет все о тех же кыпчаках, которые продолжали жить в ареале бывшей «даруги Сарайчука» со времен по меньшей мере хана Улу-Мухаммеда, чей сын Махмутек хан считается основателем Казанского ханства. И никакими «башкирами» эти представители клана кыпчак из Ногайской Орды в начале XVII в. ещё не могли быть. И вот почему.

Во-первых, в составе Ногайской Орды в XVI в. известны не только представители собственно клана кыпчак, но и группы кара-кыпчак и сары-кыпчак [ПДРВ. Ч. VIII. 1793. С. 149; ПДРВ. Ч. IX, 1793. С. 67], то есть ставшие позже «башкирскими» подразделения клана кыпчак, являвшиеся вплоть до ухода ногайцев из Южного Приуралья в 1630-х гг., частью ногайского «народа», никак не могли быть ещё башкирами. Тем более это так потому, что более поздний башкирский этнос, который нам известен

в XVII–XVIII вв. после ухода ногайцев, это далеко не то же самое этническое образование, которое существовало в период Ногайской Орды и татарских ханств.

Именно в этой связи, во-вторых, нам надо принять к сведению весьма содержательную информацию из шежере юрматинцев, составленного достаточно рано – в 1564 г. и рассказывающего в том числе об уходе ногайцев после прихода русских, «на Кубань». В ходе рассказа выясняется, что одного из своих правителей – Бурнак бия, юрматинцы, когда его брат Ядгар мирза «во главе неисчислимых ногаев откочевал на Кубань», упростили остаться, в итоге те, кто остался с Бурнак бием, «назывались иштяк» [Башкирские родословные: 1960. С. 55–56]. Получается, что не ногайское (а ногайцы тут – это татары Ногайской Орды) население Приуралья (как Южного, так и Среднего), именовалось иштяками, в том числе так их называли ногайцы, чему в источниках мы находим много доказательств (Материалы по этому вопросу были проанализированы ранее. См.: [Исхаков: 1998. С. 114–174; Исхаков: 2019. С. 32–44]).

Поэтому-то, те представители клана кыпчак, которые оказались около 1430-х гг. на территории Казанского ханства в составе Орды хана Улу-Мухаммеда, временами могли именоваться не только «служилыми тарханами», но и «служилыми татарами». Ещё один весьма показательный пример такого рода приводят и авторы тома «Кыпчак», когда в 1619 г. при пожаловании поместья Килею Монашеву и Ишею Хозяшеву, те были названы «служилыми татарами» [История башкирских родов: 2019. Т. 34. Ч. 1. С. 187].

Действительно ли представители клана кара-кыпчак находились в составе Казанского ханства? Однозначно, да, на этот вопрос можно ответить утвердительно.

Кое-какая информация об этом сохранилась в генеалогии башкир рода кара-кыпчак клана кыпчак. Эта генеалогия, начинающаяся от Лач бия, на третьем нисходящем от него звене – на звене Атагай бия, содержит приписку, что он является «отцом трех тюбов Карый (т.е. Кара – Д.И.) кыпчака», а затем его внук по имени Сайкан би отмечен не только основателем поколения (*нәсел*) «сайкан», но и тем человеком, который умер «оставшись в Казани» [Башкирские шежере: 1960. С. 102]. Эта информация явно относится к периоду существования Казанского ханства и перекликается с данными о владении потомками Монаша поместьями на территории Казанского уезда в начале XVII в. На деле имеется и более прямое доказательство нахождения предков Монашевых и их родственников в Казанском ханстве уже в XV в. Речь идет о том, что в одном из вариантов родословной тарханов из д. Алькино (Гали авыл) имелись

строки о том, что «...отцу матери Миняша бея Гульбостану ханом Ибрагимом дано тарханство», поэтому «в нашем письменном <подтверждении> тарханства <указаны наш дед Миняш и отец бабушки Гульбостана> (в оригинале: «...Минәш бәяненең <бәйнең> әнкәсе Гөлбостан атасы Ибраһим хан тарханлыгыны ул биргән... Безем тарханлык язуйнда бабамыз Миңәшинең вә яна әбиебез Гөлбастонның әтие» На это родословие мы уже ссылались ранее (см.: [Исхаков: 2009. С. 7]). Так как казанский хан Ибрагим правил в 1467–1479 гг., упоминание в данном ярлыке Гульбостана как матери Миняш бея позволяет заключить, что эти сведения в хронологическом отношении соответствуют времени жизни Монаш бея из родословных – согласно им, как было указано, он жил в последней четверти XV в. Для проверки приведенных данных у нас есть ещё один источник – сохранился другой ярлык казанского хана Ибрагима, данный на этот раз сыновьям Гульбостан-ханум Мухаммед-Алию и Мухаммед-Азизу во главе с матерью «на тарханство», с примечанием, что они (скорее всего это относится к сыновьям) происходят «из рода ханов, из рода шахов, [из рода] Джанеке-султан» [История татар: Т. IV. 2014. С. 918]. И тут необходимо сделать одно пояснение.

Традиционно в татарских ханствах семьи правящих ханов вступали в брачные отношения с представителями родов карчабеков, образуя как бы одну аристократическую корпорацию (Об этом подробнее см.: [Шамильоглу: 2019]). Так было и в Булгарском вилайете накануне превращения его в Казанское ханство: именно там при описании разгрома войсками Тимура сидевшего в Булгаре хана Абдаллаха (Габдуллы), такой известный татарский источник, как «Дефтере Чингиз-наме», применительно к его четверем «великим бекам» (*олуг бик*, соответствует крымскому *улубею*) также использует выражение «*асыл шахзадэләр*» [Исхаков: 2013. С. 33]. При учете этого обстоятельства получается, что мать Гульбостан-хатун была замужем скорее всего за одним из казанских султанов (Джанек-султан). Хотя может быть и так, что сама Гульбостан-ханум происходила от брака дочери хана – принцессы, с карчабеком из клана кыпчак. В любом случае статус Миняш/Монаш бека был весьма высоким.

В итоге вырисовывается следующая картина ранней истории представителей рода Монаш бея – клановых вождей карчабейского племени (или его части) клана кыпчак, одного из 4-х личных племен (илей) рода хана Улу-Мухаммеда и его дяди хана Тохтамыш: история этого племени периода Казанского ханства ничего общего не имеет с той трактовкой, которая предлагается авторами тома «Кыпчак», полагающих, что находившиеся в Восточном Закамье и прилегающих территориях – в долине р. Ик «башкиры» из клана кыпчак, переселились в д. Кугарчин еще «до

Казанского взятия» будучи уже именно башкирами (См.: [История башкирских родов: 2019. Т. 34. Ч. 1. С. 119]. Этого никак не могло быть в том числе и потому, что после падения Казанского ханства данный клан явно оказался в составе Ногайской Орды, где он, естественно, был в числе ногайских илей (племен). Дополнительным аргументом на этот счет являются данные, записанные П.И. Небольсиным в середине XIX в.

Разбирая вопрос о башкирах южного – X-го кантона, он отмечает у них объединение «Джидиру» (*жиде ыру*) в составе следующих волостей: Кыпчак, Кара-кыпчак, Суун-кыпчак, Бусмыш-кыпчак, Чанким-кыпчак, Карагай-кыпчак, Тамиан-кыпчак. Но затем он приводит предание «кочующих на Тоболе киргизов», то есть сибирских казахов, в котором говорилось о том, что некогда, с «весьма давних времен, несколько семей киргизов кыпчакского рода... перешедших из Сибири через Урал..., вступивших в родственные связи с башкирцами и смешавшиеся с ними в один народ» и есть эти самые представители «Джидиру» [Небольсин: 1852. Ч. IV. Кн. I. С. 17]. Как видим, тут возникает новая линия поиска этнических истоков клана кыпчак, первоначально связанного с родом казанских и золотоордынских ханов Улу-Мухаммедом и Тохтамышем.

В действительности, состав Среднего жуза казахов, состоявший из кланов аргын, кыпчак, найман, кунграт, кирей и уак [Там же. С. 24], отражает их золотоордынское происхождение [Исхаков, Измайлов: 2000. С. 140–168; Исхаков: 2016. С. 94–122]. Ещё один факт, имеющий отношение к клану кыпчак и связанный с приведенным выше преданием сибирских казахов относительно выхода приуральских кыпчаков из объединения «Джиди ру» – из среды казахов, в некоторой мере противоречащий этому мнению, можно обнаружить в одной из новых работ казахских историков. В частности, они обратили внимание на атлас С. Ремезова (1673 г.), где в верховьях р. Тобола отмечена «земля Копчатская», расположенная южнее этнических территорий башкир, но не входившая до определенного времени и в состав Казахского ханства, являясь до нашего времени скорее всего частью Ногайской Орды, причем проживая там как минимум с первой половины XVII в. или даже ещё раньше. Затем только эти кыпчаки вместе с ногайцами ушли на запад, или вошли в состав южных башкир и Казахского ханства (в последнем случае – лишь с 1670-х гг.).

Казахские исследователи видят в этих представителях данного клана «древних насельников Притоболья» (Подробнее см.: [Кузембайулы, Абиль, Алибек: 2022. С. 203–210], что вообще-то не исключено, но они уже в период Золотой Орды и после неё стали прежде всего этническим компонентом золотоордынских и постордынских татар. Хотя нетрудно понять,

что постепенно растворяющийся в постордынское время во вновь формирующихся этносах – волго-уральских татарах, ногайцах, башкирах и казахах клан кыпчак, в целом к XV–XVII вв. являлся в реальности потомками именно золотоордынских татар. Поэтому, когда в исторических преданиях казахов Сибири приуральские представители клана кыпчак связывались с переселенцами из числа «киргизов» (казахов) «кыпчакского рода» из Сибири (Притоболья), это надо больше воспринимать как фиксацию былого этнического единства разных групп потомков кыпчаков, расселенных к востоку от Волги – от Южного Приуралья до северо-восточного Казахстана (бассейна верховья Тобола). Об этом достаточно ясно свидетельствует наличие в составе казахов Среднего жуза не просто клана кыпчак, а рода кара-кыпшак [Кушкумбаев: 2018. С. 78–82].

В действительности объединение *едисан* (еди/жиде+сан) – «семь родов» существовало и в Ногайской Орде, где оно фиксируется уже с конца XV в. [Трепавлов: 2001. С. 141, 434–435]. Но его состав не совпадает с казахским объединением «жеты ру» – обычно у ногайцев группы едисан перечисляются эли (роды) *мангыт, маджар, келечи, кенегес, тогай, кишилик*, возможно, *канглы* [Там же. С. 437]. Из этого перечня *келечи* упоминаются ещё во время похода Тимура на Золотую Орду в 1394–1395 гг., скорее всего, в Предкавказье (см.: [Золотая Орда в источниках: Т. I. 2003. С. 303, 358]). В.В. Трепавлов высказал мнение, что эта группа представляла из себя присоединившихся в свое время к Мангытскому (Ногайскому) юрту «общин восточных кыпчаков», уточняя, что речь идет об «этнических реликтах домонгольских европеоидных кипчаков, вошедших в состав этих семи элей» [Трепавлов: 2001. С. 439]. С этим мнением можно согласиться и отметить, что до вытеснения калмыками объединения едисан на запад от Волги они занимали земли между Яиком и Эмбой, прикочевывая вначале XVII в. и под Астрахань. Когда в 1715 г. они были окончательно уведены в Крымское ханство, часть их скорее всего осталась на прежних территориях [Там же. С. 442–443]. Поэтому мы имеем различные части «*жиде ру*» в составе разных этносов – казахов, башкир, татар. Но нахождение у ставших в конце концов частично башкирами «семиродцев» только кыпчакских клановых образований подтверждает их первоначальное именно кыпчакское, точнее, восточно-кыпчакское происхождение. На этот счет имеется ещё одно весьма интересное подтверждение, на этот раз в эпических материалах, имеющих отношение к дастану сибирских татар «*Ак Күбәк*». Так как этот вопрос уже разбирался в наших прежних публикациях [Исхаков: 2021. № 4. С. 20–23; Исхаков, Закирова: 2022. Т. 10. № 3. С. 504–522], тут приведем лишь основные выводы, полученные при анализа данного дастана.

Дастан «Ак Күбәк» посвящен противоборству бия по имени Ак Кубяк с султаном Мангушем, сыном хана Кидана и благодаря тому, что через попавших в плен в ходе монгольских завоеваний XIII в. кыпчаков, оказавшихся в составе Мамлюкского Египта, это эпическое произведение оказалось отражено в хрониках ан-Нувейри (1279–1333) и Ибн-Халдуна (1333–1406), мы знаем, что Мангуш и его отец Кидан (подлинное имя – Котян) были из племени *дурут/дурт* (в русских летописях – Тертеровичи), а их противник Ак Кубяк – из племени *токсоба*. Важно подчеркнуть, что согласно казахским генеалогиям, Ак Кубяк (*Ак Кобік*) считался предком рода кара-кыпшак [Кушкумбаев: 2018. С. 80]. Как уже отмечалось, именно у этого рода у башкир уран был «Токсоба». Но у казахов род кара-кыпшак имел другой уран-*Ойбас*. Кстати, в татарском историческом сочинении «*Дәфтәре Чыңгыз-намә*» среди племенных вождей, которых Чингисхан одарил племенными атрибутами (дерево, птица, уран, тамга), фигурирует Кыпчак бий (вот откуда у представителей клана кыпчак, оказавшихся в составе башкир, родоначальник с таким эпонимом–именем), у которого уран звучал как «Тук Сыба» [Дәфтәре Чыңгыз-намә: 2000. Б. 19]. Кроме тамги – *тарак* (гребень), все остальные атрибуты у этого клана (дерево – *карама*, птица – *бөркет*) соответствуют атрибутам оказавшегося в составе башкир клана кыпчак. Несмотря на то, что Ибн-Халдун клан *дурт* считал кыпчакским, а клан *токсоба* – татарским, оба они находились в составе домонгольских кыпчаков, просто в данном случае отражая разные их этнические истоки – племя *токсоба* скорее всего происходило из древних татар – правящего клана Кимакского каганата, из среды которого вышли и кыпчаки. Достаточно уверенно можно заключить, что племя *токсоба* первоначально находилось далеко на востоке – в бассейне Иртыша и возможно в районе Алтая, ибо дастан «Ак Күбәк» был известен и среди алтайских тюрок. Затем, как думается, это племя передвинулось в Северный Казахстан и Приуралье, иногда выходя и на правобережье Волги. Но в результате формирования Золотой Орды, восточные кыпчаки из Кимакского каганата (точное их наименование – кимаки/емеки) оказались одним из важных этнических элементов формировавшихся в этом государстве средневековых татар. Дальнейшая их судьба нам уже известна (О судьбе восточных кыпчаков детальнее см.: [Исхаков: 2018]). Единственно, что следует добавить, это сюжет относительно имени Монаш/Манаш из генеалогии Монашевых.

Как было показано, у ханского сына – сына Котяна, имя было Мангуш. Между тем, из этого имени легко получается вариант Монаш в случае придыхательного «һ» (как у башкир) вместо татарского «г/к». Поэтому, данное имя можно считать кыпчакским наследием (См. по этому

поводу: [Исхаков: 2021]). А наличие среди родоплеменных подразделений клана кыпчак у башкир рода Монаш, поэтому, может быть связано как с именем жившего в XV в. Монаша из генеалогий татар и башкир, так и с более древним предком клана *дурт*, кстати, тоже татарского происхождения – племя *терат*, то есть, *терт/дурт*, Рашид ад-Дин называет среди шести «татарских племен», бывших «известными и главными» и имевшими «войско и государя» [Рашид ад-Дин: 2002. Т. I. Кн. 1. С. 103].

Таким образом, мы проследили большой исторический путь, пройденный представителями клана кыпчак. В итоге выяснилось, что данная группа населения исторически тесно связана с кыпчакским миром, в свою очередь восходящем во многом к древним татарам и тесно связанными с ними кимакам, являвшимся восточной половиной кыпчаков. Именно эта группа кимакско-кыпчакского населения имела тесные связи с древними татарами из Центральной Азии.

Список источников и литературы

1. 400 лет по праведенному пути. Сохраняя вековые традиции. Алькино 400 лет (авт. и ред. Л.В. Бурмистрова). Похвистнево: ОАО «ИЧЦ», 2009.
2. Акты времени правления Василия Шуйского (1606 г. 19 мая – 17 июля 1610 г.). М., 1914.
3. Акчурин М., Ишеев М, Абдиев А. Эпоха татарских князей в Мещере (XV–XVII вв.). Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2021.
4. Архив РГО. Ф. 2. Оп. 1. Ед. хр. 187.
5. Әлмәт. Альметьевск. Казань, 2003.
6. Әхмәтжанов М.И. Нугай Урдасы: татар халкының тарихи мирасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009.
7. Әхмәтжанов Марсель. Ташка уелган гомерләр // Милли-мәдәни мирасыбыз. Самара өлкәсе татарлары (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән; жиденче китап). Казан: Г. Ибраһимов исем. ТӘСИ, 2015.
8. Башкирские родословные: вып. первый: Издание на рус. яз. Уфа: Китап, 2002.
9. Башкирские шежере. Сост., перевод текстов, введ. и коммент. Р.Г. Кузеева. Уфа: Башкирское кн. изд. 1960.
10. ГА Оренбургской обл. Ф. 6. Оп. 4. Ед.хр. 7850.
11. Дәфтәре Чыңгыз-намә. Казан: «Иман», 2000.
12. Документы и материалы по истории башкирского народа. 1574–1798. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2012.
13. Золотая Орда в источниках. Т. I. Арабские и персидские источники. М., 2003.

14. История башкирских родов. Т. 34. Ч. 1–3. Кыпчак (Сборник документов и материалов). Уфа: Изд-во «Китап», 2019.
15. История татар с древнейших времен. Т. IV. Татарские государства XV–XVII вв. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ. 2014.
16. Исхаков Д.М. Селу исполнилось 400 лет. О дате основания с. Алькино (Гали аул) // 400 лет по праведному пути/ автор и редактор Л.В. Бурмистрова. Похвистнево: ОАО «ИЧЦ», 2009.
17. Исхаков Д.М. «Остяки» Среднего Приуралья во второй половине XVI–XVII вв. Проблема этнической принадлежности // Иштяки: приуральско-сибирское пограничье. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. С. 32–44.
18. Исхаков Д.М. История рода Яушевых в средневековый период и кимакская проблема. Воронеж: ООО «Фаворит», 2018.
19. Исхаков Д.М. Между Булгаром и Казанью: Этнополитические процессы в Булгарском / Казанском вилайете в 60–70 годах XIV – 40-х годах XV веков. Казань: Изд-во «Фэн», 2013.
20. Исхаков Д.М. От средневековых татар к татарам нового времени (этнологический взгляд на историю волго-уральских татар XV–XVII вв.). Научное издание. Казань: Изд-во «Мастер Лайн», 1998.
21. Исхаков Д.М. По следам одного татарского дастана: в поисках исторических реалий в эпическом произведении «Ак Күбәк» // Туган жир. Родной край. 2021. № 4. С. 20–23.
22. Исхаков Д.М. Труды по исторической этнологии татарского народа. Т. I. Среднетюркская эпоха (X – начало XV вв.). Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016.
23. Исхаков Д.М. Тюрко-татарские государства XV–XVI вв. Казань: Татар. кн. изд-во, 2009.
24. Исхаков Д.М., Закирова И.Г. К вопросу о присутствии в Западной Сибири следов домонгольских кыпчаков (На основе анализа дастана «Ак Күбәк») // Золотоордынское обозрение. 2022. Т. 10. № 3. С. 504–522.
25. Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар (III – сер. XVI вв.) Казань: РИЦ «Школа», 2000.
26. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. М.: Наука, 1974.
27. Кузембайулы А., Абиля Е., Алибек Т. Сибирский улус и казахи: проблемы преемственности и исторической памяти. Костанай: Региональный ун-т им. А. Байтурсынова, 2022.
28. Кушкумбаев А.К. Сведения казахских шежере по истории средневековых кыпчаков // Средневековая история Дешт-и Кыпчака: меж-

- дународная научная конференция. 13–14 сентября 2017 г. Павлодар: ТОО НПФ «Эхо», 2018. С. 78–82.
29. Небольсин П. Отчет о путешествии в Оренбургский и Астраханский край (статья первая) // Вестник РГО. 1852. Ч. IV. Кн. I. СПб., 1852. С. 17.
30. ПДРВ. Ч. IX, СПб., 1793.
31. ПДРВ. Ч. VIII. СПб., 1793.
32. Писцовая книга Казанского уезда 1602 – 1603 годов. Публикация текста. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1978.
33. Писцовая книга Казанского уезда 1647 – 1656 годов. Москва: Ин-т российской истории РАН, Казанский гос. ун-т., 2001.
34. Плетнева С.А. Половцы. М.: Изд-во «Ломоносов». 2010.
35. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. 1. М.: НИЦ «Ладомир», 2002.
36. РГАДА. Ф. 1355. От 1. Ед. Хр. 1876
37. РГИА. Ф. 558. Оп. 2. Ед.хр. 295.
38. РГИА. Ф. 1350. Оп. 56. Ед.хр. 563. Ч. 2 «В».
39. Списки населенных пунктов Самарской губернии с алфавитным указателем. Состав. по материалам Самарского губстатотдела, согласно последней переписи. Самара, 1928.
40. Список населенных мест Самарской губернии, составлен в 1900 г. секретарем И.А. Протоповичем. Самара, 1900.
41. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2001.
42. Утемиш-хаджи. Кара таварих / Серия «Язма мирас. Письменное наследие. Textural Heritage». Вып. 4). Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017.
43. ЦГА РБ. Ф. И. 138. Оп. 2. Ед. хр. 80 «Окладная книга».
44. Шамильоглу Ю. Племенная политика и социальное устройство в Золотой Орде: монография. /Пер. с англ. яз. Ч.И. Хамидовой Р. Хаутала: отв. Ред. И.М. Миргалиев. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019.

НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО КРАЕВЕДЕНИЮ

Ф.Ш. Хузин
А.З. Нигаматов

К ВОПРОСУ О ВОЗРАСТЕ ГОРОДА НАБЕРЕЖНЫЕ ЧЕЛНЫ

Аннотация: В предлагаемой вниманию читателя статье рассматривается дискуссионный вопрос о возрасте города Набережные Челны. При решении данного вопроса авторы предлагают не ограничиваться лишь письменными источниками, а учитывать пока еще немногочисленные, но весьма показательные археологические материалы. Накопленный к настоящему временный археологический материал указывает на вероятность основания города волжскими булгарами в домонгольское время (не позднее XII – начала XIII в.).

Ключевые слова: Мысовые Челны, Чаллы, археология, топонимика, домонгольская эпоха, селище, городище, культурный слой, находки.

Судя по некоторым сообщениям в средствах массовой информации, Набережные Челны (тат. Чаллы) – второй по величине город в Татарстане (да и в масштабах России один из крупных), готовится к юбилею – 400-летию своего рождения. В разные организации, в том числе и научные учреждения (Институт археологии им. А.Х. Халикова Академии наук РТ в том числе), начинают поступать письма от любопытных челнинцев с вопросом: неужели город с татарским названием основали русские? А не торопимся ли мы по настоянию некоторых местных краеведов официально закрепить за городом дату его возникновения – 1626 г. (естественно, с вполне ожидаемыми торжествами по поводу грядущего события)?

О времени возникновения г. Набережные Челны существуют разные версии. Местные краеведы во главе с А.Г. Дубровским [2007. С. 208 и сл.] и В.В. Ермаковым [2008. С. 66 и сл.] считали практически установленным возраст Набережных Челнов, относя его к XVII в. (впервые упоминается в русских источниках под названием «Мысовые Челны» в 1626 г.). Данная версия вошла и в «Татарскую Энциклопедию» [ТЭ: 2008. Т. 4. С. 331].

Другая группа краеведов, опираясь на предварительные выводы пока еще не до конца завершенных исследований археологов, ищут истоки города в болгаро-татарских поселениях с невыразительным культурным слоем, расположенных в районе Элеваторной горы. Попытку установить точную дату основания города (1171 г.), ссылаясь при этом на пресловутый «Джагфар тарихы» Ф. Нуретдинова, подлинность которого не доказана, следует считать неудачной.

Начало освоения древним человеком территории современного города относится к энеолитическому (медно-каменному) времени, которое датируется IV – началом II тыс. до н.э., хотя в ближайшей округе его имеются и более ранние памятники каменного века. В энеолите в окрестностях города располагались гарино-борские поселения с лепными прямоствыми и округлодонными сосудами с органическими включениями в тесте. Большинство таких сосудов было украшено ямочным и гребенчатым орнаментом. На берегу Камы в песчаной отмели западнее Боровицкой рощи был обнаружен кремневый наконечник стрелы энеолитического облика размером 6×3,5 см. Наконечник, обработанный по всей поверхности с двух сторон, хранится в Музее археологии и истории Татарстана Елабужского института Казанского федерального университета.

На могильнике срубной археологической культуры бронзового века (XIII–XII вв. до н.э.), располагавшемся в ныне уже уничтоженной сосновой роще в 1,5 км к юго-западу от старого города, казанским археологом Е.П. Казаковым в 1968 г. были раскопаны 8 погребений [Казаков: 1972. С. 78–86]. Кроме того, на территории города обнаружены находки лепной керамики, правда, не из раскопок, а в виде подъемного материала во время разведок, датируемые первой половиной I тыс. н.э. [Археологическая карта: 1989. С. 31–32, № 202]. Выявлены также остатки селища, в сохранившейся части которого собрана лепная шамотная керамика, близкая к именковской [Археологическая карта: 1989. С. 32, № 203]. У бывшей деревни Новые Гардали (ныне в черте г. Наб. Челны) располагался курган, в котором кладоискатели обнаружили золотые вещи предположительно I тыс. н.э. [Археологическая карта: 1989. С. 32, № 205].

Болгарские поселения в Восточном Закамье (восточнее р. Шешма и до р. Белая) появляются не в XIII–XIV вв., как считалось до недавнего времени [Фахрутдинов: 1975. С. 60], а еще в домонгольскую эпоху, скорее всего, в XII в., если не раньше. Немногочисленные болгарские памятники располагаются по левобережью Камы, в низовьях р. Зай, Ик, Сюнь, в левобережье р. Белая [Археологическая карта: 1989]. Среди них отметим поселение у д. Кызыл Чапчак (Красная Кадка) Нижнекамского района, достаточно полно исследованное казанским археологом Н.Г. На-

биуллиным [2004: С. 328–329; Набиуллин, Гариф: 2007. С. 24–31]. Многочисленный и богатый по содержанию материал из раскопок (лепная и гончарная керамика, изделия из черного и цветного металла, стекла, кости и камня) относится, по определению ученого, к домонгольскому времени (XII – первая половина XIII в.).

Вполне закономерно, что именно в это время, по мнению исследователей, появилось в устье р. Челнинки (*Чаллы елгасы*) болгарское селище, а на противоположном правом берегу, на высокой горе Мысовой (Элеваторной) – городище, существовавшие в XII–XIV вв. Селище было открыто в 1992 г. Е.П. Казаковым. Небольшое количество материалов домонгольско-болгарского времен¹, которые учитель истории из Наб. Челнов Н.М. Капленко в одной из своих научно-популярных публикаций безосновательно назвал «сомнительными» [Капленко: 1999. С. 142 и сл.], обнаружено в 1997 г. в процессе шурфовки на Элеваторной горе.

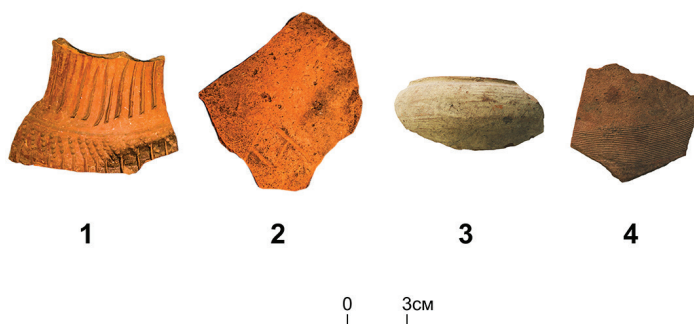
Действительно, в 1997 г. при финансовой и материальной поддержке Управления по делам молодежи при городской мэрии и администрации школы № 18 Набережных Челнов был создан археологический отряд из школьников старших классов и студентов-историков Набережночелнинского филиала КГПУ под руководством А.А. Багавиевой. Научное руководство исследований осуществлялось авторами статьи. Тогда целью исследования было определение месторасположения поселения, давшего начало городу, его характера, и, если удастся, времени возникновения. Были детально осмотрены месторасположения 9 уже известных археологических памятников в пределах города, в том числе 3 селища и 1 местонахождение золотоордынского времени. Но основное внимание было уделено исследованиям на Элеваторной горе. В пределах заселенной части мыса были заложены один небольшой раскоп (24 кв. м) и 11 шурфов. В ходе исследований был выделен нижний слой из плотной серо-коричневой супеси с суглинистыми включениями (серо-коричневый суглинок) мощностью 8–22 см и материалом «дорусского» времени.

Интересный комплекс находок дал шурф № 5 (2×4 м), заложенный рядом с мощеной дорогой по ул. Красногорская напротив дома № 34. В культурном слое шурфа и заполнениях двух ям обнаружены 3 фрагмента общеполгарской керамики (одна из них – ручка кувшина, полностью покрытая лощением), 1 фрагмент болгарской керамики из запесоченного теста (золотоордынская) и 3 фрагмента керамики, датированные временем Казанского ханства. Средневековые индивидуальные находки

¹ В «Татарской Энциклопедии» (2008: Т. 4. С. 331) автором статьи А.Г. Дубровским это селище отнесено к золотоордынскому времени (XIII–XIV вв.)

представлены свинцовой пломбой XIII–XIV вв., глиняным грузилом и 3 железными гвоздями «Г»-образной формы.

На этой же улице был заложен шурф № 6 напротив дома № 22. В отложениях плотной серо-коричневой супеси были обнаружены 4 фрагмента общеполгарской керамики красного и коричневого цвета. Преобладание хорошего обжига, широкое лощение и линейно-гребенчатый орнамент позволял вместе с найденными здесь двумя кованными «Г»-образными гвоздями датировать комплекс средневековых находок предмонгольским временем.

Фрагменты гончарной керамики домонгольско-болгарского (1, 2) и золотоордынского времени (3, 4) из шурфов Элеваторной горы (Наб. Челны).

Раскоп I площадью 24 кв. м был заложен у восточной стены дома № 17 по ул. Пролетная. В восточной половине раскопа сохранился слой серо-коричневого суглинка толщиной 5–8 см. С данным слоем связана яма № 1 довольно крупных размеров, уходящая за пределы раскопа. По своей конфигурации она близка жилищным котлованам болгарских поселений. Керамический комплекс раскопа представлен 6 фрагментами красноглиняной общеполгарской посуды, обломком чаши кашинного теста с двухсторонней бирюзовой поливой и фрагментом лепной, подправленного на круге плоскодонного горшка с примесью шамота. Раскопки 1997 г. показали, что на данной территории мыса присутствуют слой средневекового поселения с материалами позднедомонгольской, золотоордынской и, может быть, «ханской» эпох [Багавиева и др.: 1999].

В 2008 г. на Элеваторной горе работала Елабужская археологическая экспедиция под руководством А.З. Нигамаева. Недалеко от раскопа I 1997 г. было произведено более широкое вскрытие культурных отложений (36 кв. м). Среди материалов нижних слоев были обнаружены по два мелких фрагмента общеполгарской и «джукетауской» керамики. Единичные фрагменты общеполгарской желто-красной, хорошего обжига кера-

мики с лощением происходят из ямы №2. Они по своим техническим характеристикам близки к керамике IV пласта (5 фр.) раскопа III, заложенной на ул. Красногорская напротив дома №24. В заполнении ямы №2 был обнаружен еще один фрагмент болгарской керамики. Исследования 2008 г. подтвердили результаты шурфовки 1997 г. о присутствии на Элеваторной горе хотя и немногочисленного, но все же материала более древнего, чем известная по письменным документам дата 1626 г. [Нигамаев: 2009]. Культурный слой изученных участков сильно разрушен в ходе хозяйственной деятельности более позднего времени вплоть до современности. Однако в том, что здесь с домонгольского времени существовало поселение, скорее всего, даже с укреплениями, не может быть сомнения.

Мы склонны объединять селище в низменной части р. Челнинка и поселение на Элеваторной горе (судя по топографии местности – городище-крепость) в единый комплекс. Скорее всего, именно этот комплекс получил впоследствии название *Чаллы* (от названия речки Чаллы/Челнинка). Заметим, что практически на противоположном берегу Камы, примерно в 20 км к западу от этого комплекса, еще раньше, на рубеже X–XI вв., возникло болгарское поселение – городище на высоком берегу и посад-пригород на берегу Тоймы, названное Алабугой [Нигамаев: 2005. С. 7 и сл.]. Оба поселения, кстати, имеют схожую топографию и планировку, обусловленную природными особенностями местности. Такую же планировку демонстрирует исторически известный город Джукетау, крепость которого расположена на правом крутом берегу Камы, а неукрепленный посад – через речку Килевку, впадающую в Каму [Хузин, Набиуллин: 1999. С. 90, Рис. 2 на С. 107; Набиуллин: 2011. С. 38 и сл.]. Подобную планировку обнаруживают многие другие болгарские города Нижнего Прикамья домонгольского времени (см. подробнее: [Хузин: 2001. С. 17–48], в том числе летописный Керменчук [Нигамаев: 2005. С. 36 и сл.].

Археологи считают, что при определении возраста исторических городов недостаточно выявить следы самого древнего поселения на его территории, необходимо проследить непрерывное развитие его до наших дней [Хузин: 2011]. Это означает, что на основании имеющихся у нас небольшого числа находок домонгольского времени (XII – начало XIII вв.) и эпохи Золотой Орды еще рано уверенно датировать время возникновения Набережных Челнов, ибо в нашем распоряжении пока мало материалов последующих эпох – Золотой Орды и особенно Казанского ханства. Эта лакуна должна быть восполнена. Вряд ли следует ожидать значительного увеличения археологических материалов в будущем, ибо вышеуказанные челнинские поселения практически уже уничтожены

временем, но продолжать обследование исторической части города мы считаем целесообразным.

В установлении времени возникновения Набережных Челнов важное значение имеют материалы топонимики. В Республике Татарстан и за ее пределами, например, в соседних Ульяновской и Самарской областях, т.е. на бывших землях проживания болгаро-татарского населения, зафиксировано более трех десятков географических названий (в основном, это деревни и речки, в том числе притоки Камы, Шешмы, Большого Черемшана) с древнетюркским названием *Чаллы*. Топоним (гидроним) *Челны/Чаллы* – безусловно, тюркского происхождения, на этот счет среди языковедов нет разногласий [Саттаров: 1971; Лапочкин: 2000; Гариф: 2004]. Русские жители, появившиеся в ходе колонизации ими районов Восточного Закамья, вряд ли дали бы основанному им поселению татарское название. Новые города, крепости и сельские поселения, основанные ими, непременно получали русские названия, что вполне естественно (см. Ивангород, Васильсурск, Козьмадемьянск и т.д.), а названия татарских населенных пунктов изменялись в некоторых случаях до неузнаваемости, приспосабливаясь к русскому произношению (с. Чыпчык ~ Чепчуги, Ташбилге ~ Тяжбердино; Питрәч ~ Пестрецы, Күн ~ Конь и т.д.).

Следовательно, искать истоки Набережных Челнов – города Чаллы в XVII в. и связывать основание его с русскими поселенцами, нет.

Мы отнюдь не отрицаем зафиксированный в письменных документах под 1626 г. факт прихода на это место группы русских мужиков (в числе которых в источниках упоминается и Федор Попов). Но ведь они могли поселиться на уже освоенном татарами месте, носящем название «Чаллы». Нам кажется, принципиально прав был известный краевед В.Ф. Лапочкин в своем утверждении о том, что «все населенные пункты с топонимом «Чаллы» по своему происхождению являются древними, болгаро-татарскими... чал – вершина горы у дунайских болгар» [Лапочкин: 2000. С. 244]. «Название Чаллы (производные от этого древнетюркского названия – Чална, Челна, Челнинка) объясняется учеными-топонимистами как «Каменка...», – вполне справедливо замечает А.Г. Дубровский. Далее он ссылается на труды известных ученых-путешественников XVIII и XIX вв. П.Н. Рычкова и В.П. Семенова-Тянь-Шанского, писавших о Челнинке как «реке с каменными берегами» [Дубровский: 2007. С. 59–60]. Мы вполне согласны с утверждением А.Г. Дубровского о том, что г. Набережные Челны «получил свое название от этой скромной речушки» [Дубровский: 2004. С. 60, 191]. К слову, в России насчитываются сотни населенных пунктов, получивших свое название от названий рек (гидронимов), на которых они располагались. Заметим, что даже укрепленный городок, построенный

на нынешней Элеваторной горе в середине XVII в. (1650 г.), носил название «Чалнинская крепость» [Дубровский: 2007. С. 426], что полностью отвергает довольно распространенную версию некоторых краеведов, пытающихся увязать этимологию этого слова с челнами (лодками) первых русских переселенцев (из Елабуги?), основавших в 1626 г. селение Мысовые Челны. По нашему мнению, даже новый герб Набережных Челнов с изображением челна (лодки) с веслами служит утверждению в сознании горожан именно этой версии, что явно ошибочно.

Совместные исследования археологов, историков и лингвистов, направленные на уточнение возраста города, следует, конечно, продолжать. Считаем целесообразным обсудить проблемные вопросы ранней истории Набережных Челнов на специальном научном симпозиуме с участием историков, археологов и лингвистов. Для нас важно установить хотя бы приблизительную дату основания древнейшего поселения, развитие которого привело позднее к появлению настоящего города в социально-экономическом понимании этого термина, т.е. города как центра ремесла, торговли, культурной жизни, а также административного пункта для жителей прилегающей сельскохозяйственной округи. Только после установления согласованной специалистами даты основания города можно вести речь о юбилейных мероприятиях по этому поводу.

Литература

1. Археологические памятники Восточного Закамья / Отв. ред. Е.П. Казаков. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КНЦ АН СССР, 1989. – 100 с.
2. Багавиева А.А., Нигаматов А.З., Хузин Ф.Ш. Отчет об археологических исследованиях в Набережных Челнах в 1997 г. Елабуга, 1999. – 22 л. + 30 илл.
3. Гариф Н. Чалый – значит седой // Сокровища культуры Татарстана. Историческое наследие. Культура и искусство. (Наследие народов Российской Федерации. Вып. 5). М.; СПб., 2004. С. 70–71.
4. Дубровский А.Г. Наш край: Нижнее Прикамье. Иллюстрированные краеведческие очерки. Казань: Идел-Пресс, 2007. – 864 с.
5. Ермаков В.В. Обращение к истокам: История Набережных Челнов и региона Восточного Закамья. Изд. 2-е, испр. и доп. Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 2008. – 468 с.
6. Казаков Е.П. Набережно-Челнинский могильник // Отчеты Нижнекамской археологической экспедиции. Вып. 1 / Отв. ред. О.Н. Бадер. М., 1972. С. 78–86.
7. Капленко Н. К вопросу о происхождении и возрасте города Набережные Челны // Аргатак. 1999. № 4. С. 142–145.

8. Лапочкин В.Ф. К этимологии топонима «Чаллы» // Борынгы Чаллы. Древние Чаллы / Отв. ред. Ф.Ш.Хузин. Казань: Изд-во «Мастер-Лайн», 2000. С.238–244.
9. Набиуллин Н.Г. Исследования городища Кызыл Чапчак (Краснокадкинское) // Археологические открытия 2003 г. М.: Наука, 2004. С.328–329.
10. Набиуллин Н.Г. Джукетау – город булгар на Каме. Казань: Татар. кн. Изд-во, 2011. – 143 с.
11. Набиуллин Н.Г., Гариф Н.Г. Археологические исследования городища Кызыл Чапчак («Краснокадкинское») в Нижнекамском районе Республики Татарстан (по материалам раскопа I) // Проблемы истории и культуры Волго-Уральского региона. Вып.4. Историко-археологические исследования и музейно-краеведческая работа / Отв. ред. А.А.Бурханов. Казань, 2007. С.24–31.
12. Нигамаев А.З. Болгарские города Предкамья: Алабуга, Кирмень, Чаллы. Своеобразие материальной культуры населения. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2005. – 228 с.
13. Нигамаев А.З. Отчет об археологических исследованиях на территории Элеваторной горы в Набережных Челнах в 2008 г. Елабуга, 2009. – 31 л.+ 56 илл.
14. Саттаров Г.Ф. Ни өчен шулай аталган? (Татарстан топонимнары). Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – 128 б.
15. ТЭ – Татарская Энциклопедия / Гл. ред. М.Х.Хасанов. Казань: Ин-т Татарской энциклопедии АН РТ, 2008. Т.4. – 768 с.
16. Хузин Ф.Ш. Булгарский город в X – начале XIII вв. Казань: Мастер-Лайн, 2001. – 480 с.
17. Хузин Ф.Ш. К методологии и методике определения возраста булгаро-татарских городов // Алматы. История тысячелетия. Материалы Междунар. науч.-практич. конф. «Древняя и средневековая урбанизация Евразии: возникновение, развитие и возраст города Алматы». 17–18 ноября 2010 г. Вып. 3 / Гл. ред. К.М.Байпаков. Алматы: «Археол. экспертиза», 2011. С.134–140.
18. Хузин Ф.Ш., Набиуллин Н.Г. Булгарский город Джукетау на Каме (по материалам раскопа III 1991, 1993 гг.) // Археологическое изучение булгарских городов / Отв. ред. Ф.Ш.Хузин. Казань: Ин-т истории им. Ш.Марджани АН РТ, 1999. С.90–113.

А БЫЛА ЛИ АЛЬТЕРНАТИВА ХАНАФИТСКОМУ МАЗХАБУ?

(о распространении в Золотой Орде шафиитского толка)

Исторически так сложилось, что татары исповедуют ислам ханафитского толка. Еще во времена существования Волжской Болгарии болгары исповедовали ислам ханафитского толка. Путешественник Ибн Фадлан, будучи сам шафиитом, отмечал этот факт в связи с тем, что услышал, как муэдзин призыв на молитву (икамат) произносил дважды согласно правилам ханафитского мазхаба [Путешествие: 1996. С. 31]. Все его просьбы о соблюдении правил религиозной практики в русле шафиитского толка, который практиковался в Багдаде, откуда он прибыл, остались так и не услышанными.

О привилегированном положении ханафитского мазхаба среди тюркоязычных народов свидетельствует и крупнейший литературный памятник XIII в. – поэма «Кысса-и Йусуф». Кул Гали во вступительной части воспекает лишь основателя ханафитского толка Абу Ханифу:

Затем явился муж – познания исток
Ислам украшен им, он в вере был высок
Познать его дела из вас любой ли смог?
Нугман, Сабита сын – так чтут его теперь [Кул Гали: 1985. С. 22].

Доказательством авторитета среди татар Поволжья мазхаба Абу Ханифы аль-Куфи является и большое количество религиозной литературы ханафитского толка, хранящейся в фондах библиотек Казани: «Имам Агзам Абу Ханифа фикхе акбар», «Абу Ханифа. Васыять Аби Ханифа», «Мухтасар ал-Кудури», «Бидаййа ал-мубтади» ал-Маргинани и др.

Однако известно, что в суннитском исламе нет какого-либо указания на превалирование одного мазхаба над другим, все они признаются равными. В период Золотой Орды изначально правители не настаивали на следовании какой-либо одной религии, пользуясь правилом веротерпимости, а тем более не требовали строгого следования в решении правовых вопросов определенному мазхабу. Но со временем, после укоренения ислама в Золотой Орде и включения его в ранг государственной религии, в решении вопросов правовой практики наряду с применением «имперского права» [Почекаев: 2016. С. 179] использовалось мусульманское судопроизводство (шариат) в рамках как ханафитского учения, так и

шафиитского мазхаба. О распространении учений маликиитского и ханбалитского мазхабов на территории Золотой Орды конкретных сведений мы не имеем, хотя они тоже имели место быть.

Немаловажную роль в распространении учения шафиитов на территории Золотой Орды сыграло, как нам кажется и установление дипломатических отношений с мусульманским миром в лице мамлюкского Египта, который сформировался на фоне поиска религиозной общности. Первые послания правителей двух стран: мамлюкского султана Бейбарса и золотоордынского правителя Берке, строились на призыве объединения во имя защиты ислама в борьбе против язычника Хулаку. Здесь важно отметить, что после падения Багдада в результате нашествия монголов в 1258 г., мамлюкский султанат стал центром мусульманского мира, в 1261 г. под власть султаната перешли исламские святыни Аравии – города Мекка и Медина.

В 1261 г. мамлюкский султан Бейбарс провозгласил себя правителем Египта и Сирии. При этом титул халифа Бейбарс принять не мог, так как не имел на него прав. Выходом из сложившейся ситуации стало провозглашение халифом Абуль-Аббаса ал-Мунтансира, который был представителем династии Аббасидов, правившей в Арабском халифате. Но вскоре он был убит, новым халифом стал ал-Хаким. Таким образом, в Мамлюкском султанате сложилось формальное двоевластие, хотя халиф фактически не обладал никакими полномочиями, а был скорее церемониальным лицом.

После смерти золотоордынского хана Берке исламский фактор в отношении двух стран стал ослабевать в виду того, что последующие правители в этом государстве вернулись к вере своих предков. Однако дипломатические отношения между странами не прекратились.

После вступления на золотоордынский трон Узбек хана религиозный фактор в межгосударственных отношениях с мусульманскими странами снова стал одним из основополагающих. Особенно это ясно отразилось на страницах средневековых арабских летописей, которые отмечали особую приверженность золотоордынского правителя Узбек хана к распространению ислама. В 1314 г. в Каир прибывают золотоордынские послы с письмом для мамлюкского султана, в котором наряду с поздравлениями о расширении земель мамлюкского султана (речь тут скорее всего идет о победоносной битве армии ан-Насира в Мардж ас-Саффаре) также подчеркивается что Узбек хан проводил жесткую политику в отношении исламизации ордынской элиты [Тизенгаузен: 1884. С. 163, 437]. Со ссылкой на Ибн Касира, арабский летописец ал-Асади сообщает: «закон мухамеданский (шариат – С.Э.) стал там выше всех (других) законов. Он (Узбек)

устроил себе мечеть соборную, в которой совершал пять (установленных) молитв» [Тизенгаузен: 1884. С.446].

В 1323 г. золотоордынские послы, прибывшие к мамлюкам в Каир, привезли письмо, в котором запрашивалась религиозная литература богословов шафиитского толка: «Джами ал-усул фи ахадис ар-расул» Маджетдина Абу ас-Саадата бин Асира (1150–1210), «Китаб шарх ас-сунна» Абу Мухаммад ал-Хусейна бин Масгуда ал-Багави (родился примерно 433 г.х – ум. 516 г.х); книгу шафиитского правоведа ар-Равьяни – «Китаб ал-Бахр ал-мазхаб» [Амин аль-Холи: 2002. С. 37].

Первая книга «Джами ал-усул фи ахадис ар-расул» Маджетдина Абу ас-Саадата бин Асира (1150–1210) – это сборник хадисов, источниками которого стали общепризнанные сочинения «Муватта» Ибн Малика, а также «Сахих» ал-Бухари и «Сахих» Муслима. Автор сборника, Маджетдин Ибн Асир, был братом известного историка Ибн Асира, который описал нашествие монголов на Среднюю Азию, Волжскую Булгарию, Русь и другие земли. Его летописный труд «Камил фи-т тарих» на сегодняшний день считается одним из важных средневековых арабских источников. Что же касается биографических сведений о Маджетдине Ибн Асире, то известно, что его семья происходила из знатного арабского племени, когда он подросток, отправился в Багдад, где получил знания от видных ученых своего времени. Маджетдин Ибн Асир также занимал высокое положение при дворе знатного эмира города Мосула Муджахида ад-Дина Каймаза.

Второе сочинение – запрошенное ордынцами в Каире, известное в мусульманском хадисоведении – «Китаб шарх ас-сунна» Абу Мухаммад ал-Хусейна бин Масгуда ал-Багави (родился примерно 433 г.х – ум. 516 г.х). Это сборник хадисов, выбранных из авторитетных «Сахих»ов ал-Бухари и Муслима и сформированных согласно определенным темам. Его автор, Хусейн ал-Багави, родился в городе Бага. Когда ему исполнилось 17, уехал из Бага в г. Марваруз, где стал изучать все направления религиозной догматики и мазхабы, впоследствии став приверженцем мазхаба имама аш-Шафи'и. Свои знания по мусульманскому фикху он получил у шафиитского улема кади Хусейна ибн Мухаммада ал-Марварузи. Самым известным из трудов ал-Багави является толкование Корана «Маалим ат-Танзил», который более известен как «Тафсир ал-Багави». Также он является автором сборника хадисов «Масабих ас-Сунна», который затем стал известен вместе с дополнениями ат-Табризи как «Мишкат ал-масабих». Сборник хадисов «Масабих ас-Сунна» стал одним из основных источников религиозно-дидактического сочинения золотоордынской эпохи «Нахдж ал-Фарадис» (1358 г.). Автор «Нахдж ал-Фарадис» Махмуд ал-Булгари чаще всего ссылался на этот сборник хадисов в

первой главе сочинения, повествующей о жизни и достоинствах пророка Мухаммада. В фондах Научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского КФУ хранятся две рукописи «Масабих ас-сунна». Одна из них под номером 782-Т была переписана в Багдаде в 1358 г., другая под номером 747-Г в Египте в 1379 г. [Сайфетдинова: 2018. С. 65].

Третья книга шафиитского правоведа ар-Равьяни (ар-Руяни) (415 г.х. – 502 г.х.) – «Китаб ал-бахр ал-мазхаб», представляет собой сочинение по мусульманской юриспруденции (фикху). Фахр ал-Ислам Абу ал-Махасин Абд ал-Вахед бин Исмаил ар-Равьяни (ар-Руяни) являлся кади (судьей) шафиитского толка. Происходил из города Равьяна (Руяна), расположенного на севере Ирана. Он с целью обретения знаний и хадисов путешествовал в Бухару, Амаль, Нишапур, Мерв. При помощи главного кади Табаристана построил в городе Амале медресе, в котором преподавал основы мусульманской религии и фикха.

Более подробная информация о книгах, которыми интересовались в Золотой Орде, указывает на то, что несмотря на следования традициям мазхаба Абу Ханифы, религиозные деятели там также изучали и основы шафиитского толка. Однако об интересе к двум другим мазхабам – маликитскому и ханбалитскому данных нет.

Основанием для заключения, что шафиитский мазхаб также был распространен на территории золотоордынского государства, может быть и то, что тогда были установлены тесные дипломатические связи Орды с мамлюкским султанатом Египта, в котором мусульманское судопроизводство в большинстве случаев осуществлялось согласно шафиитскому толку. Считается, что шафиитский толк зародился именно в Египте, здесь похоронен и основатель этого мазхаба имам Мухаммад аш-Шафии, мавзолеей которого до сих пор сохранился в Каире. Многие ученые и богословы приезжали в Золотую Орду с целью распространения мусульманского вероучения, также и золотоордынские ученые отправлялись в Каир за поиском религиозных знаний, многие из них добивались звания шейхов и преподавали в каирских медресе. Поскольку большинство мамлюков по своему происхождению были тюрками, их язык, традиции и обычаи стали проникать в общественно-политическую жизнь Египта. Так, например, во времена правления в Египте мамлюков, имеющих тюркское происхождение, наряду с применением законов шариата также в правовую систему был включена и яса¹. Как отмечал египетский ученый Амин аль-Холи: «Татары-мамлюки принесли с собой ясак, или Яса, – законы

¹ Яса́, Великая Яса (закон великой власти) – уложение Чингиз хана, которое он, по преданию, издал на великом всемонгольском курултае и которое постоянно подтверждалось его преемниками.

Чингис-хана, записанные, как говорят на стальных пластинах» [Амин аль-Холи: 2002. С. 34]. Такая правовая система была принята и в Золотой Орде. Это конечно вызывало некоторые опасения у мусульманских правоведов, которые отмечали этот период как кризис фикха, который «ограничил сферу действий фикха: по законам фикха решались только вопросы личной жизни людей и дела о выполнении религиозных обрядов» [Амин аль-Холи: 2002. С. 36]. Включение мамлюками в судопроизводство Ясы Чингизхана в некоторой степени завуалировало авторитет шафиитского толка в Египте. Некоторые мамлюкские султаны увеличили число кадиев – представителей четырех правовых школ, чтобы исключить необходимость главенства одной из них. В частности, султан Малик ан-Насир провозглашал равенство всех мазхабов на территории султаната и построил четырехунванное медресе, чтобы в нем располагались все четыре суннитские школы права. В Золотой Орде, как нам кажется, также не требовалось следование догматам какой-то определенной суннитской правовой школы.

Арабский путешественник Ибн Баттута, приверженец маликитского мазхаба, побывав в Золотой Орде в 1333 г. отмечал: «Весной 1333 г. соборной (пятничной) в городе являлась мечеть ан-Насира¹ (не сохранилась); ее имамом являлся шафиит Абу Бакр. Наряду с Абу Бакром в круг «отцов города» входили: старший кади ханафит Шамс ад-дин ас-Са'или, кади-шафиит Хидр, правовед-наставник 'Ала' ад-дин ал-Аси. [Крамаровский: 2014. С. 65].

Таким образом, уже тогда, несмотря на доминирующее положение ханафитской правовой школы, статус шафиитского мазхаба также был высок. Как отмечал М.Г. Крамаровский: «В столичном Сарае, судя по количеству мечетей с ханафитскими и шафиитскими кафедрами, их положение не было равновесно, поскольку соотношение составляло 12:1 в пользу ханафитской школы. Господство ханафитского мазхаба подчеркнуто повторяющейся несколько раз у Ибн Баттуты фразой: «Они (Кипчаки) ханафитского толку...». [Там же. С. 65].

Согласно М.Г. Крамаровскому: «В XIII в. господство религиозно-правовой школы Абу-Ханифы в тюркской среде опиралось на малоазийскую традицию, которую в XI–XII вв. принесли в Анатолию среднеазиатские тюрки-сельджуки. Успешному продвижению ханафитского права способствовала относительная терпимость ханафитов к доисламским традициям тюркской степи. Ханафиты достаточно лояльно относились к

¹ Скорее всего мечеть эта связана с именем мамлюкского султана Мухаммада ан-Насира, который поддерживал отношения с Золотой Ордой и даже заключил династический брак с представительницей элитных кругов чингизидов. (Об этом подробнее [Сайфетдинова: 2017]).

представителям других религий – христианам и иудеям, что было существенно для этно-конфессиональной ситуации как в городах Рума, так и городах Золотой Орды. [Там же. С. 66].

По своим позициям шафиитский мазхаб занимает срединное место между ханафитским, маликитским и ханбалистским мазхабами. В шафиитском мазхабе основными источниками признаются Коран и Сунна, однако в некоторых вопросах разрешается единодушное мнение или решение авторитетных лиц по обсуждаемому вопросу.

В поэме «Каландар-наме» Абу Бакра Каландара Руми, созданной в Золотой Орде, воспеваются достоинства всех четырех основоположников мазхабов. Абу Ханифу этот источник называет «предводителем мазхаба и религии Посланника (Аллаха), Аш-Шафии «предводителем и господином сподвижников», Ахмада ибн Ханбала «предводителем богобоязненных», имама ал-Малика «жемчужиной в море знания, Был этот муж деятельным [и] весьма кротким» [Абу Бакр Каландар Руми: 2017. С. 55–56]. Создатель сочинения «Каландар-наме» воспевал достоинства всех правоведов и призывал оказывать почтение к каждому из них.

В сочинении золотоордынской эпохи «Нахдж ал-фарадис» («Путь в рай», 1358) Махмуда ал-Булгари отдельные разделы второй главы посвящены описанию достоинств основателей четырех имамов. Имама Абу Ханифу автор наделяет эпитетом «имам агзам» – «величайший имам» и более подробно останавливается на биографических сведениях о нем (его принадлежности к табигыйнам¹, предложений о назначении на должность кади города Багдада и др.), а также описывает примеры из правовой практики. Описывая достоинства имама аш-Шафии, он рассказывал о том, что сам почтенный имам Ахмад Ханбал ходил в учениках у тогда еще молодого аш-Шафии, «шел позади его коня и держал попоную» [Махмуд ал-Булгари: 2019. С. 299], халиф Харун ар-Рашид разрешал свои семейные проблемы у него. Махмуд ал-Булгари тем самым показывал, что еще в юности аш-Шафии обладал широкими религиозными знаниями и рассудительностью. Фасл, рассказывающий об имаме Малике б. Анасе, лишь на треть текста посвящен описанию достоинств Малика б. Анаса, остальное составляют коранические сюжеты о пророках Сулеймане и Ибра'име, что дает возможность полагать, что Махмуд ал-Булгари не обладал большими биографическими сведениями о нем. В десятом разделе второй главы он подробно останавливается на перечислении религиозности и благонравственности Ахмада ибн Ханбала. При этом важно

¹ Табиин (араб. التَّابِعُونَ) (вариант написания: таби'ин) (ед. числ. таби'ий) – следующее поколение за сахабами. Поколение мусульман, которые были учениками и последователями сподвижников пророка Мухаммада (с.а.в.), непосредственно не общавшиеся с Посланником Аллаха.

отметить, что золотоордынский писатель и религиозный деятель Махмуд ал-Булгари не ставил целью популяризировать какой-то один мазхаб и его основателя и не призывал придерживаться идеологии конкретного мазхаба.

Таким образом, средневековые письменные источники указывают на то, что на территории Золотой Орды наряду с популярным ханафитским мазхабом распространение получил и шафиитский мазхаб. О популярности двух других мазхабов (маликитского и ханбалистского) каких-либо конкретных сведений нет, хотя при совершении судопроизводства, согласно шариату, скорее всего участвовали кади всех четырех правовых суннитских школ. Такая потребность в функционировании всех четырех правовых школ была предопределена вероятно правовой системой Золотой Орды, которая представляла собой симбиоз обычного права кочевников, системы норм права, регламентированной монгольскими правителями Яса, (ярлыки) и применением мусульманского права.

Литература

1. Абу Бакр Каландар Руми. Каландар-наме: избранное / Пер. с перс. И.Р.Гибадуллина, М.Р.Шамсимухаметовой; общая и научная редакция, предисловие, комментарии И.Р.Гибадуллина. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 1044 с.
2. Амин аль-Холи. Связь между Нилом и Волгой в XIII–XIV вв. Казань: Изд-во Иман, 2002. – 49 с.
3. Крамаровский М.Г. Ибн Баттута о тюркском исламе // Золотоордынское обозрение. 2014. № 1(3). С. 62–74.
4. Кул Гали. Сказание о Йусуфе. Казань, 1985.
5. Махмуд ал-Булгари. «Нахдж ал-Фарадис». Путь в рай. Перевод. Транскрипция. – Сокращенный перевод на русский язык И.Р.Гибадуллина, Э.Г.Сайфетдиновой, Э.Р.Галиуллиной; Транскрипция Ф.Ш. Нуриевой / Общая и научная редакция И.М. Миргалеева. – М.: Исламская книга, 2019. – 320 с.
6. Почекаев Р.Ю. Право Золотой Орды. Налогообложение. Придворный этикет и протокол // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань: Институт истории им.Ш.Марджани АН РТ. С. 179–196.
7. Путешествие Ахмеда-Ибн Фадлана на реку Итиль и принятие в Булгарии ислама // На стыке континентов и цивилизаций... – М.: Инсан, 1996. – 768 с.
8. Сайфетдинова Э.Г. Источники религиозной мысли в Золотой Орде (по материалам произведения «Нахдж ал-Фарадис» Махмуда ал-Бул-

- гари): монография / отв. ред. И.М. Миргалеев. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2018. – 164 с.
9. Сайфетдинова Э.Г., Гамаль Абдель Рехем И.Х. Династический брак мамлюкского султана Египта ан-Насира и царевны Тулунбай по данным средневековых арабских летописей // Золотоордынское обозрение. 2017. Т. 5, № 1. С. 116–125.
10. Тизенгаузен В.Г. Сборникъ материаловъ, относящихся к исторіи Золотой Орды, Томъ I: Извлеченія изъ сочиненій арабскихъ. СПб.: Тип. Императорской Академіи Наукъ, 1884. – 564 с.

ФӘННИ-ПОПУЛЯР ЯЗМАЛАРДА ТӨБӘК ТАРИХЫ

КРАЕВЕДЕНИЕ В НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫХ ПУБЛИКАЦИЯХ

Дамир Тажжи

ТУГАН АВЫЛЫМ НИГЕЗЕНӘ АЛЫП КИЛГӘН СУКМАКЛАР

(Чирмешән районы Түбән Кәминкә авылына 300 ел)

Туган якка күзем төшсә, башым дин уйларым китә;
Йөрәк бәгърем яна башлап, түзәргә дәрманым бетә.
И аккош, син китәр булсаң, минем илгә житәр булсаң,
Туганнарны күрер булсаң, сәлам әйтче син безләрдin...

Татар халык мөнәҗәтәннән

Уйланырга этәрә торган әлеге мөнәҗәтне автор очраклы рәвештә генә иске төшермәде. Авылда дөньяга килгән һәм читкә киткән һәр кеше туган авылын сагынмыйча калмый, хәтта шунда күп нужалар күрсә дә, инде шактый хәсрәтләр кичергән бу жиргә борылып карамыйм дип ант эчсә дә, барыбер күңеле белән булса да, туган авылына кайтып килә, аның урамнары, кырлары аша үтә, әби-бабасын уйлап юксынып куя.

Бүгенге көндә Түбән Кәминкә авылының 60–70% халкы туган жирендә түгел, ә төрле төбәкләрдә гомер итә. Алар салкын Себер, Оренбург якларына китеп тә яңа авылларга нигез салган. Әнә шулай авыл сыеклана, кечерәя һәм нигезләр коруга юл ачыла. Аларның күп санлы балалары, оныкларының да нәсел тамырлары авылдан булуына әллә ни исләре китми, шәһәрләрдә туганга күрә, ата-баба жирен ничектер үги дип кабул итә. Икенче яклап, ата-аналары үзләре дә туган жирнең тарихлары турында хәбәрдар түгел. Шундый күңелсез уйлар белән каләмгә тотынсам да, авыл тарихын өйрәнгән саен кәефем күтәрелә барды, үзем өчен дә, милләттәшләрем өчен дә яңа дөнья ачкандай булдым. Кәминкә гомуми татар тарихына бик нык бәйләнгән, аның аерылгысыз бер өлеше. Түбән Кәминкәнең дә горурланып сөйләрлек тарихы бар. Авыл нигезләнүгә 2024 елда 300 ел тула, шул гомердән бирле, бер кем дә аның тарихы турында бер кечкенә генә булса да җыентык язмаган. Әмма шулай да дәрәсән әйтик, бу вакыйгаларга кадәр

авыл тарихлары белән иң кызыксынган кеше, автор белән кардәшлек жеп-ләрә дә булган Әсгать Юныс улы Жамалетдинов, Түбән Кәминкәдә тирән тамыр жибәргән Бикмөхәммәт улы Даут нәселенәң шәжәрәсен төзөгән (ре-визия буенча Даут Тәкәев улы Бикмөхәммәт), матбугатта кайбер мәкаләләр дә бастырган. Бу шәжәрә яхшы гына эшкәртелгән, аны Чирмешән төбәге тарихчысы Ясәви ага Шәмсетдинов архивта сакланган метрика дәфтәрләре белән документлаштырып, 2022 елда бер жыентык эшләде. Үземнәң дә бу авыл турында күбрәк белү теләге кабынып китте, чөнки борынгы әби-ба-баларым шул авылдан ич. Кармышта туган әбием Миннегаян Габделгал-ләм (1910–1997) кызының әнисе Гайнелмәган әбинең атасы – Күтәмә во-лосте старшинасы Шиһабетдин Хәбибуллин Түбән Кәминкәнеке, әнием Факиянең әтисе Әбүбәкер Мортазин да (1897–1942) Түбән Кәминкәнеке. Ул – авылда оешкан «Ирек» күмәк хужалыгының беренче рәисе. Биредә Мортаза, калач пешерүче Зиннур, Габделкәрим, Габдерәшит бабамнар яшәгән.

Авылның исеме гомер-гомергә Түбән Кәминкә дип аталган, рәсми кәнсәләрдә урысча Нижняя Каменка дип һәрдаим язып барганнар. Дөрөс, авыл турында табылган беренчел документларда аның исеме Кәминкә (Каменка), «түбән» сүзә беркадәр вакыт узганнан соң өстәлгән. Ревизия кәгазьләрен тугыручылар аны Түбән Ташлык дип татарча язып тор-маганнар, шул рәвешле Түбән Ташлык-Нижняя Каменка дигәнә Түбән Кәминкә дип, татарча сөйләмгә яраклашып, халык теленә кереп киткән. Түбән Ташлык яки Түбән Кәминкә дисәк тә, ике исем дә бик матур яңгы-рашлы, күңелгә ятышлы, кайсын куллансак та, үзәбезнең авыл исеме... Түбән Кәминкә – Олы Ташлык (Шушма елгасының сул кушылдыгы) инеше буендагы татар авылы. Чирмешәннән 25 чакрым төньякта. Якын-ча 1724–1730 еллар аралыгында нигезләнгән дигән билгеләмә дөрөслек-кә туры килә. Без моны 1745–1762 еллардагы ревизия мәгълүматларына таянып әйтәбез. Әлеге ревизияләр авыл тарихы турында иң беренчел чы-ганаклар. Аннан да борынгырак язмалар юк.

Авылдашыбыз Габдулла Салихның үз хисабына чыгарган 2013 елгы жыентыгындагы «Түбән Кәминкә авылына 1554 елда жиде мишәр ни-гез салган...» – дигән берничә жөмлә бернинди тәнкыйткә дә сыймый, фактның кайсы чыганактан алынуы да әйтелмәгән. Китапта авыл тарихы да язылмаган. Анда Болгар, Алтын Урда, Казан ханлыгы чорларына ка-гылышлы төрле чыганаклардан алынган язмалар кергән. Шулай ук кай-бер риваятьләрнең, телдән сөйләнгән имеш-мимешләрнең хакыйкаткә туры килмәве дә аермачык күренә.

Китапханәдә эшләгән Асия апа Гафиятуллина 1958 елларда авыл карт-ларынан авылга беренче күчеп килүчеләр турында язып алган риваять-

тә бирегә Югары Кәминкәдән качып килгән Габдерәхим белән Габдулла турында сүз бара. Имештер, «авылга ат караклары эз салган, алар шунда качып, үзләренең угры эшләрен башкарганнар», – дип әйтүчеләр дә бар. Булмас димә, булгандыр. Риваятьләр чын хакыйкәткә тәң ераграк булса да, анда сер яшерелгән, еш кына мондый утырма хикәяләре чыңга да ашып куя. Бу очрактагы риваять буш урында гына сөйләнелмәгәндер. Әлбәттә, узган гасырлардан килгән бу авазлар тарих киштәләрендәгә язучыларда күренми. Беренче күчеп килүчеләрнең Нижгардан, Алатыр өязеннән (хәзерге Чувашия Республикасы), Татарстан Республикасының Чүпрәле, Буа, Алексеевск районнарыннан булулары билгеле. Безнең төбәктә авылларның нигезләнүе 1731–1736 елларда яңа чик сызыгын төзү белән бәйле, һәм биредән 1652 елларда ук Россиянең чик буе сызыгы (Закамская засечная черта) үтүе билгеле. Кармыш авылы тирәсендә Күтәмә ягынан сузылган вал да шул хакта сөйли. Бу хакта төбәк тарихларына багышланган китапларда бик ачык итеп әйтелде, аны кабатлап тормыйбыз. Кәминкәгә ерак авыллардан килгәннәрдән кала, биредәгә чик буйларында хезмәт итүчеләрнең дә шунда төпләнеп калулары, гаиләләрен алып килүчеләр дә булгандыр. Әмма авылларның ревизия язучыларында беренче килүчеләрнең чик буен сакларга яки төзүгә килүләре турында ләм-мим бер сүз дә әйтелмәгән: «В деревне Каменке государственные служилые определенные к корабельный работе татары перешедшие из разных уездов», – диелгән. Монда лашманчылар турында сүз бара. Күбесе авыр хезмәттән качып булмасмы дип һәм чукуындырылудан куркып та туган авылларыннан чыгып киткәннәр. Әмма тәкъдирләрендә язылган «кара язмышлары» бирегә дә чабуларыннан өстерәлеп килгән.

1760 еллардан соң читтән керәшеннәр дә килеп урнашкан. Авыл турындагы язмалардан Д.А. Корсаковның 1908 елда чыккан «Сборник материалов по истории Казанского края 18 века» китабында Түбән Кәминкәдә 1771–1773 елларда 137 татар һәм 15 чукуындырылган татар яшәгәнлегә язылган (хатын-кызлар саналмаган). Тагын да борынгырак чорларга китеп карасак, хәзерге Чирмешән районы җирләре Нугай Урдасы биләмәсенә һәм Казан ханлыгына да кергән, иң әүвәле, Идел буе Болгарстаны да бу тирәләргә хужа булган.

1858 елгы ревизия язучыларында Чистай өязе Иске Ибрай волостена кергән Түбән Кәминкәдә яшәгән 699 ир-атның һәм 704 хатын-кызның исеме язылган, жәмгысе – 1403 жан. Анда рус кешеләре дә яшәгән. Исемнәре: Яким Васильев, Егор Степанов, Андрей Семенов, Филипп Федоров, Никифор Иванов, Данила Борисов, Илья Гаврилов, Семен Тихонов, Герасим Андреев, Гаврила Михайлов. Боларны чик буе бетерелгәннән соң шунда төпләнеп калган солдатларның нәселен дәвам итүчеләр дип әйтеп

була. Моңардан тыш, авылда бер керәшен татары – Гафиятулла Иванов, отставкадагы өч татар, төрле сугышларда катнашкан солдатлар Мәһди Әхмәров, Насый Рәимов, Тажи Әмиров яшәгән [ГАРТ. Фонд 3. Опись 3. Д. 387, 666]. Насый Рәимов метрикада «Насреддин Рәим улы 1780 елда туган»,– диелгән. Әтисе Рәим 1762 елгы ревизиядә күренә, 1838 елда вафат. Рәимнең атасы – Мостафа Рәжәпов.

Өстә телгә алынган урыс кешеләренен нәселе авылда озак еллар яшәгән, кайберләре татарлашкан да. Ватан сугышына кадәр монда Жилиннар, Москвиннар, Ханжиннар, Картамышевлар һ.б. яшәгән. Бер керәшен татары, диелгән. Әйе, чыннан да, ул берәү генә, бәлки үз теләге белән керәшен булып калгандыр. Чөнки 1858 елда Түбән Кәминкә, Кармыш, Түбән Абдул һ.б. авылларда чукундырылганнардан саналган халык «отпавшие в Ислам» дип исәпләнгән. Бу хакта патша законы да булган. Әмма шулай да урыс православиегә эһелләре татар авылларында үз эшләрен туктатмаганнар, аның бер өлешен христиан дип санаганнар, законны белмәгән халыкны куркытып, алдалап, мәкерлек белән дә һәм жәе булганда прәннек биреп тә үз якларына аудару өчен тырышлык куйган. Ләкин, үзләре язганча, «кире беткән татарлар ихтиярын» сындыра алмаганнар. Попларның итәк астыннан ут төртеп йөрүләре 1909 елларга кадәр дәвам иткән. Әгәр шулай булмаса, бу елда өч мәчетле авылның 36 йортында чукунганнар бар, дип язмаслар иде. Димәк, поплар бу татар авылының бер өлешеннән керәшен ясар өчен бик тырышкан.

Элеккеге заманнарда туучылар күп булган, шул ук вакытта медицинаның нәрсә икәннән дә белмәгән авылларда гади генә чирләрдән дә вафат булучылар бихисап. Дин эһелләре метрика дәфтәрләренә аларның исемнәрен зур төгәллек белән теркәп барганнар. Халык саны да яхшыгына артып барган. 1858 елда Кәминкәдә 1403 кеше яшәсә, 1859 елда халык саны 1426 га кадәр арткан, 241 йортта 713 ир-ат, 713 хатын-кыз яшәгән. Чагыштыру өчен: 1876 елда авылда 1608 жан, 1897 елда 1972 жан яшәгәнлегә мәгълүм. Бу вакытта авылда 1 янгын сүндерү машинасы булуын теркәп куйганнар. Машина дигәннәре су сиптерергә ясалган бер жайланма булса кирәк.

Халык арасында киң таралган тагын бер мәгълүмат. Кәминкә авылы 1773–1774 еллардагы Пугачев фетнәсә документларында очрый. Дөрөс, Кәминкә дигән авыл башка төбәкләрдә дә булган. Пугачевчылар хәрәкәте Чирмешән районы аша да узган. Моңы риваять яки уйдырма дип кенә әйтеп булмый. Авылларда Әшәлче поселогы ягыннан Түбән Кәминкәгә таба сугыш булган дигән хикәяләргә үземнең дә ишеткәнем бар. Әшәлче поселогының тау итәгендә ферма корылмаларына нигез казыганда кеше сөякләре, сөңгеләр, очлы тимерләр һәм ташлар чыгуы шул фетнәдә үте-

релүчеләрнең кабереме? Вакытында тикшерелмәгәнгә күрә, бу сорауга беркем дә җавап бирә алмый. Ә узган заманнардан килгән хәбәрне чынбарлык дип танырга туры килә: Иван Чернеев отряды Чирмешәннән 40 чакрым читтәге Каменка авылы тирәсендә хөкүмәт гаскәрләреннән булган полковник Хорватның җәза отрядына каршы сугышкан. Чернеев 31 гыйнварда Богырыслан ягына чигенә. Безнең җирле халыкның бу сугышка катнашып китүе билгесез, гомумән, бу хакта хәбәрләр юк. Анда райондагы Туймәт авылыннан бер кешенең катнашуы мәгълүм.

Авыл оешкан елларда административ бүленеш ягыннан Нугай даругасы Казан өязе составында саналган. Монда шуны да әйтергә кирәк, Казан өязе 1552–1920 елларда, ә Казан губернасы 1796–1920 елларда гамәлдә булган. Егерменче гасыр башында авылда 3 җәмигъ мәчете, мәдрәсәләр эшләп торган, гадәттә җирле халык игенчелек һәм терлекчелек белән шөгыльләнгән, крестьяннарынның бер өлеше төрле хезмәткә читкә йөрәп, гаиләсен караган. Авылда тегермән, ярма яргыч, 3 кибет булган. Әлегә чорда имана җирләре 1829 дисәтинә тәшкил иткән. Бу җир генә халыкны канәгатьләндерә алмаган. 1920 елларга кадәр авыл Казан губернасының Чистай өязе Күтәмә волостена (татар телендә олыс) кергән. Күтәмә волосте 1860 еллардан соң оешкан. Моңарчы Иске Ибраһим Лашман волостена буйсынган. Кайбер кискен хәлләрне Әккәрәй авыл җәмгыяте старшиналары караган. 1920 елдан соң Түбән Кәминкә – ТАССРның Чистай кантонында. 1930 елның 10 августында Беренче Май район үзәге буларак рәсми игълан ителгән. Иң кызганычы, Түбән Кәминкә авылында район үзәге оештыруны башлаучылар хакында бернинди мәгълүмат тә сакланмаган. Техник яктан бик уңай булу сәбәпле, район белән идарә итү, элек Самара губернасына кергән Чирмешән бистәсенә күчә. Моңа кадәр күп кенә рәсми эшләр элеккеге гадәт белән Чистай кантоны Күтәмә бистәсендәге волисполком аша хәл кылынган.

РСФСРның Югары Советы Президиумы указы белән Беренче Май районы 1963 елның 4 гыйнварында бетерелә. Районның күпчелек авыллары Лениногорск, Әлмәт, Октябрь районнарына һ.б. бүленә. Түбән Кәминкә 1963 елның 1 февраленнән 1965 елның 12 гыйнварена кадәр Лениногорск районы составындагы Кармыш авыл Советына буйсындырылган: Кармыш, Түбән Кәминкә, Иншар, Саклык, Әшәлче (Яшәүче) һәм Братство поселоклары. 1965 елның 12 гыйнварында РСФСРның Югары Советы Президиумы Чирмешән районы төзелүе турында карар кабул иткән. Өстә телгә алынган авыллар шул ук Кармыш авыл Советына караган. Колхозлашу елларында «Ирек» исеме алган, соңыннан «Татарстан» колхозы. Бу исем баштан ук 1924–1926 елларда Түбән Кәминкәдән аерылып чыккан Иншар поселогы колхозыныкы булган. Иншар посело-

гының әуәлге исеме – Батрак. Күрше-күләндә яшәгән халык Иншарны еш кына Асташкы поселогы дип кенә атаган. Чөнки шунда гына, инешнең икенче ягында Осташкин починок исемле мохша тегермәнчеләренә 4–5 йортлык авылы булган, соңгы йорты 1943 елларда сүтелгән. Иншар 1958 елларга кадәр Түбән Кәминкә авыл Советына караган (аннан соң Кармыш авыл Советы), хужалык саны 20–22 дән артмаган. Бирегә беренчеләрдән булып йорт салган кешеләр – Ширияздан, Әбүбәкер, Шәймәрдән Мортазиннар.

Авил тарихларын язганда күрше авыллар тарихына да күз салып үтү тиешле. «Югары Кәминкә авылы 1710 елдан билгеле»,– диелгән Татар энциклопедиясендә (Казан – 2002, 574 б.). Бу ялгыштыр дигән шик бар. Моңа ачыклык кертү өчен икенче-өченче яки, әгәр булса, беренче ревизия язучыларын карап чыгарга кирәк. Бу авылга багышланган хезмәтләрдә дә ревизия дәфтәрләре искә алынмаган. Шуңа ук энциклопедия (1999 елгы басма) Яшәүче (Әшәлче) поселогын 17 гасырда нигезләнгән, дип язып чыкты (соңыннан дөресләнде). А.П. Семайкинның Күтәмәгә багышланган китабында «авыллары 1704 елда нигезләнгән»,– дип әйтүе дә дәлилсез. Күтәмәгә 1726–1728 елларда беренче булып ике татар кешесе килүе документлар белән раслана, әмма алар анда төпләнәп кала алмый...

Статистика мәгълүматларында авылда яшәгән халык саны: 1782 елда – 152 ир-ат (хатын-кызлар исәпләнмәгән), алга таба хатын-кызларны да исәпләп, 1859 елда – 1403 кеше, 1897 елда – 1972 кеше, 1908 елда – 1532 кеше, 1915 елда – 2541 кеше, 1920 елда – 2205 кеше, 1926 елда – 861 кеше (ватандашлар сугышы һәм ачык елларда халык саны бик кимегән), 1949 елда – 773 кеше, 1958 елда – 873 кеше, 1970 елда – 1098 кеше, 1979 елда – 889 кеше, 1989 елда – 583 кеше, 2002 елда – 519 кеше, 2011 елда – 505 кеше. Иң зур проблема чәчүлек жирләре житмәүдә булган. 1858 елда жан башына 3–4 дисәтинә жир туры килгән, ә 1906 елда ул 2,1 дисәтинәгә калган. Бу елда авылда 413 гаилә яшәгән, шулардан 9 гаилә жирләрен арендага биреп, авылдан вакытлыча китеп барганнар. Аз жирле әлегә хужалыкларда, Столыпин реформасына таянып, 1908–1910 елларда Себергә бәхет эзләп китүчеләр була. Алар Төмән өлкәсенең Яркәү (Ярковский) районында Аккүл (Юрты Дулепино, элек Тубыл губернасында) авылын төзегәннәр, кайберләре янәшәдә себер татарлары яшәгән Озерное-Кулавылына (документларда Юрт Озернинских Ялуторовского уезда Тобольский губернии) барып нигез корган. Бүген дә биредә кәминкәлеләрнең нәселен давам итүчеләр бар. Безнең яктан монда кунакка барып килүчеләр дә булды. Авылның иске мәчете дә бар, күләндә аккошлар йөзә, һәр жирдә иркенлек, матурлык күзгә чалына. Кайсы ягы беләндер безнең якларга да охшаш.

Кәминкәгә каяндыр, кайсы елдадыр жирсез 10 гаилә килеп төпләнгән, дигән хәбәрләр ишетелә. Тамак хакына алар баерак кешеләргә ялланып эшлэгәннәр, ярдәмче булганнар, төрле һөнәрләр белгәннәр, якын-тирә авылларда да алар хезмәтенә ихтыяж булган. Оренбург далаларына 1870 елларда күчеп киткән кәминкәлеләр дә игътибардан читтә калмады.

1904–1905 елларда рус-япон сугышында Кәминкәдән катнашучылар турында мәгълүмат табылмады. Ә менә Беренче бөтендөнья һәм Ватан сугышында катнашучыларның исемнәре табылуы – зур истәлек.

1920 елда «Кара бөркет һәм игенче» («сәнәкчеләр» дип билгеле) фетнәсе була. Совет власте хөкүмәткә дип крестьянның орлыкка дигән запасына кадәр тартып ала. Халык баш күтәрә. Фетнәчеләрнең кансызлыгы Әккәрәй, Бәркәтә, Түбән Кармалка, Чирмешән авылларында зур фажиғаләргә китерә. Соңыннан анда катнашучыларның үзләрен дә үтә рәхимсезлек белән үтерәләр, төрмәләргә озаталар. Кәминкәдән дә бу хәрәкәткә кушылуучылар булган. Совет властеның гаебе белән илдә 1921 елгы ачлык башлана, ел бик коры килә, халык күпләп кырыла, аларның исемнәрен дә язып бармаганнар. Мәетләрне берничә урынга, чокырларга ташып жирләгәннәр. Авылдан чыгып киткәннәренең дә күбесе юлда үлеп беткән. Халык нәрсә туры килсә, шуны ашаган, урлау һәм үтереш очраklары да булган. Хәтта үлгән хайван сөякләрен тегермәндә ваттырып-тарттырып, шуннан он ясап, ризыкка кулланганнар. Америка администрациясе ярдәме Түбән Кәминкә авылына да килеп житкән, ризыклар кулга тапшырылмаган, беренче чиратта балаларны жыеп туендырганнар. 1919 елда чәчкән ужым 1922 елда гына аннан-моннан шытып чыккан. Бу елларда кар да аз яуган. Ә менә 1922 елның февралендә ишелеп кар яуган. Кар урыны-урыны белән йорт, капка түбәләрен күмеп киткән. 1923 елда кайбер яшьләр Казанга укырга киткән; 1928 елда мәктәп бинасы салынган, 1929 елда хастаханә төзелгән, авыл эчендә, дәрәсрәге, авылның Иншар поселогына чыгып киткән ягында...

1930 еллардагы күмәкләшү чорында башланган репрессияләргә зур игътибар бирдек. Барысы да документтагыча язылды, үзәбез уйлап чыгармадык. Әлбәттә, биредә 60–70 елга сузылган совет дәвере, колхоз тормышы аерым хезмәт язуны таләп итә, без аерым елларга гына тукталдык.

Бөек Ватан сугышы дәвере үзе генә дә аерым бер китап дәрәжәсенә житкерелде. Моңарчы билгеле булмаган исемнәр, солдатларның һәм тылда колхозда эшләүчеләрнең каһарманлыklары, кайберләренең күмелгән урыннары билгеле булды. Гаяз Мостафинга герой исеме бирү турындагы документлар музейга тапшырылды, Алтын йолдызы Кызыл Байрак орденына алыштырылган. Сугыштан соңгы тормыш, яшәеш... – барысы турында да яздык.

Зират – адәм баласының мәңгелек йорты

Түбән Кәминкәнең дүрт зираты авылның элек-электән бик зур булуы турында сөйли. Центральная урамында зур зират бар. Ә элеккеге хастаханәдән ерак түгел урында, инеш буена терәп салынган зиратта мәжбүри чукуындырылганнар жирләнгән, дип сөйлиләр, анда исемсез гади ташларны күпләп күреп була. Ул ташларга язу төшерелмәгән, адәм вафат булгач та, кабер тапталып югалмасын дип, каян туры килә, шундагы ярдан куптарылган гади ташларны бастырып куйганнар. Алар төрле калыпта, очлылары, өч-дүрт почмаклылары бар, ягъни чокып язу төшерү өчен ташларның эшкәртелмәвен абайлау катлаулы түгел. Биредә, бу зиратның бер башында жирле хастаханәдә вафат булган төрле милләт кешеләре жирләнгән, дип тә әйтәләр, татарлар ул жиргә күмелмәгәндер. Каберлекләрне аерым бүлеп калдырмаганнар, кайда урын бар, шунда казып жирләгәннәр. Ачлыктан һәм тиф, бума кебек йогышлы авырулардан үлүчеләрне дә шунда жыйганнар. Алар шул хәтле күп булгандыр дип әйтеп булмый. Ни өчен үлгәннәрнең гәүдәләрен туган жирләренә алып китмәгәннәр? Бәлки йогышлы авыру таралмасын дип, мәетләрне хлорлап күмгәннәрдер. Өлкәннәребез әйтүенчә, Күтәмәдән һәм башка урыс-чуваш авылларыннан мондагы каберлекләргә зыярәт кылырга йөргәннәр. Бу халыкларда үз гореф-гадәтләре буенча, кырлар аша мәет алып кайту начар хәл саналган, имештер, авылга үлэт, төрле бәла-казалар, бәхетсезлекләр килә, дип тә уйланылган. Әмма динсез яшәгән совет чорында хорафатларга ышанучылар булдымы икән? Халык хәтерендә бик сәер хәлләр дә сакланган. Мәсәлән, Борис Николаев хатыны Ольга Кәминкә хастаханәсендә шәфкать туташы булып эшләгән. Балалары үлеп, шунда жирләгәннәр. Ниндидер вакыттан соң кабердән баланың жәсәден алып, Күтәмәгә күчәрмәкче булганнар, ләкин табут һәм бала да юк, имеш. Ышануы да авыр, кеше куркытыр өчен уйлап чыгарылган уйдырма кебек, әмма, булмас димә... Аңларга акыл житмәгән нәрсәләр бу дөньяда гел очрап тора. Монда шулай ук кайсыдыр елда хастаханәдә тифтан үлгән Лотфулла бабайны жирләгәннәр (Өһлиулла исемле улы булган). Район хастаханәсендә дә биредә жирләнүчеләр исемлеге табылмады, ә алар булырга тиеш, һәм анда табибның соңгы заключениесе языла бит. Тик мондый зур майданда хастаханә авырулары гына жирләнгән дип әйтү дөрөс булмас кебек. Димәк, шунда, авылның башлангыч чорында ук кешеләр күмелгән дияргә була. Чыннан да, биредә керәшеннәр күмелгәнме соң? Монда совет чорында да берничә кеше генә күмелгән, ташларында язулар бар әле. Язулар дигәннән, эш болай: таш дип аталганы заманча шомартылган нәфис, дүртпочмаклы, калынлыгы 2–3 см булган 6 плитәдәге исемнәр. Плитәләр бастырып куелган, өсте ябулы тимер

корылмага беркетелгән. Салах бабай токымы монда жирлэнгән нәсел-ләрәнең исемнәрен истәлек итеп язып элгән. Иң соңгы күмелгән кешеләр 1955 ел белән чикләнә, башка исем-ташлар юк. Мисал өчен, исемнәрне күрсәтәбез: Салахова Хәдичә Сәлман кызы (1865–05.05.1955), Салахова Гишкури (Гыйшкынурий) (1885–28.02.1955), Салахов Минхәер, Салахов Сәлахетдин, Салахова Вәсилә (1918–1920), Шәмсетдин Миннехан улы. Зират озак еллар файдаланылмаган һәм хәзер дә анда кешеләрне жирләмиләр. Чыннан да, зиратның бу өлеше керәшеннәрнекеме? Саф мөселман Салаховларның керәшен зиратына нәсел-нәсәпләрен күмүләренә һич ышанып булмыйдыр, мөгаен. Алай дияр идең, керәшен дигәннәре дә чын керәшен булмаган, үз диннәрендә, үз горейф-гадәтләрендә яшәүләрен дәвам иткәннәр. Аннан соң Түбән Кәминкә, Кармыш авыллары керәшеннәре 1858 елларга кадәр ук «отпавшие в ислам» дип саналганнар. Иң кызыгы шунда, бу зиратны авыл халкы икегә, өчкә бүлеп карый. Монда күптән кешеләр жирләнмәгәч, бәлки сугышка кадәр, бәлки сугыштан соң, ике зират арасында берничә йорт төзелгән – Әкрәм Гарифуллин, Әхтәм Шәйдуллин һәм Әмин Вәлиевләр шул урында гаиләләре белән гомер иткәннәр. Ни өчен шундый урынга йорт төзүләре дә аңлашылып бетми. Әлегә урыннарда кеше сөякләре чыгу очраklары да булган. Димәк, башка жайлы урын булмагандыр. Бу жир, бигрәк тә зират тирәсе әллә ни кызыгырлык урын түгел. Фаразлар буенча, Әхтәм абзыйлар бакчасы белән ике каберлек арасында элек әвен базы булган. Анда вакытлыча бөртекле культураларны саклаганнар, соңыннан суктырганнар. Тифтан яки ачлыктан үлүчеләргә кабер казып өлгерә алмау сәбәпле, аларны 1920–1923 елларда шушы базга жирлэгәннәр. Бөтен гаиләләре белән үлүчеләр дә булган. Шундый урын авылны икегә бүлүче инешнең икенче ягында, Заречная урамы артындагы зиратта да булган. Монда да яңгыр юган, мүклэнгән исемсез ташлар бар. Әхтәм Шәйдуллин белән Әмин Вәлиевләр йортлары арасында шактый зур аралыкны һәркем күреп белә. Керәшен зираты шунда дигән фараз дөрес түгелме икән? Центральная урамы артында тагын бер зират бар, мәйданы шактый зур күренә, кайсыдыр елда киңәйтелгән, алар да борынгы, шундый ук төрле калыптагы исемсез, кечкенә һәм зур ташлар еш очрый. Бу зиратларны аерым карап, тәртиптә тотучылар юк. Һәр урам ел саен өмә оештырып, гамәлдәге зиратларны чистарта, әрвахларның туганнары да монда еш килә, догалар укуыла. Зират эчендә аерым зират кебек күренешләр күзгә чалына, ягъни бер нәсел үзенә кешеләрен элек-электән гел бер урынгарак жирләп, тирәсен тимер рәшәткәләр белән әйләндереп алганнар, анда ерактан тәртип күренеп тора. Зиратларда жил яхшы уйный, алар икесе дә (Заречная) берәз калкулык өстендәрәк урнашкан, урыннары отышлы сайланган. Бу зиратларга бер-

ниче гасыр дәвамында мәрхүмнәрне жирлиләр, шул исәптән бүгенге көнгә кадәр. Бездәге зиратларда, башка авыллардагы кебек, гарәпчә язылган иске ташлар юк дәрәжәсендә, шулай да берничәсен таптык. Заречная урамы ягындагы зиратта бер кабер ташы: «Мифтахетдин бин Сиражетдин 1327 елда вафат, вә фи йәүмил әхәд рәжәб сәнәти 1909», диелгән, бүгенге календарьга күчерсәк, милади буенча 1909 яки 1910 елга туры килә. Центральная урамы ягындагы зиратта иске язулы ике таш бар. Берсендә Түбән Кәминкәнең беренче мәхәллә имам-хатыйбы Мирхәйдәр Нуретдинов жирләнгән, ул 26 ел мулла булып торган. Текст: «Әгузү.. бисмилләһи... лә илһәһ.. вафат милла Мирхәйдәр жан ибн милла Нуретдин улы, 1910 сәнә миляди, 12 август, 1327(8) ел һижри, шәгъбән ае...». Икенче таштагы язулар укылмады диярлек, әмма исемне чамалап була: «Габдуллаһ бин Гарифуллаһ Йомагыл улы», дип укырга мөмкин. Елында, уртада ике сизгеле генә аныклана. Әгәр шулай булса, бу таш XIX гасыр азагында куелган, дип әйтеп була. Метрика кенәгәсе буенча, әтисе Гарифулланың яшәү вакыты 1832–1883 еллар. Ташы бик матур эшкәртелгән, зур да түгел, укылмаса да, матур язылган, каллиграфистның чокып язганда ташны берәз бозуы сизеләп тора. Ташның түгәрәкләп эшләнгән өлешенең уртасында, өске якта уеп ясалган кечкенә чокыр да бар. Анда су жыела, яки әз булса да шунда су коялар. Бу исә мәрхүмгә карата булган хөрмәтне дә һәм фани дөньяга булган мәхәббәтне дә белдерә кебек. Өнә шул чокырчыктан сайрар кошлар су эчкән. Язулы ташлар, гадәттә, хәлләрәк һәм дәрәжәләрәк адәмнәрнең каберләренә куелган. Өлеге ташларны бик борынгылар дип тә әйтеп булмый, зиратларда XVIII–XIX гасырга караган бер генә ташъязма да юк. Өлеге кабер ташлары – 1917 елгы Октябрь инкыйлабына кадәр булган язма мирасыбызның матур бер үрнәкләре. Өлбәттә, совет чорының башлангыч дәверендә кабер өсләренә гарәпчә язулы ташлар куелгандыр. Вакыт узу белән сыйфатсыз йомшак ташлардагы язулар кар-яңгырлардан юылып юкка чыкканнар. Бүгенге көнгә кадәр бабаларыбызга ят булган кириллица графикасы татар зиратларында бер гасырлап файдаланыла. Ә бу инде көчләп тагылган икенче дөнья, икенче культура, бозылган милли исемнәр, төрле сурәتلәр һәм пластик чәчәкләр, әмма бик «зәгыйфьләнгән» булса да, татарныкы әле. Зиратлардагы төрле ташларның әхлакий һәм мәгънәви әтәлегә турында да күп сөйләп була. Авылда урам исемнәре дә бөек урыс телендә, һәркемгә яхшы таныш хәл, әмма моңа инкыйразга кадәр һич беркем кайгырмас.

Өстәге фаразлардан һәм өйрәнүләрдән чыгып шундый нәтижә ясарга мөмкин: иң беренче зират авылның кайсы ягында ачылуын әйтеп булмый, әмма иң беренчеләре Центральная урамы ягында булгандыр дип ышанасы килә, мөселманнарныкы һәм керәшеннәрнеке – аерым зират-

лар. Авылда беренче үлүчеләрнең исемнәре ревизия язуларында 1740 еллардан соң күренә.

Билал турындагы хикәягә аңлатма

Каләм! Кальбендә ни сер бар – гаян ит,
Килеп кичмешләр эхвәлен бәян ит.
Түгеп күз яшьләреңне бу кәгазьгә,
Ни моңлы уйларың бар – сөйлә безгә!
Бабалар кабре янында күнел зар,
Аталар рухының армандәсе бар...
Кара тупрак тулы мәзлум нидасы,
Алар кемдер?.. Алар кемнәр фидасы?

Дәрдмәнд

Центральная урамындагы зиратта Билал исемле кешенең жирләнгән урыны да билгеле, халык хәтерендә бу «шул кеше кабере» дип калган. Әгәр 1762 елгы ревизиядә язылган вафат булучыларны искә алмасак, бу монда күмелгән һәм исеме билгеле булган иң борынгы каберлек дип әйтә булыр иде. Бүгенге чор нәселләре каберне чистартып, шунда истәлек ташы бастырып, «Билал» дип язып куйганнар. Янәшәсенә шул нәселне дәвам итүчеләр дә жирләнгән икән. «Билал – авылга нигез салучыларның берсе»,– дип әйтәләр. Билал нәселе – авылда бик булдыклы һәм танылган нәсел. Билал балалары Нотфулла, Сафиулла, Мотыйгулла, Гыйшкыруй, Могыйн исемле булган, дип хәтерләрендә калган.

Билал турында тагын бер хикәяне буыннан-буынга сөйләп килгәннәр: «Билал бабай тамыры әби патша Катерина заманыннан билгеле, ул Сәет батыр яугирләре төркемендә хөкүмәт гаскәрләренә каршы сугышып йөргән, хәзерге Алексеевск районыннан; Сәет явы тар-мар килгәч, үз авылына кайтырга куркып, икесе дә Гарифулла исемле кешеләр Түбән Кәминкәгә килеп урнашкан». Әлеге хикәядә берничә тарихи вакыйганың буталганы күренеп тора, тегеннән-моннан ишетелгән хәбәрләр бер дәверне генә чагылдыра кебек. Бераз ачыклык кертәп карасак, болай килеп чыга: Билал исеме әгәр әби патша (идарә вакыты 1762–1796 еллар) заманыннан билгеле булса, нәкъ шул чорда, 1773–1775 елларда Пугач яулары булуын һәркем белә. Авылына кайтырга куркып, безнең якларга Алексеевск районыннан килеп чыккан, имеш. Ул заманда шулай жан саклап, каңгырап, качып йөрүчеләр күп булган. Тарихи фактлар буенча, Пугачев командиры Иван Чернеевның Чирмешәннән 40 чакрым читтәге Каменка авылы тирәсендә патша гаскәрләре белән сугышуы билгеле. Беренче хикәядә Билалның авылга беренчеләрдән нигез салучылар рәтендә булу мөмкинлегенә дә әйтелгән иде. Ләкин дәлилләр сүздә генә, чынбар-

лыкны яктыртмый. Билалны тагын да борынгырак баба дип карасак та, исеме иң беренче мөһим документ дип саналган икенче һәм өченче ревизия язуларында күренмәде. Ә менә Алексеевск дигәндә, ниндидер томанлы чынбарлык шәйләнә кебек. Шул райондагы Олы Тигәнәле авылыннан Кәминкәгә күчеп килүчеләр булган. Ә Сәет батыр (тарихта башкорт восстаниесе) яулары 1681–1684 елларда Нугай һәм Себер даругаларында кузгалган. Вахит Имамовның «Сәет батыр» повестенда (Яр Чаллы, «КамАЗ» нәшр., 1994 ел, 3–156 б.) бу баш күтәрүләр 1704 елның жәеннән башлана, дип язылган (Түбән Кәминкә авылының әле эзе дә юк). Димәк, Сәет батырны Түбән Кәминкәдә дә белгәннәр, ничектер хикәягә кереп калган бит. Сәет исемле яугирлар аннан да элгәрерәк булган. Мәсәлән, 1552–1557 еллар – Жансәет, Сарый-Батыр, Мәмеш-Бирде һ.б. житәкчелегәндә татар, мари, чуваш, мордва, удмуртлар урыс баскынчыларына каршы азатлык сугышы алып барган...

Бәлки Билалның ерак бер бабасы яки туганы Сәет батыр командасында йөргәндер дип тә фараз кылырга мөмкин. Билал бабайны ике яуның берсендә (Сәет батыр һәм Пугачев) катнашкан дип әйтеп булмый. Чөнки вакыт аралыгы шактый ерак. Хикәядә сөйләнгән вакыйгаларның Билалга бернинди дә катнашы юк. Авыл муллалары тутырып барган метрика китапларында еллар зур төгәллек белән язылган. XIX гасырда Сәет батыр яки Пугач яулары булмаган. Кабер ташына язылган Билал-Билалетдин 1835–1898 елларда яшәгән, хатыннары: Маһижамал Гатаулла кызы, Хәбибжамал. Билалның әтисе – Габделвәли Әхмәр улы. Габделвәлинең ир туганнары: Мәһди солдат һәм Габделжәлил. Билал балалары: Бәдигөлкамал (1850), Могыйнетдин (1853), Фәхретдин (1855), Лотфулла (1856), Мотыйгулла (1865), Гатаулла (1873), Сафиулла (1870).

Могыйнетдин 1873 елда Мингаян исемле кыз белән кавышып, гаилә корган. Чистайдан кайтканда буранда адашып салкын тидергән, 33 яшендә үлгән, диләр, эгәр елы хак булса, 1886 елда вафат. Улы Мөбарәкша 1876 елда туган, хатыны – Әсма Габделкаюм кызы, никахлары 1896 елда теркәлгән. Мөбарәкша улы Мәгъсүм (1913) – Бөек Ватан сугышы ветераны, улы Азат Могыйнов (1959) афган сугышында катнашкан. Исемнәр авыл мәчетләрендә имамнар язып барган метрика кенәгәләренә нигезләнеп бирелде.

Авылда язып алынган хәбәрләр буенча, Мөбарәкшаның кушаматы «морьяк», кешеләр арасында дәрәжәсе зур булган. Имештер, христиан дине әһелләре авылга бик еш килеп, чукунырга өндәп, халыкка «алтын таулары» вәгъдә итеп йөргәндә, аптырашта калган кешеләр: «Морьякнишләр, ул чукунырмы?» – дип, аңа караган. Ә «морьяк» динен сатмаган, авылдашларына да поп тегермәнәнә «су ташырга» ризалык бирмәгән.

Мөбарәкша Могыйнов патша заманында авыл старостасы, таза тормышлы крестьян, совет чорында барлык мал-мөлкәтен колхозга бирсә дә, кулак дип гаепләнгән, әмма акланган, берәз колхоз рәисе дә булган. Үч алу нияте белән аның өстеннән бер авылдашы: «Элеккеге староста һәм кулак Могыйнов жыелышта советка каршы агитация алып барды»,– дип донос яза. Авылга кораллы кешеләр килеп, аны кулга алып, Чирмешәнгә илтеп ябалар. Иң кызыгы шунда, Мөбарәкша жыелышта катнашмаган, Чистайда булган. Бу хәлдән аны авылдашы Хатыйп Зыятдинов коткарган. Аның жыелышта булмаганлыгын документ белән раслап, совет концлагереннан коткарып кала. Шул кыска вакыт эчендә аның йорты да колхоз малына әйләнгән. Анда колхозга тимерче булып килүченең гаиләсен урнаштырганнар. Мөбарәкша гаиләсе белән Нәсибулла бабай йортында кыш чыга, ә яз айларында йортын кире кайтаралар. «Кулак Мөбарәкша» рәхмәт сүзе ишетмәсә дә, колхоз төзелешенә үзеннән өлеш керткән, төзелешне яхшы белгән, хәзергечә әйтсәк, прораб булган. Кагау тавындагы карьердан таш чыгарып, авылда 1927–1930 елларда хастаханә салганнар, таш нигез өстенә бура күтәргәннәр. Ул яңа бинасы төзелгәнче, 1970 елларга кадәр халыкка хезмәт иткән. Халыкка түләрگә акча юк, ташылган ташларның күбесе кирәк булмагач, Мөбарәкша ташларның кубометрын 8–10 тиеннән алып, үзенә келәт салдырган, диләр...

Сүз уңаеннан тагын бер фактны искә алып китмичә булмый. Зиратта Билал исеме белән бәйле тагын бер кабер ташы бар. Өстәрәк сөйләнгән нәселгә бернинди дә катнашы юк. Таш шактый жимерелеп, ян-яклары яңгырлар белән юылып беткән, сыйфаты да әллә кем түгел, кирилл хәрефләрендә язылган исем дә бозылган. Кабердә Билалетдин (1870–1960) (ташта Билалә сүзе генә күренә) улы Минхәер жирләнгән. Авылда нәселе яшәгәнлегә билгеле: Минхәер + Әбүбәкер + Алмаз + Фоат Минхәеров. Билалетдин – ясашный татар Гаделша улы.

Атамаларга нинди серләр яшеренгән?

Без халык хәтерендә калган атамаларга да игътибар иттек. Еш кына ул атамаларда нинди дә булса хәбәр яшеренгән була. Авылны икегә бүлеп, Олы Ташлык (Олы Кәминкә-Большая Каменка) инеше ага. Аны бүлеп, икенче якка чыгу урыннарын «таш кичү» дип тә әйткәннәр. Инешнең авыл уртасындагы ташлы урыннан үткән тирәләрне «Айгыр ташы» дип атыйлар. Монда зур ташлар очрый, элек алар тагын да күп булган, алар хужалык максатларында да кулланылган, аларны кисеп-ватып та алганнар, каберләр өстенә дә бастырылган. Ташлык инешенең югары очтагы өлешен «Кече елга» дип йөрткәннәр. Түбән очтагысына (колхоз фермалары ягында) «Сай елга» дигән исем биргәннәр. Ә Елховой авылына таба киткән су ермагын «Тирән елга», диләр. Аның башлангыч урыны «Кое

башы» дип атала. Жэйге кызу көннөрдө басуда эшлөүчеләр шуннан су алган. Совет чорында Тирмән буасы, Яшелчә буасы булган, хәзер алар юк.

Авыл һәм инеш атамасы «таш» сүзе белән бәйләнгән. Урысча «камень» сүзеннән «кәминкә» сүзе ясалган. Күршедә генә авылның адашы Югары Кәминкә гөрләп утыра. Төбәк тарихын өйрәнүче Ясәви ага Шәмсетдинов бу атама буенча кызыклы фикер әйткән: «Шик юк, татар, мәжүси чувашлар бергә яшәгән бу авылның исеме урысча булмаган инде: ул йә Кәмин(ә) – аулак, тыныч, яшерен урын мәгънәсе, яисә, йә Кәрмин(ә), Камәнгә (у), шундый кабилә, ыру исемнәре булганлыгы билгеле. Гарәп, фарсы, татар, чуваш телләрендә сөйләшкән, укый-яза белгән халыкта русларның каменка сүзенә аваздаш бер сүз дә табылмас микәнни?!» – ди. Монда тагын бер гыйбарәне искәртеп үтик. «Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлегә» китабында («Иман» нәшр., Казан – 1993, 223 б.) Кәминәнән ким, түбән дәрәжәле, хур, яшерен дигән мәгънә белдерүе язылган. Урысча варианты тагын да кискенрәк яңгырый – ничтожный, позорный, скрытый. Әллә соң бу сүз көчлөп чукуындырылганнарга карата әйтелгәнме? Шундый кавемнәр безнең татар авылларында булган ич. Безнең тарих шул дәрәжәгә төшкән ки (башка халыкларның тарихларын, диннәрен юкка чыгару өчен «өлкән абзый» бик тырышкан), һәр фарызда ниндидер код, тарихыбыз яшерелгән кебек, аны еш кына инкарь да итеп булмый. Тик шулай да, шәхсән үземнең, аксакал белән бәхәскә кермәстән, ике авылның да атамасы «таш-камень» сүзе белән бәйле дип әйтсәм килеп тора. Күрше авылның атамасы да документларга берничә калыпта кереп калган: Верхних Ташлов (Югары Ташлау, Ташлы); Каменный ключ (Ташлы Чишмә); Верхняя Каменка, Студёный ключ-тожь-Красный Яр-тожь (Югары Кәминкә, шулай ук Салкын Чишмә, шулай ук Кызыл Яр). Ясәви ага, төбәктә яшәгән халыкның авылларны башка исемнәр белән атавын да онытмаска кирәк, ди. Мәсәлән, Югары Кәминкәне тирә-як халкы Иске авыл, ди. Лашман – Яңавыл, Түбән Кәминкә – Түбән авыл, Сарабиккол – Әби авылы, Яңа Ибраһим – Чәтрән һ.б.

Күрше Кармыш авылы белән Түбән Кәминкә авылы арасында Әләксий инеше бар. Бу шул тирәләргә хужа булган Алексей атлы сәүдәгәр исеме, ул шунда су тегермәне куйган. Түбән Кәминкә халкы тирмәнгә бик еш килгән, алыпсатарны шактый баетканнар. Шуның исеменә нисбәтле «Алексей тирмәне», «Алексей елгасы», «Әләксий елгасы», «Әләксий», «Урта тирмән» дигән атамалар халык сөйләмәненә кереп киткән. Әләксий тирмәненә алып төшә торган юлны «Чутыр юлы» дип йөрткәннәр, ул юл кыскарак һәм туры булган. Бу юлдан чутыр кушаматлы Идрис бабай Ивашкино авылына йөргән. Йөзе кара тутлы булганга шулай дигәннәр. Имештер, яшьләр шул юлдан чуаш авылына көмешкәгә чапкан.

Әләксий инеше белән Кармыш ягыннан килгән Сәлди (Сәлчә) инеше тоташкан урынны да «Әләксий кушылдыгы», диләр. Сәлди инеше сазлыктар аша ерактан килә-килә ачык кояшта жылынып бетә, үзенә күрә сихәткә дә ия, диләр аны. Ә менә Әләксий инеше, киресенчә, чишмәләрдән туенганга күрә бик салкын. Ике инеш бергә очрашып кушылганнан соң, су үзлегә икенчегә әйләнә. 1935 елгы картада бу инеш «Күтәмә» дип бирелә, тегермән яки торак-амбар корылмалары, елга аша күпер салынганлыгы күрсәтелә (рабочий мост). Бәлки алар бу чорга инде юкка да чыккан булгандыр. Әләксий тирмәне, аның монда үзе һәм хезмәтчеләре, каравыл кунып кала торган урыс йорты булуы турында сөйләүче бик ачык дәлил бу. Күтәмә инеше (Кутеменка) элек безнең төбәктә волость (олыс) булып торган Күтәмә авылы эченнән диярлек килә. Күтәмә-Әләксий суына Юашка (Ивашкино) авылы ягыннан Шәрбән инеше дә туры килеп кушыла. Әләксий, Сәлди инешләре кушылган жирләргә Пекин–Мәскәү федераль юлы төзелеше кисеп үтә. Су агымы зур торбалар аша икенче якка күчерелгән. Сәлди, Күтәмә-Әләксий, Шәрбән инешләренен берләшкән сулары элеккеге Иншар поселогына 1–2 чакрым кала жирдәге Олы Ташлык инешенә кушылган урынны «Усия» дип бүгенге көнгә кадәр әйтәләр. «Усия» – урыс сүзе «устье», ягъни тамак, ике елга кушылган урын. Әләксий инешенен Күтәмә авылына кадәрге тармагын «Вахит инеше» дип тә йөрткәннәр. «Колхозлашу елларында кулак Вахит абыйны үтереп, шул инешкә ташлаганнар», – дип сөйли халык. Бу фажигане икенче төрле дә сөйлиләр. Күтәмә авылына бара торган юл Шәрбән инеше аша уза. Вахитның атка тагылган тарантаста хатыны белән кемнәргәдер кунакка бармышы икән. Шул инешкә житәрәк, ат нәрсәдәндер куркып, дулап китә дә, юлдан тирән чокырга барып төшеп, әйләнеп капланалар. Тарантас хужасы шунда жан тәслим кылган, һәм бу ямьсез урын «Вахит чокыры» атамасын да алган.

Олы Ташлык инеше – әйләнә-тирә мохиткә гүзәллек биреп торучы су чыганагы, ул вак балыктарга, сөлектәргә бай, урыны белән анда бака туйлары жырларын тыңлый аласыз. Бу инеш Югары Кәминкә поселкасы Кызыл Яр жирләрендәге сазлыктардан, жыелма сулыктардан һәм чишмә-кизләүләрдән туенып килә, анда коелар да булган. Түбән Кәминкә авылына житәрәк Керкәле (Ибрай Каргалы) авылы ягыннан да чишмә суы Олы Ташлык инешенә килеп кушыла. Олы Ташлык 1980 еллар алдыннан юкка чыккан Саклык поселогы (Кармыш жирлегенә) янында Шушма елгасына коя.

Күршәдәге Кармыш авылы белән ике арада агучы Шәрбән (Олы һәм Кече Шәрбән) суына кадәр төшүче посадка (чәчүлек кырларын жылдан саклаучы агачлардан торучы калкан) халык сөйләменә «Кармыш посад-

касы» дип кeргән. Аның тирәли сузылган юл Кармыш авылына килеп чыга.

«Шәрбән» атамасына аерым тукталып китик. Ул бик борынгыдан килгән сүз. Аксубай районында Шәрбән авылы, Шәрбән елгасы бар (Кирәмәт елгасының кушылдыгы). Әмма бездәге Шәрбән инеше ул яктан килми, бу сулыктар Югары Кәминкә белән Күтәмә авыллары арасындагы кырлыктардан һәм сазлыктардан саркып чыккан чишмәләрдән туена. Кем белә, элек су күп булган заманнарда бәлки ниндидер тоташлыгы булгандыр. Сүзнең шул тарафтан алынганлыгы яки шуңа бәйлә булуы көн кебек ачык. Бу топоним бирегә ничек килеп эләккән, әйтүе кыен, моны ниндидер очраклылык дип тә әйтә булмыйдыр, мөгаен, һәм Аксубай районына кадәр моннан шактый юл үтәсе. Шәрбән авылы 1680 елдан билгеле булса да, аның тарихлары тагын да ераграк гасырларга китә. Һәм, иң кызыгы, мондагы Шәһрибану чишмәсенә (гидроним), кыскартылган калыбы Шәрбән (ике ижекәтән торган ойконим), имештер, 1100 еллап. Болгарда ислам динен рәсми кабул итүгә узган ел (2022 ел) шуның кадәр вакыт булуын һәркем белә. Ул гына да түгел, биредә бик күп археология истәлекләре табылган. Беренче һәм икенче Шәрбән шәһәрлегә, жирле халык телендә «кызлар капкасы», гомуми Болгар һәм монголларга кадәргә чор бу. Яки Идел буе Болгар дәүләтенә караучы 1–4 нче Шәрбән торлактары, Шәрбән каберлегә...

Түбән Кәминкәнең эченә керсәк, элеккеге мәктәп янындагы тирән чокырны «Совет елгасы» дип йөрткәннәр, шул чорның истәлегә. Моннан елга аккан, хәзерге вакытта сазлыкка әйләнгән. Үз заманында шунда авыл Советы бинасы торганга шул исемне алган. Авылның бер башында Сәндәрәле чишмә (көе) бар, астан караганда тау битеннән сәндәрәдән аккан кебек су агып төшкәнгә шул исемне алган. Авылның икенче ягында Күкертле чишмә дан тоткан, тәме күкертле, анда төрле химик элементлар бар. Сәндәрәле көе Югары Кәминкә ягына чыгып киткән якта тора, шул якны «Почта юлы» дип тә йөрткәннәр (совет чорында Югары Кәминкәгә барып почта алганнар). Аның каршысыннан ерак түгел, инкыйлаб (1917) елларына кадәр, Олы Ташлык инешендә бер бай буа ясаткан, имеш, ул дүртпочмак калыбында булган. Аның нинди максатларда кирәк булганын белүче юк. Бәлки ул анда тегермән куймакчы булгандыр. Буа озак тормаган, аны язгы ташулар бәрәп киткән. Шул урыннар кипкәч, биредә иген киптергәннәр. Авыл эчендәге Мингата чишмәсе караучысы хөрмәтенә әлегә исемне алган. Бүген нефтьчеләр төзекләндергән килеш тора. Тагын Фонтан, Салкын чишмә, Югары чишмә, Изге чишмә, Камил чишмәсе, Хөҗжәт чишмәсе, Кызыл Яр чишмәсе, Хәсәнша чишмәсе (кизләве), Вак чишмәләре – алар турында исемнәреннән үк беленә.

Калфак-калпак, Тәлпәк яки Түбәтәй исемәндәге басу атамалары иң кызыклысыдыр, мөгаен. Картлар әйтүенчә, бер кыр түм-түгәрәк, түбәтәй формасында икән, аны милли баш киәменә охшатып шулай әйткәннәр.

Калпак белән түбәтәй – төрки халыкларда баш киәмнәре һ.б. Бу атамалар белән жирле халык кыр-басуларны атап йөрткән, алар – авылның көньягында урнашкан 9 га жир биләмәсе, Югары Кәминкә белән ике арада ызан сызыгының чиге. Бу жирне Кагау тавыннан карасаң, ул аерылып тора, нәкъ менә калпакка охшаган. Шул кырның уртасында түбәтәй сыман түгәрәк ямь-яшел дымсу жир дә булган, вакыт узу белән ул жирне сукалап киптергәннәр. Тагын Алтылы дигән кыр бар. Ул Аба-сяк (Абый цык – мишәр диалекты) чокырына кадәр, шулай ук авылның көньягында, Олы Ташлык елгасының уң як ягына урнашкан 6 га жир. Бу жирне ерактан, өстән карасаң, алты санына охшаган. Шул жирлектә «Татарстан» колхозының сарык, тавык фермалары, әвен базы, кирпеч яндыру базлары урнашкан була. Алтылының көньягында, аңа терәлеп, Икеле кыры тора, зурлыгы чама белән 2 га, тау өстеннән карасаң, ул икеле санын хәтерләтә. Шуның сул ягында сарык табыры урыннары. Кара Чишмә белән Түбән Кәминкә арасындагы ызан сызыгы булган Кыркәминкә чокыры дип аталган бу жирдән ике авылның кайсысына юнәлсәң дә, үргә менәргә кирәк.

1980 елларда соңгы нигезе беткән Иншар поселогы белән Түбән Кәминкә арасын «черетмә», «черетмәлек», «черетмә урманлыгы» дип йөрткәннәр. Биредә сазлыклар, баткаклыклар, төрле су ерганакалары күп, инде кибеп юкка чыккан күллекләргә дә чамаларга була әле, торфлы урыннар да бар. Атама нәрсәнең дә булса черүе турында сөйли. Сазлыкларда черегән нәрсәләр күп булган. Кәминкәнең югары очында зур күл булуын картлар сөйләп калдырган, бу жир Габбас бабайлар тирәсендәрәк.

Иншар поселогының беренче атамасы – Батрак, поселокның яшәү вакыты – 1924–1980 еллар. «Татарстан» исемле колхоз булып оешкан, соңыннан бу исем төп авыл Түбән Кәминкәгә күчкән (ул баштан «Ирек» колхозы).

Заречная урамының төньяк-көнчыгышында Тирән елга дигән атаманы хәтерләүчеләр юктыр, мөгаен. Ул сусыз, кипкән, яр югарылыгынан үлчәсәң, тирәнлегә урыны белән 2 метрдан артып китә, озынлыгы 1,5 чамасы ераклыкка сузыла; тирән елга урыны хуш исле кие печәнлегә белән дә данлыклы. Тирән елгага Ялхау посадкасы (Иске Баграж-Елховой) килеп тоташа. Бу посадка Әлмәт районы белән Чирмешән районнары арасындагы ызан сызыгына барып терәлә.

Түбән Кәминкә белән Елховой авылы арасында Сталин чокыры дигән сәер урынны белмәгән кеше юктыр. Бу хакта берничә хикәя сөйлиләр.

Имештер, Елховой авылы кешесе Миннекәев шуннан кайтып-китеп, Кәминкәдә совет властен оештырырга ярдәм иткән. Колхозчылар Сталинны бик хөрмәт иткәннәр. Чокыр янындагы күпергә юлбашчының портретын элөп куйганнар. Икенчесендә, имештер, шул ук совет чорында бу үтә алмаслык тирән чокыр аша бөртөк ташыганнар. Хәлдән тайган, авырлыкларга түзәрлегә калмаган эшчеләр Сталинны кычкырып каргаган, «Ул идәрә иткән еллар шул иләмсез чокыр төслә хәтәр, үтәргә катлаулы һәм газаллы»,— дип әйтә торган булганнар.

Өлкәннәребездән Габбас Гыйрфанов сөйләвенчә, Октябрь инкыйлабына кадәр авыл урамнарының берсен Арт урам дип йөрткәннәр. Шул тирәдә элек каенлык шаулап утырган, шуның уртасында күл булган, аны аккошлар да үз иткән. Боларның бүген берсе дә юк. Шул урамның бакчалары сулыкта торган яки су бик якын булган. Һәр йортның үз коесы булган, су өч метр тирәнлектән чыккан.

Авылда кечкенә таулыклар яки калкулыклар да күзәтелә: Вилдан тавы, Хөҗхәт тавы, Кагау тавы; имештер, соңгысына Кагау кошлары оялаган. Күтәмә авылы ягына таба Кече Шәрбән аланы — халыкның жыләккә бара торган урыны.

Кагау атамасына аерым тукталып үтәсе килә. Анда берәр сер яшенеп ятмыймы? Татар теленәң аңлатмалы сүзлегенә кагайту, каган, кагаю, кагу кебек сүзләр кергән. Кагайту — һавада, жылдә тотып киптерү (итне, балыкны һ.б.). Кагау атамасы каган сүзенә бәйлә түгелме дип тә уйлаган идем. Кызганыч, туры килеп бетми. Каган — урта гасырларда төрки халыкларның хөкүмәт башлыгы титулы. Кагу-сугуга да туры килеп бетми, башкача аңлатмасы юк. Моны жирле диалектологик сүз дип кабул итик. Авылда каз бәбкәләрен саклаганда һавадан һөҗүм итүче каргаларны, козгыннарны, элегрәк хәтта бөркетләрен дә «кагау кээш-кээш, кагау», дип куганнар. Авылларда бүген бәбкә саклаучы малайлар-кызлар юк инде. Әнә шул кошларны гомуми итеп, кагау дип әйткәннәр булса кирәк. Икенче яктан, бу сүз жылпү хәрәкәте ясауны яки ике куллап һавага таба селтәнүне аңлата кебек (кошлар канаты турында). Әхмәт Ерикәй дә бер шигырендә: «Киң тугайда канат кага бер тургай»,— дигән (у хәрәфе өстәсән, кагау була). Афзал Шамов әсәрендә бер жөмлөгә салган бу сүзне шул ук канат кагу (кагау) дип аңлап була: «Куначадагы әтәч, канат кагып, актыккы мәртәбә кычкыра да пырылдап жиргә төшә». Яки Гариф Гобәйчә: «Дилбегәнә кагуга... алаша элөп алып китте». Заманында Олы Ташлык инеше ышыкланып аккан, зур булмаса да, ерактан ук горур һәм серле күренгән ташлы Кагау тау ярын бөркетләр дә, төрлө козгыннар да үз иткән, шунда гына оя корган. «Авылда күп очракта козгыннарга карата кагау дип эндәшәләр иде»,— дип сөйли өлкәннәребез.

Айгыр ташы яки «айгыр ташлары» атамасын аңлатуы да авыр. Авыл эченнән узган инеш ярында яткан зур ташларны энә шулай атаганнар. Алар дүртпочмаклы, махсус киселгәнгә дә охшаган. Барысы да үзлегеннән дүрт кырлы булгандыр дисәк тә, ышануы авыр. Ни өчен айгыр ташлары икән ул? Бәлки аның күләмен, зурлыгын айгыр жегәрлеге белән чагыштырганнардыр? Әллә борынгы заманнарда бу ташларны атлар белән тарттырып караганнармы? Шул ташларны кузгатырга 6–7 айгырның да көче җитмәс кебек. Әллә бер жор телле адәмнең ташларга карата шаяртып әйткән сүземе бу? Вәт табышмак! Айгыр ташлары янында чишмәләр дә бар. Чишмәләр, ташлар белән атлар арасында күзгә күренмәгән, колакка ишетелмәгән охшашлык бар кебек. Халыкның «айгыр ташы», «айгыр чишмәсе», «алаша коесы», «атлар улагы» дигәннен еш ишәтергә мөмкин. Авыл кешесе энә шундый мифологик кызыклы чагыштырулар уйлап тапкан.

Элекке заманда авыл йортлары Центральная урамындагы зиратка терәлеп үк торган яки Күтәмәгә китә торган юл унаена төзелгән, ике арада посадка булган. Өлкәннәр авылның иң борынгы ягы Мәссәр абзыйлар ягындагы кырлыкта, ферма тирәләрендә булган, диләр. Монда жир астыннан су бик начар чыгу сәбәпле, халык Олы Ташлык инеше агымы белән аска таба йортлар төзи башлаган. Авылның Күтәмә ягында Матвей тау башы яки Матвей сырты дигән жир дә бар. Аны тау дип тә булмый, ул бер күзгә күренми торган калкулык кына. «Матвей» атамасы Күтәмәнән үзгәрдә дә бар икән, исем шул якка ишарә булса кирәк.

Халкымның чишмә башы – гасырлар төпкелендә

Әле авыллар нигезләнмәгән вакытта безнең төбәк сулыкларга, шифалы үсемлекләргә, төрле кош-кортка, жәнлекләргә бик бай булган. Хәзергә иген кырларында урманлыктар, эрәмәлекләр үсеп утырган. Соңыннан кешеләр килеп утыргач, урманлыктар киселә, ачык жирләр сөрелеп, бөртекле культуралар үстөрелә. Бигрәк тә совет чорында әйләнә-тирә мохитка техник революция нәтижәсендә санап бетергесез зыян килә. Күп кенә агачлыктар, эрәмәлекләр юкка чыга, күлләр һәм ермактар, сазлыктар кибә, сулыклар агулана. Совет дәүләте таралу белән нефть чыгару кимегәч, экологик жиһазлар кулланылгач, 1990 еллардан соң табигать савыга башлый, сулыклар чистара, эрәмәлекләр әкрәнләп терелә, инде ярты гасыр безнең якларда күзәтелмәгән торналар, аккошлар, жәнлекләр күренә башлый. Ләкин соңгы елларда Өшәлче битум заводы төзелүе табигатькә куркыныч тудыра. Битум, күкерт (сероводород) исе авылларга тарала, жир астында битумны эретеп алу технологиясе катламнарның табигый торышын зарарлый. Тирә-як авылларга аннан бернинди дә матди ярдәм килми диярлек. Бәлки аннан экологиягә өлеш чыгаруларын үте-

неп, дәүләт даирэлэрeнeң ишеген шакып торырга кирәктер, ишетми кал-маслар, иншалла! Эмма жирле халык дәшми калуны өстен күрә.

Авыл тирәсендә зур елгалар, күлләр юк. Авылны икегә бүлеп, Олы Ташлык (Большая Каменка) инеше ага, аңа Алексей белән Сөлди инеш-ләрe кушыла.

Жир йөзeндә бер тамчы суга зарыккан ком чүллe, зур далалы жирләр бар. Бу яктан караганда, Түбән Кәминкә агымсуларга, чишмәләргә бай. Авылга беренче нигез салучылар да бик акыллы, зирәк булганнар, чиш-мәлe һәм бай ундырышлы жирләрнe сайлап ала белгәннәр. Безгә Аллаһы Тәгалә бүлeк итеп биргән һәм дә борынгы бабаларыбыздан мирас булып килгән бу ганимәтләрнeң кадeрен беләбезме? Табигать безгә рәнжeп, чишмәләр күзләрe белән мөлдeрәп карамыймы? Ерак гасырлардан агып килгән чишмәләрeбeз безгә ни әйтeргә телиләр, «онытмагыз, без – жирдә яшәешнeң беренче чыганагы», диләрме? Бу хакта изгe китапларда, рива-ятләрдә, төрлe мифологияләрдә күп тапкырлар әйтeлгән, аңлатылган һәм адәм баласы әлe тумаганда ук алдан кисәтeлгән. Су – дөнья яратылышы-ның башлангычы. Жир шул дөньяви дәрья эчeннән алып чыгылган. Шун-лыктан Су Тәңрeсe – төркиләр табынган уника төп Тәңрe сыйныфына керә торган илаһи зат. Ә Ислам дөньясында Зәм-зәм чишмәсe иң бәрәкәтлe беренче чишмә булып санала, күп гасырлар бue мөселманнар шуннан су эчә. Имештер, чишмәдән агып чыккан су «зәм-зәм» дип чeлтeрәгән. Гарәп тарихчылары раслаганча, Мөхәммәд пәйгамбәр Зәмзәм суын жирдәгe иң яхшы су дип саный. Ни өчeн эчсәң, ул шуңа хeзмәт итә, суны эчкәндә уйлаганың чынга аша. Шушы изгe суны эчeп, сәламәтләнeргә, сусауны басарга, туeнырга мөмкин. Мондый чишмәләрнeң авылның Олы Ташлык инеше буeнда күпләп очравы, төрлe тәмгә, сихәткә ия булулары – үзe бер мөгжиза.

Атамасы бик тә серлe булган Айгыр ташы янындагы чишмәдә мө-галлимә Миңсылу Зәкиулла кызы мәктәп укучылары белән елына икe мәртәбә, яз айларында өмә оештыра, шунда ук балаларны аш-су белән сыйларга да вакыт таба.

Китап языласын белгән милләтпәрвәр авылдашлар Хәлимә Гайнул-лина, Равилә Юнысова авыл чишмәләрeн барлап, рейд үткәрделәр, чиш-мәләрнe ведeотасмага төшeрделәр. Рәхмәт яусын. Иң беренче итеп чиш-мәләрнe искә алу – яхшы эш. Кагау тавыннан өстәрәк кенә Сәндeрәлe чишмәсe яки кoe бар. Бу кoe, һичшиксeз, таш чыгаручы каторжаннарның, солдатларның яки гади эшчeләрнeң кулы белән ясалгандыр, дип уйлап куйдым. Әгәр ул, чыннан да, чишмә икән, димәк, табигать аны илаһи көч белән үзe ясаган. Аксакаллар әйтүeнчә, Кагау тавы өстeндәгe сәндeрәлe кoe урынында зур тал агачы үсeп утырган, ул чeрeгән (яшeн ташы бәр-

гән дип тә әйтәләр). Төпкә ягы аерылып, шуннан су агып торган, аннан халыкның су алуы билгесез. Үлән белән капланган, югалган шул чишмәне эзләп таптык. Әле суы да бар икән, дымлы урынны кул белән ерып жибәрү дә житте, ул бөркеп кайнап, жан кереп, челтер-челтер агарга да тотынды. Ерганагың казып киңәйткәч, су ярдан аска, иреккә китте. Сәндәрәле чишмәгә авылның көньягынан төшсәк, инешнең уң ягында, калкулык өстеннән өч жирдән бәреп бер агымга кушылган Сәндәрәле чишмә инешкә ага. Элеккеге заманнарда аның суы мул булгандыр, яз айларында бүген дә тирә-ягы чәчәкләргә күмелә, аңа бал кортлары хужа була. Аллаһының рәхмәте, Аллаһының мөжизасы бу. Ул чишмәле коены почта ташучы Сәгыйть Әхмәдулла улы Могыйнов карап, тәртиптә тоткан. Хәзер халык җае булганда чистартып тора. Әлеге кое-чишмә үз заманында бик тирән булган, дип сөйләләр.

Түбән Кәминкә жирлегендә эчәргә яраклы 21 су чыганагы бар, аларның 6–7сеннән су алырга мөмкин. Егермеләп чишмәдән инеш аша салынган күпер янәшәсендәге Мингата чишмәсе генә төзекләндерелгән. Күкертле чишмәдән әле бүген дә су алучылар бар, кемгәдер шифасы тия. «Фонтан чишмәсе» дип йөртелгәнә, суы фонтан кебек бәреп, ургылып чыкканга күрә шул исемдә. Чишмә урынында дүртпочмаклы таш булган, шуңа тимер торба ялганып, эченнән су чыга, сул ягынан инеш ага иде, дип сөйләләр. Ул борынгы, күптәнгә чишмә, ә янәшәдәге инешкә килеп, керләр чайкаганнар, басмасы да булган, суы да шактый тирән икән. Халык бу чишмәне, аның тирәсен бик яраткан. Авылның Иншар ягы башында буа дамбасы куелгач, сусакагычта су күтәрелә, язын эрегән кар сулары да шунда җыеела. Ә чишмә су төбәндә калса да яши, исеме дә халык хәтереннән чыкмый. Элек, буа дамбасы булмаган елларда, инешнең ике як яры да ачык булган, хәзер ярлар таллыктар, шунда ташланган чүпләр белән тулып, сулык урыны-урыны белән күренми диярлек. Бүген авыл тирәсендәге иң зур су чыганагы – Олы Ташлык инешендәге буа. Ул бик матур манзара булып тирә-якны бизәп тора, халыкның су керә, ял итә торган урыны. Кызу көннәрдә бирегә күрше авыл яшьләре дә килә. Буаны аккошлар, кыр үрдәкләре дә үз иткән, әллә кайлардан җыелган балыкчыларны да күргә мөмкин.

Терлекләр лагерендагы Салкын чишмәдә ачымасын өчен сөт тутырылган флягаларны саклаганнар. Күп кенә чишмәләренң исемнәре онытылган, чөнки бүген һәр йортка су кергән.

Авил тирәсендә элеккеге чишмәләренң эзе сакланган әле. Иң кызганычы, авыл урамнарына су колонкалары урнаштырылгач, бервакыттан соң өйләргә су кертелгәч, чишмәләргә игътибар кими, алар кадерсезләнә, чүп басып китә. Миншәһит Ибраһимов абзыйларның бакча башындагы

чишмәне элек Мөгания әби чистарткан, бүген Миңсылу Зәкиулла кызы карый. Чишмә Олы Кәминкә (Ташлык) инешенә агып төшә. Заманында авылның ике ягыннан да бирегә килеп су алганнар.

Хәсәнша бабай чишмәсе дә Олы Ташлык инеше буенда. Аның шифалы суын эчеп үскән балалар инде әби-бабайлар булган. Ул яр битеннән чыгып, челтерәп аккан, әле кайчан гына бирегә көянтә-чиләк аскан кызлар килгән, егетләр чишмәгә төшөп, сусауларын баскан. Инде барысы матур бер әкият кебек, көянтәнең нәрсә икәннен белмәгән буын да үсеп житте. Шул бәрәкәтле чишмәне Мингата, Шәфикъ бабайлар чистартып, төзекләндергән, киңәйтеп торган, алар инде мәрхүм. Чишмә чистартылмаган, ләм белән тулган, чишмәгә килүче сукмакларны да үлән күмеп киткән. Чишмәгә берәр изге бәндә сукмак салырмы?

Камил һәм Алмаз абзыйлар бакча башында да итек киеп керсән, баткаклык, чытырманлык эчендә калган чишмәләрне күрергә була. Без төшкәндә чишмәне Рамил Жамалетдинов чистартып ята иде. Чишмәгә элек тимер кран беркетелгән тимер божра куйганнар, ул да тора икән әле. Камил абзый куйдырган улакны да күрергә була. Камил чишмәсе. Аны күршәдәге Туймәт авылы чишмәләре кебек тагын да матурайтып булыр иде. Читтән килеп берсе дә бу эшкә алынмас. Янәшәсендә тагын бер чишмә кешеләрдән ярдәм сорый. Яшърәк вакытында бу чишмәне Марат Жамалетдинов казып, тирәнәйтеп, төзекләндереп торган. Монда да чишмә өстенә тимер божра куелган, ул казан сыман. Гадәттә чишмәләрне таш божралар эченә утырту, тирәсен таш белән әйләндереп алу киңәш ителә. Камил чишмәсе урнашкан ярым утрауны вак чишмәләр ергалап тора. Кай жиренә бассан да, су бәрә. Әгъзамов Рөстәм абыйларның бакча башыннан алып Низамов Ришатлар бакча башына кадәр ике арада көчле тибешле чишмәләр күзгә чалына. Низамова Камилә апаларның бакча башындагы ярдан зәңгәр балчык чыккан, халык шуны аяк-кулларына, билләренә, жилкәләренә сылап, буыннарын дөвалаган. Тагын берәз аскарак юнәлсәк, күкертле Хөҗжәт чишмәсен күрәбез.

Суфия апаларның бакча башындагы чишмәнең тәртиптә тотылганы ерактан ук күренә. Чишмә күңелгә рәхәтлек бирә торган көчкә ия диярсен, суы казандагы кебек кайнап тора, жанга тынычлык өсти сыман, тирә-ягында озын, зур агачлар шаулый. Чишмәләр су чыганагы гына түгел, рухыбыз көзгесе. Туган жирнең пакъ сулары уй-ниятләребезнең чисталыгына үлчәм булсын.

Югары чишмә ике жирдән бәрәп чыккан ә авылның югары очы Кызыл Яр тирәсендә. Бу тирәдә яшәүчеләр элекке заманнардан ук бирегә бер сукмактан йөргән. Суны ат арбасына мичкәләр, чаннар куеп та, кечкенә тачкалар белән дә ташыганнар. Бигрәк тә Мәгъсүм абый Могыйнов

гомере буге моннан флягалар белән су ташыган икән. Хәзер сукмагы да куге үлән астында калган. Элек чишмәнең ярлары да кечерәк булган, казлар пычратмасын өчен өстенә бурасы да, каплавычы да куелган. Хәсәнша бабай үзе исән чакта чын күңелдән караган аны. Чиләк белән батырып алгач та, суы куермый, чөнки комлы ташы гасырлар буге юылып килгән. Хәсәнша бабай чишмә сулары күбрәк килсен дип, бу ләмле жирне трактор көрәге белән казып киңәйткән, шул сәбәпле, яры да зурап калган. Әмма, дөресен әйткәч, табигать кеше нәфесенә буйсынмаган, су кимемәгән дә һәм артмаган да, үзе теләгән күләмдә тәртип белән бүгенге көнгә кадәр ургылып чыга, хәтта каралмаса да. Тик шулай да авылда төрле сәбәпләр белән су беткәндә чишмә кешеләрнең хәтеренә төшә, бирегә су алырга ашыгалар. Шул ук югары очтагы «Җиде вак чишмә» дигән урын да аеруча кызык. Җиде – мифик сан, аңа бәйле күп кенә табышмаклар, риваятьләр бар. Күбесе таш арасыннан саркып яки кайнап чыга. Аларны элегрәк Наил Гафиятуллин чистартып торган, бүген берничәсе генә каралган. Монда укытучы-мөгаллимә Миңсылу Зәкиулла кызы да үзенң укучылары белән килеп, зур эшләр башкара, ерганакларны ләмнән арындыралар, тирәдәге талларны кисәләр. Көне буге диярлек шунда казыналар. Аллаһының рәхмәте яусын үзләренә. Сөйләүләренчә, авылда тагын билгесез чишмәләр бар икән әле.

Өлкәннәребез хәтерендә Изге чишмә дигән матур урын да сакланган, аны яшьләрдән белүчеләр юк диярлек. Онытылган һәм каралмаган чишмәләрнең тагын берсе ул. Минжамал әби аның иң соңгы караучысы булгандыр, мөгаен. Имештер, монда узган гасырлардан ук килеп догалар укыганнар, теләкләр әйткәннәр, илаһи көчтән нәрсәләрдер ялварып сораганнар. Бик хаста кешеләр өчен шуннан таң суы алып, суны өшкереп тә дэваланганнар. Еллар коры килеп, явым-төшемгә тилмергән вакытларда бөтен авыл әбиләре чишмә янына жыелып, намазлар укып, Аллаһы Тәгаләдән яңгыр яудыруын үтенгәннәр, шунда ботка пешергәннәр. Ул бала-чага өчен зур бәйрәмгә әйләнгән, алар су сибешеп тә уйнаган. Шул ук көнне яки икенче көнне яңгыры да әзме-күпме сибәләп киткән. Шундый чишмәләргә карата сөйләнелгән утырма хикәяләрне һәр авылда ишетәсең, бигрәк тә өлкән буыннан. Имештер, чишмә суын, дога укып, үзең дигәннен уң, кешегә дигәннен сул кул белән аласың. Алган суны биек урынга куясы. Савытның капкачын өч тапкыр бисмилла әйтеп ябасың. Аны кайберәүләр 40 көн саклап та эчәләр. Таң суын иртәнге намаз арасында алалар дигәннәрен дә ишеткәнебез бар. Чишмәгә акча яки көмеш тәңкәләр ташламаска, дияләр, чөнки акча чиста әйбер түгел. Су төптән кайнап чыга, анда көч, нур салынган, шуңа бик туры карамаска әйтәләр. Чишмә өстендә бит юарга да ярамый икән. Чөнки синең битеңдә нәр-

сә генә булмаган – талаш яки пычрак, ә күз дөнъялыкта ни күрмәгән. Бу гыйбарәләр чишмә суы чиста торсын, аңа кешедәге тискәре энергетика-мәгълүмат сәнмәсен өчен әйтелгән, «Су яхшыны да, яманны да үзенә бик тиз язып ала», дип юкка гына әйтмиләрдер. Безне чишмә тирәсендә төкеренергә, сүгенергә ярамый, ямьсез сүзләр әйтмәскә, дип өйрәттеләр. Әби-бабаларыбыз никадәр акыллы булган, болар барысы да безне кеше итүче тәрбияви чаралар ич. Ислам динендә чишмәләрне карау, киләчәк буынга калдыру инсанга савап, зур дәрәжә өстәгән.

«Өгәр белсәгез, эчә торган суларыгыздан хәбәр бирегез». Ни хәлдә чишмәләрегез, кардәшем! Нәни дулкыннарга юл сал, фатиха бир, галижәнап Кеше! Сибгат Хәким әйтмешли, Шәйхи карт өстәп куя күк: чишмәләр тыгылмасын.

Кое казысаң, үзең буге казы

Элек авылдагы коелар бик мөһим су чыганагы саналган. Арт урамда, ягъни Нагорная ягында йорт саен диярлек кое казыганнар. Бу урамны узган заманнарда «Бозау урамы» дип тә йөргәннәр. Коелардан бүген дә файдаланучылар бар. Элек шәхси коелар Азат Сәлманов, Габдрахман Гайнуллин, Минталип Закиров, Салих Юнысов, Мингаз Хөснуллин, Фәсих Гафиев, Искәндәр Сәлахов, Гомәр Хөснуллин, Рәшит Моталлапов, Минсагыйрь Хөснуллин, Минненәгыйм Мусин, Бадамшиннар, Габделхак, Тәлгатъ Гыйрфановларда булган. Бу коелар бар да бер сызык буйлап казылган. Ул жир астындагы су юнәлешен күрсәтә. Борынгылар анысын да яхшы чамалаган.

Арт урамның артында колхоз кырлары башлана. Шунда 1930 елларда казылган Торналы коесын өлкәннәребез хәтерли. Шулар тирәдә ат абзарлары торган. Имештер, Шентала, Чирмешән якларына йөк төяп киткән атлар юлларында очраган сулыклардан эчмәгән, кайткач, шулар коеның гына суын эчкән.

Салих Юнысов йорты каршында бүген дә матур бер кое бар. Аны яңартуда Фатыйх Юнысов башлап йөргән. Коены күмәкләшеп казыганнар, бурасын каен агачыннан куйганнар. Бура белән жир катламы арасына тыгызлап каен ботакларын да ваклап салганнар. Суга каен тәме дә чыгып торгач, ул һәркемгә дә бик тансык булган. Бу кое 1960 елдан билгеле.

Центральная урамының көньяк өлешендә кое Салих Кәлимуллин һәм Нурислам Сәләймановлар йортлары арасында казылган. Бу эшне 1961 елда Мәгъсүм Могыйнов оештырган, суы 12 метрдан чыга. Әлбәттә, бу авыр, әмма саваплы эш күмәк көч белән башкарыла, суга кадәр бура төшерәләр. Безнең көннәрдә ул ишелеп күмелә һәм бурасы чери башлагач, Азат Мәгъсүм улы күрше-күлән белән бергәләп, шуны төзекләндер-

гән, Барый абзый Гафиятуллин белән материаллар алып кайталар. Агач бура урынына бетон божралар куялар.

Центральная урамының төньягында Әсгать Мусин (хәзер монда Наил Закиров яши) белән Фатыйма Галәүтдинова йортлары арасында Әюп коесы бар. Бу коены казытуда Әсгать абыйның әтисе Әюп бабай белән каршы күршеләре Шакир Мотатаров көч салган. Кое 12 метр тирәнлектә, 1957 елда казылган. Коеның суы бүген дә бар. Аны тәртипкә китерүчеләр: Гали Шаһиев, Якуб Мотатаров.

Тагын төньякка аскарак китсәк, Әхәт Закировлар турысында, Салих Идиятуллиннар белән Әнвәр Зариповларның нигезләре (элек монда Мәдхия Мотыйгуллина яшәгән) арасында, Әнвәр Зариповның элеккеге нигезләре (анда Рәхмәтулла бабай йорты) белән Шәһит Моталлаповлар арасындагы тыкрыкта да коелар булган.

Әхәт абыйлар янәшәсендәге коены Дәүләтша Ханов уллары Нәжип, Азат, Марат казыган, аларга барлык күршеләре дә ярдәм итә. Кое 1990 елларда ташландык хәлгә килә, бурасы череп ишелгәч, аны ябып куялар.

Хастаханә йорты биләмәсендә дә кое казыганнар. Заречная урамындагы коены Рөстәм Әгъзамов житәкчелегендә күрше-тирә бергә жыелып, 1960 елларда казыган. Ул 11–12 метр тирәнлектә, агач бурага корылган. Бу кое белән бәйле кызык бер хәлне әле дә хәтерләп сөйлиләр. Кое яныннан Зөһрә апа Әгъзамованың почтага барышы икән. Каршысына Азат Шәфииков килә. Ул исәнләшә. Зөһрә апа җавап бирергә дип борылса, Азат абзый юк, аты басып тора, теге коега барып төшкән. Зөһрә апа тиз генә чылбыр тагылган чиләкне кое төбенә төшерә. Бу ыгы-зыгыны күреп, Әсгать абый Жамалетдинов та ярдәмгә йөгереп килеп житә. Азат абыйның тәненә зыян килми, ул берни булмагандай үз юлы белән китеп бара.

Жиде мишәр кыйссасын кем язган?

Түбән Кәминкәдә туган Габдулла Салих улы Зыятдинов (1936) һөнәре буенча инженер-геолог, электән үк әнисендә сакланган ниндидер дәфтәрләрдән кат-кат күчереп язылган китапчыкларны берләштереп, нәшриятта рус телендә тирән эчтәлекле монография бастырган: «Возникновение людей, племен, народностей, народов и наций, изменение их взаимоотношения с истечением времени, вопросы гражданства, 1000 неотложных и трудноразрешимых задач». Типография ООО «Глаголь», Казань-2013 год». Иң кызганычы, китапта кереш сүз юк. Үзенәң нәселе турындагы мәгълүматларны һәм әлегә күчереп язылган дәфтәрләрнең язмышын китап эчендәге тарихи язмаларга ялгап җибәргән, һәм шактый гына аңлаешсызлык күзәтелә. Әмма шулай да, китап тарих укучылар өчен гаять кызыклы, аны анализлау, бәя бирү яки аңа рецензия язучыларның максатка керми. Анда телгә алынган тарихи сәхифәләр галимнәрнең хезмәтләренә

дә киң колачлап яктыртылган инде. Ә бит бу китапларны ничек итеп уттан, үз тарихларыннан йөз чөөргән мәнсез кешеләрдән саклаулары, аны кадерләп тотулары ул заман өчен үзе бер батырлык, бер гыйбрәт. Аның бер өлеше утта янгандыр дип уйлыйм. Татарны гыйлемле һәм китаплы, мәчетле халык, дип юкка гына әйтмиләрдер, мөгаен. Моңы зыялы һәм милләтө өчен жан аткан кеше генә эшли ала.

Мине иң гажәпләндергәне шул булды: «После взятия Казани в 1552 г., Иван Грозный не посадил на Казанский трон Шах-Галия, послал его собирать налоги с земель его же ханства в пользу Руси! Он из хана сделал налоговика! Этого было мало. В декабре 1552 г. и на земли мишчар Шах-Галия пришли налоговики и «крещенские» отряды, и мишчары поднялись против царских войск и участвовали с 1552–1557 гг. в восстаниях Среднего Поволжья... Много мишчар переселились в сторону Казани и Восточный Булгарии: на земли ляхыр¹, эсегиль, чермиш и типтар, т.е. на левобережье Камы и Иделя (Волга). Нашу деревню Түбән Кәминкә обосновали мишчары – 7 человек, сбежавшие от царских притеснений в 1554 г. Они женились на дочерях ляхыр (история возникновения деревни Нижняя Каменка), (226 бит)». Шул кыска мәгълүматтан кала авыл тарихы буенча берни юк.

Бу юлларны укыгач, бик күп каршылыклы сораулар туа. Түбән Кәминкәгә 1554 елда жиде мишәр нигез салган – бу язма риваятьме, әллә зур тарихка автор үзе фараз итеп өстәп куйган шәхси фантазияме, әйтүе кыен, чыганакның кайдан алынганлыгы әйтелмәгән. Казан ханлыгы чорына багышлап язылган хезмәтләрдә дә мондый мәгълүматның очраганы юк. Безнең төбәктәге авыллар әле 1730 еллардан соң гына билгеле, бәлки бу мәгълүмат изге нияттән уйлап чыгарылган бер хыялый фикер генәдер. Ул заманда нинди Түбән Кәминкә булсын ди. Шәхсән үзем, бу хәбәр бик кызыклы яки, мактанып, менә без бит бу, тамырлар энә каян килә, дип күкрәк кагырлык булса да, кабул итә алмыйм, ничә ышанырлык түгел. Шундыйрак бер фикергә Кармыш тарихларын язганда юлыктым. Анда да: «Казан ханлыгы чорында Иван Грозный куып жибәргән татарларның нәселе Кармыш авылында көн күрә», – диелгән иде. Әйе, сүз дә юк, урыс балтасыннан һәм урыс тәрәсеннән курыккан халык хәзерге Чирмешән районнарына да килеп чыккандыр. Татар халкы жан асрап өчен кайларга гына качып китмәгән. Аллаһы Тәгаләнең эмере булмагач, «кара йөрәкләр» татар токымын юк итә алмаган, хәзер исә хәтта үзләренә дә юкка чыгу куркынычы яный. Шуны да әйтергә кирәк, әлегә китапта Габдулла ага искә алган «В записях деревни Каменка» дигән бүлек яки язма юк. Әллә соң ул Казан ханлыгын илбасарлар жимергәч, бу якка

¹ Локыр –казан татарларын мишәрләр шулай атаганнар (ред.).

качып килгән жиде мишәр хакындагы хәбәрне күз уңында тотканмы «в записях...» дип? Мин китапны кулга алгач та, бик зур язма көткән идем. Кызганыч ки, автор белән кара-каршы утырып, әңгәмә корып булмый.

Түбәндәге өземтәдә – Габдулла агада сакланган күчерелгән кулъязмаларның тарихы һәм туганнарының тормышы турында язылган истәлекләр. Шул караңгы елларда да халыкның киләчәккә, гаделлеккә өмет белән караулары, бабаларыбыз тарихы дип кайгырулары, нык рухлы оптимист булулары игътибарга лаек. Габдулла аганың әнисе Сәлимә апа Минхәер кызы Кармыш авылы кызы, диләр, Кәминкә килене булган. Ире Салих Түбән Кәминкәнеке. Димәк, бу китапларның Кармыш авылы кешеләрендә сакланганы яхшы аңлашыла. Салих гаиләсе белән 1946 елларда ук Үзбәкстанга күчеп киткән. Язмада танкист Хаматгали исемле кеше дә телгә алынган, автор аны «әтием ягыннан бабам», икенче урында «абыем» дип язган, ярыйсы гына буталган. Әнә шул Хаматгали «Сугыштан исән кайтсам, китапларны нәшриятта бастырам», – дигән. Ләкин бу кешенең эзе фронтта югала, мондый исемле кеше Кармышта да һәм Кәминкәдә дә юк:

«...С целью покорения восточных народов, Пётр первый снарядил 6-ти тысячную русскую экспедицию. Ни один член экспедиции не вернулся на Русь. Хивинский хан боялся вторжения русских на его земли, так как у русских были пушки и винтовки. Отрядам Малой Орды было поручено заманить членов экспедиции вглубь степей. Русские прошли по пескам Кара-Кума, Кызыл-Кума. Остатки русской экспедиции погибли в песках близ Нураты. Так читала моя мать в моей молодости, не знаю, из какой книги. Я не встречал такие строки в книгах «Кто мы булгары? Что ожидает нас в будущем?», «Исторические записи мишара Хатыпа ибн Фатыха», «Письмо потомкам», «В записях деревни Каменка», «Минувшие дни Булгар», «Ислам в царской России» (последнее напечатано в СССР в 1936 г.).

Мать подлинники этих книг хранила у деда Аглям бабая. Она боялась пожара, так как он уничтожит ценнейшие книги, оставленные ей отцом Минхаиром. В 1916, 1920 гг. семья Минхаира дважды были погорельцами. Но дед спасал книги, они принадлежали народу, являлись удостоверениями булгар, татар Казани на владение землей, водными бассейнами, на пользование лесами, полями, богатствами земных недр.

Дед научил мою мать копировать эти книги, прятать от людей. Мать знала иероглифы, клинопись, разные шрифты арабской графики, обучалась латыни в Чистополе. Смерть деда оборвала учебу матери. Она жила в доме у сестры и там приводила все книги в порядок, переводила на татарский со старотатарского и тюрко-булгарского языков.

Во времена деда Минхаира «Письмо потомкам» было переведено на татарский язык Алексеем из Кутами. Мать «Письмо потомкам» переписывала дважды.

1927 г. мать вышла замуж. Отец был твердым, жестким человеком, знаниями не блистал, т.к. его учили только до афтияка, по нынешним меркам имел образование четырех классов.

1928 г. мать со своими соседками поехала в район. Там в избу-читальню сдала первую копию книги «Письмо потомкам». В это время там находился представитель райкома. Он взял книгу, выборочно прочитал и начал кричать на мать: «Салима, мы с русскими строим одно государство, твоя книжка мешает в сближении наций равноправных граждан». Рукопись матери он бросил в печку, а вечером отца вызвали в сельсовет и строго предупредили, чтобы мать не таскала древние книги.

Отец камчой избил мать, как ездовую лошадь. После этого она отнесла чемодан с ценнейшими книгами к своему деду Аглям бабаю. Когда отца не было дома, она со мной ходила к деду Аглям смотреть целостность книг. Когда отца забрали на войну, мать хотела принести эти книги домой, но побоялась. Брат Ханиф все таскал к знакомым, да, еще может случиться пожар. А все же дед Аглям и его жена были постоянно дома. Копию книг держали у себя, а подлинники были у Аглям-бабая. Но судьба книг была иная. Мы не горели. Мой отец Салих часто ездил в деревни и поселки, Кутему (раньше волостной центр), в Новотроицк пилить доски русским. За свой труд он привозил пиломатериалы, дрова, пшеницу, муку и мясо. Его отец Зиятдин был известным человеком, работал дорожник-мостовиком, а его отец Гафур был старостой в селе Нижняя Каменка.

Было жаркое лето 1945 г., все люди на сенокосе. Мы, пацаны у речки. Пожар начался с дома деда Агляма. Они со своей женой находились на дальнем огороде. В это время дети развели костер. Когда мы с мальчиками с реки прибежали на место пожара, дом был охвачен, люди с ведрами бегали вокруг дома, пожарники еще не приступили к тушению огня. Воду таскали с речки. Тут с поля прибежала мать и кинулась в горящий чулан. Её успели схватить и оттащить в сторону. Через несколько мгновений крыша дома рухнула, горящие головешки полетели вверх. Усилия пожарных не дали ожидаемого результата. Один за другим загорелись еще два дома. Горящие головешки угрожали пожаром всей деревне. Вдруг начался сильный ветер. Пожарники сменили тактику. Они начали обливаться водой крыши близстоящих домов. В этот день силы всей деревни были мобилизованы на тушение пожара. Несмотря на это, 6 домов сгорели дотла, а вместе с ними и древние рукописи наших предков.

Мой дядя Хаматгали вернулся с финской войны. Я с матерью сидел у стола. Она мне читала про вождя скифов-фракийцев Гэгуне. Тут постучали в дверь. Мать крикнула: «Заходите». На пороге – военный. Мать заплакала и повела меня к нему, в слезах говорит: «Иди к дяде Хаматгали». Мать пошла на кухню, принесла хлеб и сахар (тогда сахар был дефицитом, поэтому его прятали от нас). Я стою перед дядей и смотрю на него, а он на меня. Хорошо запомнил, он был среднего роста, чуть выше матери, рябоватый, загорелый, на нем длинная, зеленая шинель, на голове остроконечный шлем, на воротнике ромбики из материи. Дядя оступил назад, присел, протянул ко мне руки и стал звать меня к себе. Я попятился назад, быстро поднялся на скамейку, а оттуда на стол, полез за наш медный самовар и чуть не опрокинул его. Дядя успел удержать наш большой самовар, аккуратно поднял меня на скамейку и усадил меня на свое правое колено. Тут подошла мать. Дядя на столе увидел раскрытую книгу о скифах, сшитую из ученических тетрадей. Он матери сказал: «Салима апа, ты молодчина, сына учишь нашей правде. А мы на фронте защищаем её. Ожидается война с немцами. Если вернусь живым, то о наших предках будут знать все. Добьюсь печати даже «Письмо потомкам». Скоро мой отец женил дядю. Потом Хаматгали обучал солдат Красной Армии на Кызыл-Яре. Иногда, по утрам, он заезжал к нам и забирал меня собой. На полигоне меня оставлял дежурному. Хорошо помню, стоящие рядами зеленоватые, брезентовые палатки, огороженные канавками.

Потом дядя уехал на войну. В ноябре 1941 г. в танке проехал через Красную площадь. Он защищал Москву, участвовал в окружении немцев под Сталинградом. Дважды горел на Курской дуге. В первый раз он писал матери в ученической тетради: «Танкта яндым, күзем күрми...». Адрес на треугольнике был подписан другим почерком, дядя вслепую не мог писать ровно. Мать не знала, как сообщить Накиба-женги о горе Хаматгали. Поэтому она вечерами плакала, а днем шла на полевые работы. Впоследствии десяти дней, вечером, к нам забежала Накиба-женги. Её круглое, красивое лицо горело огнем, глаза сияли счастьем. Она обняла мать, поцеловала её щеки, села рядом с ней на скамейку, меня посадила на колени. Только потом достала треугольное письмо дяди Хаматгали. А там написано: «Күзем ачылды, сугышка керәм...». Через несколько дней Накиба-женги получила «черное письмо». Не поверила. Она ждала Хаматгали 21 год. Когда дочь Наиля вышла замуж и уехала, она вышла замуж за престарелого мужчину. Дядя Наджиб, сын Аглям бабая, погиб в Отечественную войну. Его младшие братья Фатых и Хатып были направлены в ФЗУ и оба погибли в шахтах» (259–260, 272–273 битләр)...

Түбән Кәминкәгә беренче күчеп килүчеләр

*Бу дөньяга килеп киткән адәмнәрнең
хисабы юк,
Үлемгә баш идермәскә бу дөнъяның
китабы юк.*

Авылга беренчеләрдән булып килүчеләрне ачыклау өчен иң мөһим-нәрдән саналган ревизия язучыларын (ревизские скаски) өйрәнеп чыгу тиешле. Бу документлар кемнең кайда туганлыгын, яшәгәнлеген яки кайсы төбәккә күчеп киткәнлеген ачып сала, ул шулай ук халык санын күрсәтүче чыганаҡ. Россия империясендә беренче ревизия 1718–1727 елларда узган, бу чорда Кәминкә турында бернинди хәбәр юк. Ә менә икенче ревизиядә (1743–1747 еллар) авылга беренче килүчеләрнең яки шунда яшәүчеләрнең барысының да исемнәре язылган. Бирегә якинча 1734–1738 еллар аралыгында Казан өязендәге Олы Тигәнәле авылыннан Дүсәй Искәндәров килеп, авыл урынын оештырган. Иң күп күчеп килүчеләр дә шул чорга туры килә. Ул йөзбашы (сотник) буларак, төбәккә халыкны урнаштыруда зур хокукларга ия булган. 1762 елгы өченче ревизия буенча, старшина Дүсәй – якин-тирәдәге Яңа Кади, Кара Чишмә, Иске Баграж (Елховой), Кәминкә, Кыязлы, Үтәмеш, Элмәле, Түбән Карамыш (Кармыш дигәнә дә булган, ике аерым авыл булып теркәлгәннәр), Туймәт һ.б. авылларының йөзбашы. Аның идарә итүе Идел бие халыкларын урыс православиясә чиркәве тарафыннан кыргыйларча мәжбүри чукуындыру елларына туры килә. Дүсәйнең бу вакыйгалар чорындагы эшчәнлеген, сәясәи карашын ачыкларлык хәбәрләр күренми. Әмма шунысы аермачык аңлашыла, үз карамагындагы татар авылларында беренче биш вакытлы намаз мәчетләре, бәлки әле жәмигъ мәчетләре дә аның хәер-фатыйхасы белән төзелгән дип әйтеп була. Әлбәттә, мондый кешегә рәсми патша даирәләре, чукуындыру сәясәте алып баручы изге атакайлар шикләнеп, кырын караганнар. Православие чиркәвенәң әлегә сәясәтенә хокукы чамалы гына булган Дүсәй дә моңа тулы көченә каршы тора алмагандыр. Татар авылларына чукуындырылганнарны кертергә туры килгән, ихтыярсызлары үзләре теләп тә һәм куркытылып та, малга кызыгып чукуынучылар булган, бу вәхши сәясәт татар авылларында тамыр жибәрә алмаган. Авылларга читтән килгән чукуындырылганнарны урнаштыру, аларның санын арттыру, бөтен бер төбәкне урыслаштыру яки христианлаштыру, мәчетләр төзүне чикләү максатында бик мәкерле алымнар белән башкарылган. Йөзбашы Дүсәй Искәндәров һәм укымышлы дин әһелләренең эшчәнлегә, гомумән, жирле халыкның үз кыйбласында нык торыуы нәтижәсендә генә бу «үлөт казасы» таралмыйча кала. Ул гына да түгел,

Дүсәй бабай Түбән Кәминкәне зур авыл дәрәжәсенә житкәргән, мөһажирләрне беренче булып ул кабул иткән, яңа торак нигезен күрсәтүче дә ул. Зур кәрван булып килгән күченүчеләрне дә төрле авылларга бүлгәләү аның фәрманы белән башкарылган. Ичшиксез, Түбән Кәминкәне нигезләүдә өлеше бик зур, шунда үзе дә яшәгән бит. Авылыбызга халыкны шул шәхес жыйган дисәк, бер дә арттыру булмас.

Дүсәй бабай Олы Тигәнәледән килгән, дидек. Хатынлыкка да шул авыл кызларын алган. Бу авыл Татарстан Республикасының хәзерге Алексеевск районы биләмәсендә тора. Ул бик борынгылардан санала, унжиденче йөзнең беренче яртысында кенәз Өмрәк Мәмәшев жирләрендә төзелгән. Бирегә 1661 елда Уразгилде Яковлев житәкчелегендәге йомышлы мишәрләр күчеп килгән. Унтугызынчы йөзнең беренче яртысында халкы алпавыт крәстианнәре (элекке йомышлы, шул исәптән морза Чокиннар, ясаклы татарлар, керәшен татарлары) катлавына керә. Халыкның төп шөгыле – игенчелек һәм терлекчелек, мичкә ясау, кәсепчелек һәм һөнәрчелек, 1878 елларда крәстианнәр баш күтәрүендә катнашкан, XX гасыр башында өч мәчетле, икътисади яктан Түбән Кәминкәдән әллә ни аерылмый кебек. Бу чорда Тигәнәле Казан губернасының Спас өязе Полянка волостена кергән.

Олы Тигәнәле авылында яшәгән Искәндәр картның ике улы булуы билгеле: өлкәне – Кормай, кечесе Дүсәй 1688 елда туган. Бу нәселнең бик булдыклы, кыю, халык арасында дәрәжәле булганлыгы күренә. Олы Тигәнәле ревизия язуларында Кәминкәгә күчеп китүчеләр исемлегендә Дүсәй Искәндәров (елы күрсәтелмәгән) һәм абыйсының улы Нурғали Кормаев (1694) язылган. Кормай бик иртә дөнья куйган. Нурғали Кәминкәгә килгән булса да, монда озак яшәмәгәнгә охшаган, бәлки авыл урынын карап яки белеп, ошатмыйча киткәндер. Аның эзе башка авылда күренә. Ул бик соң гына өйләнгән, 1744 елда ишле гаиләсе белән яшәгән жиреннән чыгып киткән. Чебоксарка авылын (ТР, Яңа Чишмә районында) нигезләүчеләрнең берсе. Балалары шунда гаилә коралар. Ләкин бәхетсез татарга жил гел каршы дигәндәй, Чебоксарка татарларына тиешле жирләрне 1770 елларда бер урыс алпавыты сатып алган. Татарларга бер генә юл калган: чукунсалар гына шул жирдә утырып кала алганнар. Әмма алар диннәренә хыянәт итмиләр, бөтен булган мал-мөлкәтләрен арбаларга төяп, бу авылдан китәләр. Ни өчен абыйлары яшәгән Кәминкәгә килмәүләре дә аңлашылып бетми. Күрәмсез, бу вакытта анда да болытлар куера башлагандыр (чукундыру). Кормай нәселе Керкәле дигән авылга килеп чыга (ТР, Лениногорск районы). Нурғалиның улы Габдри (1736) Чистай өязендәге Шахмай авылыннан Мортаза кызы Мәнәгә (1743–1787) өйләнгән, икенче хатыны Нәсихә

Габделмәннән кызы (1747–1789). Алар вафатыннан соң Чистай өязендәге Кармыш авылыннан Зифа Әмин кызын алган. Бу нәселнең дәвамчылары 1810 елларда Бөгелмә өязендәге Кодаш авылына күчеп киткәннәр. Татар авылларында яшәгән кешеләрнең кайсын гына алсаң да, ике арада туганлык жепләрен табарга була. Ә Дүсәйнең бүгенге көннәрдә дә нәселе авылда күп таралган. XX гасыр башында Түбән Кәминкәдә яшәгән Нурғали Габделганиев (1901), Хәлиулла (1897) һәм Нуретдин (1900) Гарифуллиннар, Минфатых Гарифуллин (1904), Насыйбулла (1884), Касыймулла (1898), Хәсән (1903) Нигъмәтуллиннар, Миндар Лотфуллин (1903) шуның дәвамчылары һ.б. Мәсәлән, Чирмешән районы авылларында хужалык житәкчесе булган Галимжан бабай Сөләймановны (1898) фронттан кайтканда 1945 елда бандитлар үтергәннән һәркем белә. Иншар поселогында жирләнгән ул. Шәжәрәдәге бабалары исемен санап китик: атасы Сөләйман, бабалары Фәйзулла – Габделфаз – Гази – Биктимер – Дүсәй Искәндәрөв.

Укучыга төшенергә җиңел булсын өчен ревизиядәге исемнәрнең кайберләренә аерым тукталып үтәбез. Кәминкәгә Дүсәй бабайга кадәр дә кайбер гаиләләр килгән. Икенче ревизия язучыларына да аларны беренче итеп теркәп куйганнар. Исемнәре дә, яшьләре дә, килгән еллары да хаталы язылганы аңлашыла. Аларның кайсы вакытта туган жирләреннән чыгып китүләрен белү өчен шул авылның беренче ревизиясен өйрәнергә яки карарга кирәк. Гомәр Тәнәев бирегә Долгий Остров авылыннан 1731 елда күчкән, ә улы, 16 яшьлек Шәфи 1721 елда килгән, диелгән (1705 елгы). Яшьләрен 1719–1721 елгы ревизия белән санасак, шуңа ышансак, бу вакытта Гомәргә 70 яшь булган (1651), ә 1731 елда аңа 80 яшь булып иде. Монда шик туа. Олы яшьтәге Гомәр һәм аның улы Шәфи, чынлап та, Кәминкәгә килеп житкәннәрме? Шәфи 16 яшендә ерак юлга чыгып киткәнме, әллә бу якларны карап кына кайтканмы? Моңа җавапны беркем дә язып калдырмаган. Әмма шунысы көн кебек ачык, алар Кәминкәдә яшәгәннәр. Кәминкәнең 1745 елгы ревизиясендә Гомәр Тәнәевкә – 60 яшь (ягъни 1685 елгы), уллары Чәләйгә – 23 (1722), Шәрифкә – 20 (1725), Чәләйнең улы Галигә – 2 яшь (хатын-кызлар күрсәтелмәгән). Шәфи күренми (аның шул ук Шәриф булуы мөмкин). Гомәр Тәнәев 1748 елда Кәминкәдә вафат, улы Чәләй яшьли 1752 елда дөнья куйган, Шәриф исә 1752 елда сөргенгә куылган. Чәләйнең улы Зәет 1746 елда, ни сәбәпледер, чукынган. Монда шуны әйтергә кирәк, Гомәр Тәнәев белән бергә авылдашы Исмәгыйль Ишмәтов (1700), аның улы Баязит та (1725) килгән, елы күрсәтелмәгән, шул ук 1730 еллар дип уйлап була. Исмәгыйль Кәминкәдә 30 еллап яшәп, 1761 елда вафат. Долгий Остров – хәзерге ЧР Батыр районының Озын Куак авылы, якынча 1601 елда нигезләнгән,

1796 елдан Сембер губернасындагы Буа өязе Батыр волостена кергән, элгәре Казан өязенекә.

Гомәр Тәнәевләр белән бер вакытта Ножгардагы Собачий Остров (Сафажай) авылыннан ике бертуган Әсәй белән Муса Жәфәкәевлар Кәминкәгә 1726–1727 елларда килгән. Дәлил: Әсәй Кәминкә кызына өйләнгән (1762 елгы ревизияне кара), улы 1727 елда туган. Иң беренче булып бирегә шулар юл ярган дип тә әйтеп була. Әмма без шулай да авылны жыючы Дүсәй Искәндәров дип әйтәбез.

Кәминкәгә Югары Чепкас авылыннан да гаиләләр күчеп килә. Бу авыл элек Сембер губернасы Буа өязенә кергән (элек Казан өязендә торган), исеме 1661 елдан билгеле. Үз заманында Казан ханлыгы чорында нигезләнгән дигән фаразлар бар. Бүгенгә көндә ТР, Чүпрәле районы Чепкас-Илмәт авылы. Мәсәлән, шуннан Кормаш Кайбердин (Корман Акбердин, 1709) якынча 1738 елларда килгән, 1759 елда вафат, Аднагул исемле улы калган.

Сембер губернасының Буа өязе Яңа Тинчәле авылы (элек Казан өязендә) XVII гасыр башында оешкан (ТР, Буа районы). Рәсми булмаган мәгълүматлар буенча, алар Россия империясендә патша Романовлардан беренчеләрдән булып мәчет төзәргә рөхсәт алганнар. Бу авылдан килгән кеше Хәсән Бибәков (1695), ике улы Габдерәшит (3 яшь) белән Габделмәт (1 яшь) 1743 елдан Кәминкәдә. Хәсән 1761 елда вафат, Бәшир исемле улы 1749 елдан рекрутлыкка бирелгән.

Сембер губернасының Буа өязе Дрожжанау волосте Кокшуват авылыннан (1796 елга кадәр Казан өязендә) Сәет Әхмәтовлар (1717 елгы; яки Әлмөхәммәтов) Шәрбән авылына 1729 елда чыгып киткәннәр. Әти-әнисе юлда үлгән булса кирәк. Яшенә ышансак, яшүсмер ерак юлга берүзә чыгып китмәс иде. Ә чынлыкта алар Шәрбән авылына кермәгәннәр, Кәминкәгә киткәннәр, башка сәбәпләр дә булырга мөмкин. Сәет 1752 елда вафат. Балалары Әит, Ярмөхәммәт, Зәбидә, Зәйнегөл тормышларын Кәминкәдә дәвам иткәннәр. Авылның дәрәс атамасы – Кушкувак (Кушкуак), XX гасыр башында мәчет-мәдрәсәле, гөрләп торган авыл булган, 600 дән артык кеше яшәгән. Совет чорында авыл Чүпрәле районына кергән, 2002 елда ике кеше яшәгән, инде бүген алары да юк.

Осип Гомәров (1694) Малый Чилны авылыннан 1743 елда Елховый овраг авылына күчкән, диелгән, әмма эзе Кәминкәдә күренә. Бәлки бу авылны ошатмыйча киткәндер. Балалары: Кадер, Мөхәммәт, Динкәй, Шәфи. Кадер (Нәдер) 1782 елда вафат. Осип һәм аның улы Мөхәммәт малга кызыгып чукунып, 1762 елга кадәр авылдан киткәннәр. Кадер белән Динкәйнең нәселе авылда калган. Малые Чилны ЧРсындагы Красноармейский районы Кече Чаллы авылы булуы мөмкин, чувашча Кече

Челлы. Осип татарлашкан чуваш булса кирәк. Аларның күбесе чукиндыруга кадәр балаларына татар яки төрки исемнәр кушкан. Чүпрәле районында Кече Чынлы авылы булуын да онытмаса кирәк.

Струлеевой овраг авылыннан Исай Кармышев (1680), улы Дәүләтша белән Кәминкәгә киткәннәр, елы һәм кайда киткәнлегә күрсәтелмәгән: «сошли до прежней переписи для жительства в разные уезды Казанского уезду за Волгу, а в которую деревню не показано». Авылның кайсы төбәктә булуы ачыкланмады. Исай Кәминкәдә 1752 елга кадәр яшәгән. Балалары кыска гомерле булган: Әбләзи (1735) 1757 елда, Сәмирхан (1740) белән Сәлимә (1743) 1748 елда вафат. Ә Дәүләтша (1716) исемлесе Ногай юлындагы «новопоселенную деревню Клявлино»га барып урнашкан.

Алатыр өязендәге Старые Каерли авылыннан Әит Димкәев (1690) Тәтемә авылына 1732 елда күчкән, диелгән. Әмма ул анда китмәгән, Кәминкәгә килеп йорт салган. Хатыны Бостан Сөендекова белән 6 бала үстергәннәр, барысы да Кәминкәдә төпләнеп калган. Бикбул исемле улларын 1756 елда рекрутлыкка алганнар. Иске Кәкерле авылы ТР, Чүпрәле районында, бу авыл Казан ханлыгы чорында ук булган дигән хәбәрләр бар. Сембер губернасының Буа өязе (шулай ук Казан губернасы Свияжский өязендә дә торган) Полевые Бикшики (Кыр Бикшиге) авылыннан Бәкәйкә (Бәчкә) Әсәкәев (1705) Белая Гора авылына 1737 елда чыгып киткән. Әмма ул анда тукталмаган, Кәминкәгә китеп барган; Батырша исемле улы булуы билгеле. Бүген бу авыл ЧР Батыр районына керә.

Сембер губернасындагы (элгәре өяз, административ-территориаль берәмлек) Шәйморза, Шатыршан, Иске Чокыр, Большой Терешка һ.б. авылларының беренче ревизия язуларында Кәминкәгә күчеп китүчеләрнең исемнәре һәм еллары табылмады. Әмма аларның шул авыллардан Кәминкәгә килеп урнашканлыклары Түбән Кәминкә авылының икенче ревизия язулары белән раслана. Сембер губернасы 1796–1928 елларда гамәлдә саналган. Әлегә тарихи шәрехнамәдә Россия дәүләт архивы документлары, борынгы актлар файдаланылды (фонд 350, оп.2, дело 1157, 3130, 2991 һ.б.). Монда шуны да әйтеп узабыз, без 1745 һәм 1762 еллардагы ревизия язуларындагы авыл исемнәренә бүгенге атамаларын, авылларның кайсы төбәкләрдә булуын ачыклауга омтылыш ясадык, беренче күчеп килүчеләрнең нәсел юлларын ачыкларга тырыштык һ.б.

ТАТАР ДӘУЛӘТЛӘРЕ КУЛЛАНГАН СӘҮДӘ АКВАТОРИЯСЕ

(Ахыры. Башын укыгыз №№ 3, 4, 2023)

4) Сәкъ-инә иделе (Дон) елгасының башы һәм Идел кушылдыгы Ука иделе (Ока) елгасы арасындагы «көнбатыш» «тартаннар»:

Борынгы аурупа карталарында Дон елгасы «Сагину» дип күрсәтелә. Урта гасыр географларын аз гына төзәтеп, елганың дәрәс төрки атамасы «Сакъ инә (ана) елгасы» булган дибез. Заманында Кубрат хан оештырган «Бөек Булгария» яки «Иске Булгария» биләгән җирләргә – Дон бассейнына хазар һәм бургас кабиләләре хужа була. Анда Шиһаб Мәрҗани телгә алган «Мәҗгария дәүләте» (Әл-Букри хезмәтендә – «Моджгария» – А.А.) оештырыла. «Киев Русе» җирләрен күрсәткән карталарда бу дәүләт белән ике арадагы чик «крайна Алания» дип теркәлгән. Дәүләт атамасы башкачарак та булуы ихтимал. Көнбатыштагы Днестр елгасын да кисеп узучы мәшһүр тарихи «Траян валлары» дәвамын тәшкит иткән ныгытмалар безнең Идел үзәненә үк килеп җиткән күпләр белми дә. Меңәр чакрымга сузылучы балчыктан өелгән, өстән караганда казналыктагы тешләренә хәтерләткән шушы ныгытмалар безнең халыкта «Сәд-и-Сагбан» (варианты – «Сәд-и-Шагбан» – А.А.) дип аталган. Томанлы, буталчык риваятьләрдән аңлашылганча, ныгытмаларны, имеш, «алыплар заманында» «еланнар патшасы Шаһморанга каршы» «Сам баба төзеткән». Бу вал «Гад кавемнәре яуларына каршы» төзетелгән ныгытмаларның өченче чиге булырга тиеш! 1613 елда Хессел Герритц төзегән «Московия картасы» буенча, сәд-валның көнчыгыш өлеше кайдан узун билгеләү мөмкинлеген бирә. «Рось бие ныгытмалары» Сула елгасы буеннан соң, Сәкъ-инә иделе (Дон) башларын тәшкит итүче елгалар белән Ука иделенең (Ока елгасы Идел бассейны елгасы – А.А.) уң як кушылдыклары арасындагы субүләр сырт буенча дәвам иткән һәм, ахыр чиктә, Идел елгасының бүгенге Саратов, Волгоград шәһәрләре арасындагы уң як ярына барып тоташкан. Геритс картасында «туры сызыкны» хәтерләткән ныгытмалар бүгенге карталарда, чынлыкта, проекциядә «көянтәне» хәтерләтә. Әлбәттә, 1647–1655 елларда мәскәүлеләр тарафыннан төзетелгән һәм Тамбов, Мичурин (элекке Козлов) аша узучы «Татарский вал» («Белгородско-Симбирская оборонительная линия») белән тәңгәл килми, билгеле. Димәк, урта гасырларда «Идел Болгары» белән «Мәҗгария дәүләте» (Кубрат хан оештырган «Бөек (Иске) Болгар» урынында барлыкка килгән) арасындагы чик шушы «Сәд-и-Сагбан валы» буйлап узган! Бүгенге археологик эзләнүләр һәм аэросурәтләр

бу валның алга таба Иделнең сул як яр буеннан бүгенге Әстерхан шәһәренә кадәр сузылуын раслый. Кытай тарихында «елан-кешеләр явы» һәм якынча кайсы чорда шундый вакыйгалар булуы турында мәгълүматлар теркәлгән. Шулай ук тугандаш казах халкында да ныгытмаларны Сам-баба белән бәйләп баян ителгән риваятьләр сакланган. Шушы ныгытмалар аша йөзгечләрне күчерә торган берничә «тартан»-«волок» булганы билгеле. Сәүдә су юлларын кыскартып, түбән Идел аша йөзеп тормый гына, Ука иделеннән Дон елгасына йөзгечләрне күчереп, Кырым якларына барып ирешергә мөмкин булган.

Ока елгасының уң як кушылдыгы Прона елгасына коючы Ранова елгасында берничә «тартан» булган:

1) «**Дубок тартаны**» – Ранова елгасыннан Дон буенда утырган порт-лиманлы Дубок кальгәсенә йөзгечләрне тартып күчергәч, Дон буйлап агым уңаена йөзеп киткәннәр;

2) «**Ряса иле тартаны**» («Рясная (Рясоилинская) переволока») – алда әйтелгән Ранова елгасыннан Хупта исемле кушылдык башындагы «тартан» аша Дон бассейны елгасы Урман Воронежи инеше буенча, Воронеж елгасына күчеп, елга тамагындагы олы юлда да урнашкан Юл-кирмән каласы (хәзерге Воронеж шәһәре) янында Дон кушылдыгы Воронеж елгасы аша Дон агымына эләккәннәр;

3) «**Кочур тартаны**» («Кочуровский волок») – шул ук Ранова елгасыннан аңа койган Юеш Полотебня инешеннән «тартан» аша Донга коючы Кочур тамагына йөзгечләрне күчереп, Дон буйлап йөзеп киткәннәр.

4) «**Вёрда – Юеш Табола тартаны**» («Вёрдо-Мокротоболский волок») – әйтелгән Ранова елгасыннан аңа коючы Вёрда инеше башына йөзеп менеп, «тартан» аша Дон бассейнына керүче Юеш Тобола елгасына йөзгечләрне күчргәннәр.

Ока елгасына коючы Мукшы (Мокша) елгасы кушылдыклары Цна һәм Вад елгалары башларынан Донга коючы Хопёр елгасы кушылдыгы Ворона елгасы башлары бик якын урнашкан. Димәк, анда да «тартаннар» булган.

Ока һәм Дон елгаларын **Тайдула** каласы (Алтын Урда ханы Жәнибәкнең әнисе Тайдула тарафыннан нигезлэгән бүгенге Тула шәһәре – А.А.) тирәсендә тартан, йә болак аша «ялгау» хажәте табигый. Ике олы сәүдә юлларын болак-канал ярдәмендә Петр I заманында тоташтырып, «**Ивановский канал**» казылган. Ока елгасы Упа исемле кушылдыгы аша Дон елгасы белән тоташтырылган.

Ока елгасы буенда расиф-пристань булган һәм олы коры жир юлында утырган **Кораб** (урыс телле чыганаclarда «**Кураб**», «кораб» («корабль») сүзеннән – А.А.) исемле кала булганы билгеле (хәзерге Орлов өлкәсе Кромы районы Пашково-Лужки авылы урынында). Күрәсең, монда йөкләрне

төяп-бушату урыны (перевалочная база; перекладной пункт) булгандыр. Хәзерге Брянск шәһәре тирәсендә, Десна елгасына койган Свинь инеше буенда урнашкан «Свен монастыре» (бүгенге Супонево авылы янында, Брянск өлкәсе) янында XVII гасырда «Кырым ханлыгы» һәм «Речь Посполитая» сәүдәгәрләре белән сәүдә итешү өчен «Свен ярминкәсе» оештырылган. Сәүдә юллары кисешкән урын булуны исәпкә алганда, урта гасырларда да бу тирәдә мөһим сәүдә базары урнашкан булуы мөмкин. Әйтергә кирәк, шул тирәдән Днепрга коючы Десна һәм аның кушылдыгы Сейм елгалары да башлана. Алда әйтелгән «жир кендеге» сыйфатлама-сына да тәңгәл килә торган урын!

5) Сәкъ-инә иделе (Дон) һәм Идел елгаларының урта агымда бер-берсенә якынлашкан урынында булган «Бөөк тартан» яки «Великий перевоз». Каспий, Кара һәм Азов диңгезләрен бергә бәйләүче елга-«тартан» сәүдә юллары турында.

Идел елгасы үзенең урта агымында (чама белән бүгенге Саратовтан Волгоград каласына кадәр арада) Дон (Сәкинә иделе; Танаис) елгасы белән бик якын булып, 60–70 чакрым ераклыкта гына янәшә диярлек ага. Менә шушы арада Иделдән «Мәжгария дәүләте» жирендәге Дон елгасына һәм киресенчә, Доннан «Идел Болгары» жирендәге Идел елгасына күчә торган өч «тартан» булган. Идел ярында урнашкан **Бәлжәмин** (хәзерге Дубовка), **Сарычин** һәм **Тартанны** (хәзерге Волгоград урынында булганнар) исемле татар калаларында «тартаннар» булган. Шул «тартаннар» аша Дон елгасы буенда урнашкан лиман-портлы торак пунктларга корабларны күчергәннәр. *«В старину узкое пространство между Волгой и Доном, где обе реки сходятся на расстояние около 70 верст, называлось «переволокой» (чынлыкта «Переволока» төньякта булган, монда «Великий перевоз» – А.А.). Существовало три «волока»: между речками Камышинкой и Иловлей, от нынешней Дубовки до Качалино, от Царицына (Волгоград – А.А.) до Калача (Калач-на-Дону – А.А.). Междуречье Волги и Дона латинскими буквами было обозначено, как «Великий перевоз» на карте немецкого дипломата, барона Сигизмунда Герберштейна, приезжавшего в Московию послом от императора Максимилиана I в 1517 и 1527 годах»* [Исаева: 2012. <https://vpravda.ru/kultura/mesto-dlya-vvoda-teksta-3473/>. 12].

Дүртенче тартан итеп **Сарытау** һәм **Үкөк** исемле борынгы татар калаларының лиман-портларына тукталган корабларны янәшә генә сазлыктан башланган Дон елгасына коючы Иловля инеше (татарча «ләмле елга» буладыр) буйлап, корабларны ярым сөйрәтеп, ярым йөздөртеп Донның үзәк агымына күчәрә торган «тартанны» әйтергә мөмкин. Урта гасырларда Госман Төркиясе белән берлектә шушы арада болак-канал казылган. Бүген дә кулланышта булган «Волго-Дон каналының» барлыкка килү тарихы

Алтын Урда чорына бэйле. Дон елгасыннан Азак (Азов) диңгезенә йөзөп, аннан Кара диңгезнең көнчыгыш яры буйлап, Истанбулга барып булган.

Тасвирланган Идел һәм Дон елгалары арасындагы «тартаннар», чынлыкта, Каспий диңгезен Кара диңгез белән тоташтыручы «күпер» хезмәтен үтәгән. Әлбәттә, бу диңгезләрне Каф (Кавказ) таулары аша аккан елгалар аша да «тоташтырган» сәүдә су юллары булган. Тарихи чыганаclarда Каспийга коючы Кура һәм аның кушылдыгы Аракс елгалары аша Кара диңгезгә коючы Фасис (Риони) елгасына күчелә торган борынгы су юлы хагында искә алына. Эмма VI гасырда Фарсы шаһы Хөсрәү I Ануширван Кавказдагы «Албания», «Иберия» һәм «Колхида» дигән тарихи өлкәләрне үз биләмәләре эчендә, ә «Таглы Джидан»ны тышта калдырып «Тимер-капус» («Бабел-әб-Ваб»; «Садд-ал-Либин») стенасын төзөттереп куя. Зур Кавказ сырты түбәләре арасындагы тарлавыкларны диварлар белән томалатып, үткелләргә тимер капкалар куйдырткан. Шулай ук Каспий диңгезенә көнчыгыш ягындагы Копетдаг таулары буйларында да борынгы «Сәд-и-Искәндәрүн» диварын ныгыткан. Борынгы Котлы («Готта») өлкәсенә, легендар Әйкә, Саба жирләренә илтүче юллар һәм Евфрат (Буранун; Фират), Тигр (Дижлә) елга башлары бабаларыбыз өчен «Каф тау артында», «дивар тышында» торып калган. Дагыстандагы Дербент шәһәрәндә бүген дә шундый бер капканы һәм дивар өлешләрен тамаша кылырга мөмкин. Билгеле инде, ике диңгезне «тоташтыручы» башка «маршрутлар» да булган: 1) Каспийга коючы Кума елгасыннан Ергени тавы һәм Ставрополь калкулыклары арасыннан аккан, Азов диңгезенә коючы, Маныч «бугазына» күчеп, Маныч-Гудило күле буйлап йөзөп булган. «Ергени» – калмыклар биргән атама, татарча «Улка тавы» булган, «улыкай» дигәннән; 2) Каспийга коючы Терек елгасыннан Кара диңгезгә коючы Кубань елгасына күчеп була торган су юлы булуы ихтимал. Чөнки борынгы «Хәзәр каһанлыгы» баш каласы Сәмәндәр Терек елгасы буенда урнашкан була; 3) Дон елгасының сул кушылдыгы Сал (Джурак-сал) елгасы, элгәре «Йөрүк Сал» дип аталып, төп сәүдә коры жир юлы ориентир булган. Ихтимал, Каспий һәм Арал диңгезләре тоташ бер «Сармат диңгезен» тәшкит иткән чорда халык телендә «бугаз» дип аталучы Маныч сызасы да су белән тулы, ә Йөрүк Сал елгасы сәүдә су юлы булгандыр дибез. «Сал» атамасы урысчага «плот», «сплав» дип тәржемә ителә. Бу инде сәүдә су юлы белән турыдан-туры бәйләнешен күрсәтә.

б) Тартар иделе (Обь) һәм Инэй-сай иделе (Енисей) елгалары арасындагы «Көнчыгыш тартаннары»:

Бүгенге татар телле халык формалашкан тарихи ареал цикләрен исәпкә алып, көнчыгышта Обь һәм Енисей арасындагы «волоок»-«тартаннары» шартлы рәвештә «Көнчыгыш тартаннары» дип атау дөрестер. Чөнки

Жүчи олысына Енисей үзәнә «кыргызлар биләмәсе» буларак кертелгән. Енисей атамасы якут телендә «ене сай» – «ана (инэй, эни, энкэй, инэки) елгасы» дигәнне аңлата. Мәкаләдә шушы көнчыгыш төбәктә урнашкан «тартаннарны» санап чыгу белән генә чикләнербез:

Обь кушылдыгы Чулым елгасына коючы Кемчуг инеше буйлап йөзеп килеп, шунда урнашкан **«Кемчуг «тартанында»** («Кемчужный волок») йөзгечләрне Енисей елгасына күчереп юлны дәвам иткәннәр. «Тартан» хәзерге Красноярск шәһәре янында урнашкан була.

Обь кушылдыгы Кеть елгасы һәм Енисейга коючы Кас елгасы арасында да «тартан» булган. Хәзерге Енисейск шәһәре тирәсендәге ул тартан тарихи хезмәтләрдә **«Маковский волок»** буларак теркәлгән. Енисейск Ангара (Югары Тунгуска) елгасы тамагында урнашкан. Ангара буйлап көнчыгышка таба да су юлын дәвам итеп йөзәргә мөмкин булган.

Обь кушылдыгы Вах елгасы һәм Енисей кушылдыгы Сым елгасы башлары бер тирәдән башлана. Шул ук жирлектән Енисейга коючы Елагуй инеше дә агып чыга. Нәкъ шушы кечкенә «жир кендеге» уртасында тартан урнашкан булган. Аны шартлы рәвештә **«Вах-Сым-Елагуй «тартаны»** дип атап торыйк.

Тарихи документларда Обька коючы Надым, Пурпа һәм Таз елгалары урнашкан үзәнне «Мангазeya өлкәсе» дип атаганнар. Тарихи өлкәнәң үзәге Таз якасындагы Мангазeya каласы (хәзерге Старотуруханск авылы тирәсендә булган) янында **«Инэй-сай «тартаны»** («Енисейский волок») яки **«Мангазeya «тартаны»** урнашкан була. Таз елгасыннан көймәләрне Енисей кушылдыгы Турухан елгасына «тартан» аша күчәргәннәр. Шушы Турухан елгасы белән Енисейга уң яклап койган Түбән Тунгуска елгалары тамаклары бер урында, хәзерге Туруханск шәһәре янында, Енисейга коялар. Димәк, сәүдә су юлы монда дүрт тарафка юнәлә дигән сүз.

7) Су юлларын кыскарту максатында йөзгечләрне Идел бассейны елгаларының бер-берсенә күчерү өчен файдаланылган кайбер эчке «тартаннар»:

– **«Чүпче – Очёр «тартаны»** – Очёр шәһәре янындагы Нократ иделенә коючы Чүпче (Чепца) елгасы белән Чулман иделенә (Камага) коючы Очёр елгаларын «бәйләүче» тартан. Соңрак «Әби патша заманында» тартан урынына болак-канал казылган диләр. Географик яктан Очёр елгасы «Барда татарлары» дигән этник группа бабалары оештырган тарихи «Гайнә» исемле «башкорт волосте»ның төньяк чиге «вазыйфасын» үтәгән.

– **«Дубна-Вора «тартаны»** – Булгы иделеннән Дубна елгасы кушылдыгы Кунья инеше буендагы «тартан» аша Клязьма елгасы кушылдыгы Вора суына коючы Торгош инешенә кораб-көймәләрне күчереп, Ока бассейны елгалары буйлап йөзеп булган.

– **«Лама «тартаны»** («волоок Ламский») – Булгы иделенең уң кушылдыгы Шоша елгасы кушылдыгы Лама инеше башыннан «тартан» аша йөзгечләрне Мәскәү елгасына коючы Руза елгасына күчөргәч, су буйлап Мәскәү елгасына йөзеп төшөп, алга таба Ока елгасы сәүдә юлына төшкәннәр. Бу «тартан»ны болгарлар кулыннан 1160 елда Владимир-Суздаль бөек кенәзе Андрей Боголюбский гаскәрләре тартып алган.

– **«Яуза «тартаны»** («Яузский волоок») – Булгы иделеннән бүгенге Мытищи шәһәре тирәсендәге Держи инеше тамагыннан «тартан» аша Яуза елгасына күчеп, аннан соң Мәскәү елгасы буйлап йөзгәч, «тартан» аша Клязьма елгасына күчеп, аннары Ока елга бассейнына эләккәннәр.

– **«Меря «тартаны»** («Нерский» или «Мерьской» или «Клязьменский волоок») – Клязьма елгасыннан Неря һәм Ушна инешләре арасындагы шушы «тартан» аша Оканың икенче бер кушылдыгы Мәскәү елгасына күчә торган була. Мәскәүлеләр **Икә** каласын (бүгенге Коломна шәһәре) яулап алгач, әйтелгән «тартан» аша узучы елга-тартан юлы урыс сәүдәгәрләре йөри торган төп сәүдә маршрутына әверелгән.

– **«Орехово-Зуево «тартаны»** («волочек Зуев») – шулай ук Клязьма елгасыннан Дроздна инеше башы белән Мәскәү елгасына коючы Мерьская кушылдыгы Понорь инеше арасындагы, шулай ук Клязьма елгасыннан, аның тамагыннан урап төрмәй гына да, Оканың өске агым буйларына эләгергә мөмкинлек бирә торган «тартан».

– **«Зоя – Сембер – Сызрань «тартаннары»** – бүгенге Сембер (Ульяновск) каласы янында урнашкан «тартан» аша Идел елгасыннан Зоя (Свияга) елгасы башына йөзгечләрне күчөргәндә, Зоя уңае белән тамагына йөзеп төшөп, нәтижәдә Булгы иделенә (Волга) чыгып, янадан югары агымга «әйләнеп кайтырга» мөмкин булган. Түбәндәрәк Иделгә койган Сызрань елгасы буйлап Зоянең агым башларына күчсәң – су юлы маршруты тагын да озынайган. Үзенә күрә «йомык» божраны хәтерләткән, «әйләнеп йөрергә мөмкин булган» маршрут килеп чыккан: «Булгы иделе – Идел елгасы – Сызрань елгасы – «тартан» – Зоя елгасы – Булгы иделе». Үзенә күрә суүткәргеч системасын корганда «байпас» ясау белән чагыштырырга мөмкин.

– **«Ык – Дим «тартаны»** – Кама кушылдыгы Ык һәм Агыйдел кушылдыгы Дим арасында булган «тартан» һәм «болаклар». БРндагы район һәм авыл исеме булган «Бишбүләк» атамасы – биш «болак» булга ишарә иткән кебек. «Жир кендеге» таулары тирәсендә зур чыгымнар таләп иткән «тартан» булдырмас өчен, бер елга бассейнын икенчесе белән бәйли торган болаклар казу отышлырак булган. Шундый сәүдә корабларын йөздөрөп кенә күчәрә торган болак-каналлар системасы Дим һәм Ык елгалары арасында булганга охшый. Жирле топонимнар арасында да моны раслый торган атамалар бар.

– «**Ашкадар – Дим башы «тартаны»** – Эстәрлетамак тоз расифен-нән (иске язмаларда елга пристане шулай атала – А.А.) товар ташу өчен Агыйдел буйлап кына йөзеп төшелмәгән. Юл кыскарту һәм көнбатыш якта урнашкан якын-тирә авылларга турыга барып житү максатында, Ашкадар елгасы буйлап аның башына йөзгечләрдә йөзеп менергә кирәк булган. Алга таба «тартан» аша Дим елгасы башына көймәләрне күчере-п, кирәк икән, Дим буйлап, кирәк икән, Дим башыннан Ык елгасына күчеп теләгән урынга йөзеп барырга мөмкин булган.

– «**Аслыкүл «тартаны»** яки «**Дим – Чәрмәсэн «тартаны»** – Шулай ук юл кыскарту максатында Дим елгасыннан аның Өйдрәк, Түлән, Корсак исемле кушылдыклары буйлап йөзеп барып, Чәрмәсэн елга бассейнына кереп-чыгып йөзеп булган. Ханнар заманында «тартан» юлында яткан Аслыкүлне йөзгечләр күчерү процессында файдаланулары аңлашыла.

Барлык «эчке» «тартан»нарны тасвирлый китсән, мәкалә артык озын килеп чыгар иде. Шул исәптән Сура елгасы бассейныннан «тартан»нар аша кайсы сәүдә су юлларына йөзгечләрне күчере-п «маршрутларны» дәвам итеп, яисә кыскартып йөзеп булуны язып тормадык. Сүз уңаеннан, Сураның сул кушылдыгы Пьяна елгасы атамасы да югарыда әйтелгән төркіләрдәге Ана культы белән бәйле рәвештә «бианай» (кайнә; кайна-на) сүзеннән үзгәргән булуы ихтимал.

Сәүдәгәрлек тирәли сәясәт

«Казан ханлыгы» яулап алыну белән «Мәскәү хөкүмәте» яңа коло-ния халкы өчен дискриминацион кануннар кабул итә. Шул исәптән ислам динле казан татарларына моннан соң шәһәрләрдә яшәү, таштан төзелеш алып бару, тимер ясау, сәүдәгәрлек кәсепләре катгый тыела. Бо-рынгы болгар бабалар чорыннан ук дөньяга «гадел сәүдәгәр халык» дип даны чыккан халыкның ұзаңын (психологиясен) үзгәртеп кору процес-сы башлана. Монның белән Мәскәү хөкүмәте урыс купецларының гына шәхси монополиясен булдырырга омтыла. Тоз, мәгдән (руда) белән сәүдә итүне дә дәүләт үз кулына алган. Әлбәттә, бу кануннар бөтен та-тар халкына берьюлы тәэсир иткән дигән сүз түгел. Халкыбызның этник группалары берничә мөстәкыйль дәүләттә яшәгән һәм аларның колони-ягә әверелүе төрле чорга караган. Мәскәү дәүләтенен, сонрак Рәсәй им-периясенен көнчыгышка таба жәелү процессы берничә гасырны эченә ала. Яулап алынган жирләрдә сәүдәгәрлек кәсебе тыелса да азат калган дәүләтләрдә сәүдә гөрләп чәчкә аткан. Өстәвенә, ныгытылмаган чикләр аша эчке базарларга, көнкүреш тауарлары белән беррәттән, кулдан-кулга күчеп булса да, көнчыгыш тауарлары да туктаусыз килеп торган. Яше-рен контрабанда сәүдәсе кысуларга карамыйча, киң колач алган. Ислам динле «урталык халыклар» сәүдәгәре христиан динле «көфер халык»

белән сәүдә итешүне, гомумән, өнәп бетермәгән. Патша хөкүмәтендәгеләрнең «Бөек жифәк юлы» буендагы дәүләтләр белән сәүдә итешсә килү, тәмләткечләр, жифәк, мамык, кәһва кебек тауарларны Рәсәй базар-ярминкәләрендә дә күрү теләге борынгы сату-алу традицияләре нык булган мөселман татар сәүдәгәрләрен арадашчы – «маклак»лар буларак файдалануга этәргән. Идел буе татарларында, берничә гасыр буе тукталып торса да, сату итүгә хирыслык каннан килгән. Урта гасырлардан ук татар сәүдәгәрләре коры жир һәм су юлларын иң яхшы белүче булып исәпләнгән. Мәкаләдә китерелгән дәлилләр аша моның серен ачыкларга тырыштык. Саналган сәяси сәбәпләр аркасында халкыбызда яңадан сәүдәгәрлек кәсебе жанланып киткән.

Татарларда сәүдәгәрлек эшен яңадан тергезүгә бәйле кануннар

Рәсәй империясә законнарының тулы җыентыгынан [«Полное собрание законов: Т. IX–XX. 1830] татарларда сәүдә эшен тергезүгә булышлык иткән дәүләт кануннарын язып алдык:

11.06.1763 елда йомышлы казан татарларына төрле шәһәрләргә барып сәүдә итүне рөхсәт иткән Сенат указы чыга. Шуң ук елның 7 августында Сенатның яңа указы буенча, Казан шәһәрәндәгә татар бистәсендә яшәгән йомышлы татарларга, биреләчәк «жалованная грамоталар» нигезендә, каршылыксыз сәүдә белән шөгыльләнүгә рөхсәт ителә.

07.07.1766 елда Сенат указы буенча, чик буе Оренбург һәм Троицк таможнялары оештырыла. Канун приказчик булып хезмәт иткән татарларның яшерен сәүдә итүләренә киртә кую максатында да әзерләнгән.

22.11.1776 елда «мишәр һәм башкорт старшиналарына һәм «башка шундый татарларга» сәүдә кәсебен рөхсәт итүгә хөкүмәт Сенатының указы дөнья күрә.

08.07.1782 елда Әби патшаның (Екатерина II) барлык шәһәрләрдә дә сәүдәгәрләргә үз йортында лавка ачуны рөхсәт иткән указы игълан ителә.

04.09.1787 елда Әби патшаның генерал-поручик барон Игельстромга бирелгән указы буенча, татар мәчетләре каршында кәрван-сарайлар оештырырга боерыла.

16.12.1787 елда Әби патшаның генерал-поручик барон Игельстромга бирелгән яңа указы нигезендә, Сәгыйт бистәсә («Оренбург Каргалысы») татар сәүдәгәрләре Уфа губернасы иррегуляр гаскәрләре составына беркетелә.

05.06.1792 елда Әби патшаның Уфа губернаторы Пеутлингга бирелгән тагын бер указы нигезендә, Сәгыйт бистәсендә яшәгән «крестьян, мещан, купец» татарлар губернада оештырылган иррегуляр гаскәргә кертелә һәм аларга теләгән очракта «мещан һәм купец» булып язылырга рөхсәт бирелә.

Академик тарихта бәян ителгән сәүдә су юллары

Тарихи сәүдә су юллары турында сүз чыкса, академик тарихта урыс сәүдәгәрләре кулланган маршрутларга гына басым ясала, аларның мөһим-легә күпертеп күрсәтелә. «Киев Русе», «Владимир-Суздаль кенәзлегә» һәм «Московия» башкалалары аша уза торган *«из Варяг в Греки»* һәм *«из Варяг в Персы»* дигән маршрутлардан башкасы телгә дә алынмый дисәк, хата булмас. Иң әүвәл шул су юлларына тукталып китик. Мәшһүр **«Карман – Юнан юлы»** түбәндәгечә узган: *«башта Балтыйк диңгезеннән Нева елгасы аша Ладога күленә кергәннәр. Ладога күленнән Волхов елгасы аша Ильмень күленә йөзгән. Аннан бу күлгә коючы Ловатъ елгасы белән барып «тартан» («волок») аша Днепр (Вар; Борисфен) башына күчкәннәр. Алга таба Днепр елгасы буйлап Кара диңгезгә йөзеп төшөп, «Сьер (Сәвер) кичүе» (урысча «Коровьи брод») дип аталган диңгез юлы белән Византия башкаласы Царьград – Константинопольга барып ирешкәннәр».*

Икенче маршрут **«Карман – Фарсы су юлы»** түбәндәгечә узган: *«Балтыйк диңгезе – Нева елгасы – Ладога күле – Волхов елгасы аша Ильмень күленә йөзеп үткәч, күлгә коючы Пола һәм Явонь елгалары белән Селигер күленә кергәннәр. Аннан «тартан» аша Булгы Иделе елгасына коючы Селижаровка инеше буйлап Идел елгасы бассейнына элгәннәр. Булгы Иделеннән Иделгә кереп алга таба су буйлап йөзеп, Каспий диңгезенә үткәннәр. Алга таба Каспий диңгезенең көнчыгыш яры буйлап йөзеп барганда – Абескун каласы лиман-портына, көнбатыш яры буйлап йөзгәндә – Тимер-капы (Дербенд), Бакы, Энзели лиман-портларына кадәр барып алга таба коры җир юлыннан фарсылар пайтахете Рей (Тегеран) каласына җиткәннәр».* Бу юл укучыга «Селигер юлы» буларак та билгеле. Тасвирланган су юлы маршрутын сәүдәгәрләр Юнанга (Греция) бару өчен дә кулланган. Татар сәүдәгәрләре, сәяси сәбәпләр аркасында, язылган су юллары «маршрутларын» өлешчә генә файдаланган. Чөнки ислам-шәрык дөньясының аерылгысыз өлешен тәшкил иткән безнең сәүдәгәрне христиан дөньясы үзәкләре аз кызыктырган.

Алда әйтелгән сәүдә «маршрутларын» тасвирлаучы тарихчыларның югалып кала торган «йомшак» ягына игътибар итәргә кирәк. Шартлатып: «Фәлән жиргә фәлән су чыганаclarы аша барып жителә»,– дип санап чыгалар, әмма кире кайту юлы турында сүз чыктымы – уңайсыз хәлдә калалар. Кемдер: «Кирегә – агымга каршы йөзгәннәр»,– дисә, кемдер: «Бурлаclar кире тартып мендергән»,– дип әйтә. Кайберсе: «Көймә-корабларны арбага салып кайтарганнар яисә, ташлап калдырганнар»,– дигән тузга язмаган версия тәкъдим итә. Агымга каршы меңәр чакрым араны йөзеп кара!? Зур чыгымнар сарыф итеп кораб төзет һәм ташлап калдырмы? Агымга каршы йөзү, йөзгечне тагып, тарттырып бару – бары тик

кыска маршрутларда гына кулланылу кагыйдәсен онытырга ярамый. Агым уңаена кырын ятып дигәндәй, көч сарыф итмичә генә йөзү мөмкинлеге булу – су маршрутының бәһасен тәшкил иткән дә инде!

Татар сәүдәгәрләре кулланган төп (магистраль) сәүдә «маршруты»

«Тартан» юлларын һәм болакларны, шартлы рәвештә, елгалар белән тоташ су маршрутлары дип исәпләгәндә гигант бер «акватория» килеп чыга. Аның татар халкы бабалары оештырган барлык дөүләт башкалалары аша узуына да игътибар итәргә кирәк! Чыганаclar су юлларын үтү юлын татар сәүдәгәре яхшы белүен хәбәр итә. Моның сере, әлбәттә, бабаларыбызның әйләнә-тирә табигатьне туктаусыз өйрәнүе, күзәтүе, сорашып-белешүе һәм бар белгәнне мирас итеп буыннан-буынга тапшыра килүендә.

Елгаларны шартлы рәвештә географик киңлек (меридиан) буенча төньяктан көньякка таба яисә, киресенчә, көньяктан төньякка таба «буйга агучы» елгаларга бүлүгә мөмкин. Шулай ук географик озынлык (параллель) буенча, көнчыгыштан көнбатышка таба яисә, киресенчә, «аркылыга таба агучы» елгаларга бүлү була. Диагональ буенча, «чапырыш якка таба» агучы елгалар да сирәк кенә очрый. Идел, Дон һәм Днепр бассейннарында аларның кушылдыклары ничек агуына карап, «тартан»нар, йә «болак»лар аша, йөзгечләрне күчерә-күчерә төньякка таба хәрәкәт итәргә мөмкин булган. Мәсәлән, көньякка таба аккан Идел елгасының төньякка таба агучы Зоя, Сура, Ык, Дим, Сөн кебек кушылдыклары бар. Ока, Клязма, Чәрмәсән кебек елгалар «аркылыга» – көнчыгыш-көнбатыш юнәлештә аккан кебек. Кыскасы, елгалар ничек урнашуын, агым юнәлешләрен, «тартан» урыннарын бик тә яхшы белгән санаулы кешеләр генә Днепр, Идел елгасы буйлап йөзеп төшкән корабны башта елгаларның агымсыз «тоба» урыннарына күчә-күчә агымга каршы барып, аннан елгadan-елгага күчерә-күчерә, Идел башларына йөздереп кире кайтара алган. Идел елгасы элек «жиде тармак булып» Каспийга койган. Аның бер тармагы, риваятьләр буенча, ясалма канал – «болак» булган, ул исә Сарай калалары порт-лиманына гына түгел, хәтта бүгенге Волгоград шәһәре тирәсендәге «тартан»га кадәр үк йөзеп барырлык итеп казылган, имеш. Урта гасырларда агымга каршы йөзү проблемасы да шулай уңай хәл ителгән булса кирәк. Вакыты житкәч, археологлар үз сүзен әйтер дип уйлыйбыз. Ә безнең татар сәүдәгәрләре бик тә уңайлы һәм жиңел «маршрут» буенча йөзгән. Башта Идел елгасы буйлап, агым уңаена «кырын ятып кына» Каспий диңгезенә йөзеп төшкәннәр. Аннары диңгезгә Узбой, Зеравшан һәм башка элек бу диңгезгә койган Әму-Дәрәя кушылдыклары буйлап йөзеп барып, «тартан»-болаclar аша, Арал диңгезенә һәм Сыр-Дәрәя елгасына йөзгечләрән күчәргән. «Казык уртасы» тирәсендә урнашкан Урта Азия базарларына шулай йөзеп барылган. Урта гасыр Төркия карталарында Балхаш

(Каһан, Хакан) күле тирәсендәге Баласагун каласы «дөнья уртасы» итеп күрсәтелә. Алга таба сәүдәгәрләр Жәек, Жим (Эмба), Тургай кебек елгалар һәм аларның кушылдыкларыннан «Жучи олысының» тәүге пайтәхете Орду-Базар тирәли урнашкан базарларга йөзеп менгән. Анда «тартан»нар һәм алда искә алынган «Жиде болак каналлары системасы» буенча, йөзгечләр Тартар иделе (Обь) кушылдыклары Тубыл, Ишим елгалары башларына күчерелгән. «Бөек Төрки каһанлыгы» башкаласы Баласагуннан Зәйсән күле аша тарихи «Жидесу өлкәсе» сулары һәм Бухтарма, Кара Иртыш, Катунь («хатын елгасы») елгалары аша күчә-күчә Обь елгасы башына элгеп, урабырак бара торган маршрут белән дә йөзеп булган. Каспий һәм Арал диңгезләре урта су чыганагын тәшкил иткән чорда тасвирланган катлаулы күчеш ясауның кирәге дә булмаган диләр. Азактан инде, сәүдә кораблары агым уңаена Обь елгалары буйлап, «Себер ханлыгы» үзек калалары – Искәргә, Чинги-турага йөзеп төшкән. Аннары йөзгечләр Тубыл елгасы кушылдыклары: Тавда, Тура, Исәт һәм Уй елгаларына коючы Урта Урал тауларының көнчыгыш итәкләреннән агып чыккан кушылдыклар буенча йөзеп менгән. Сәүдә кораблары алга таба кайда «тартан», кайда «болаklar» аша Идел бассейнына керүче Кама, Караидел һәм Агыйдел елгаларына коючы Урта Уралның көнбатыш итәкләреннән агып чыккан елга башларына күчерелгән. Соңынан Идел бассейны елгаларының агымы буйлап татар дәүләтләренең үзек калаларына кире әйләнеп кайтылган. Су юлын кыскарту максатында кайбер сәүдәгәрләр «тартан»нар аша башка елгаларга күчә-күчә йөзгән. Татар сәүдәгәре шулай тулы бер «әйләнеш» ясап, сәүдә итә-итә кире үз йортына кайтып житкән. Көнбатыш Себер ягында «әйләнеш» ясап, Урта Азия базарларына барып-кайту эше жиңелрәк ысул белән башкарылган. Көнъякка агучы Жәек елгасы буйлап йөзеп төшкәч, Обь кушылдыгы Тубыл һәм Ишим елгалары буйлап, кире төньякка тагын агым буйлап әйләнеп кайтылган. Шулай, кыска юл белән тулы «әйләнеш» ясап, йөзеп-кайту мөмкинлеге булу – «тулы каналы» яңа мөстәкыйль дәүләтләр (Кимәк каһанлыгы, Нугай Урдасы һ.б.) тууга жирлек тә булган, ахры. Димәк, түбәндәге су юлы маршруты – урта гасыр татар дәүләтләренең әйләнеп йөзеп йөри торган төп сәүдә магистрале булган: **Идел елгасы – Каспий диңгезе – Эму-Дарья елгасы – Х** (бу билге белән алга таба «тартан»нарны билгелибез – А.А.) – **Сыр-Дарья елгасы (альтернатив юл – Арал диңгезе һәм Жим елгасы аша) – Тургай елгасы – Х – Ишим елгасы (альтернатив юл – Иртыш һәм Обь елгалары аша) – Тубыл елгасы – Х – Кама елгасы (альтернатив юл – Караидел һәм Агыйдел елгалары аша) – Идел елгасы.**

Төп сәүдә маршрутының көнбатыш «тармагы» турында да язып үтәргә кирәк. Югарыда язылган Идел-Дон якынлашкан урындагы «тартан»нар аша Дон елгасы буйлап йөзеп төшеп, Азов (Азоу; Әжәк) диңгезе

«акваториясенә» кәргәннәр. Азов диңгезеннән Кара диңгезгә йөзеп кереп, төньяк яр буе татар жирләре – «Кырым», «Үр-жир»гә («Ор»), «Буджак» жире базарларында булганнар. Аннан тагын да арырак, Дунай елгасы буйлап йөзеп, елга һәм алда тасвир ителгән «Шаһморан валы» арасына «кыстырылган» төрки халыклар яшәгән төбәкләргә – тарихи «Мутъян жиренә» һәм борынгы Скиф-Дакия чиге булган – «Алута»га кадәр барып житкәннәр. Димәк, урта гасырларда татар дәүләтләренен көнбатыш якка йөзеп йөри торган төп су юлы маршруты түбәндәгечә булган: 1) ерак су юл: **Идел елгасы – Х – Дон елгасы – Азов диңгезе – Кара диңгез – Дунай елгасы – Ольт елгасы – Дунай елгасы – Кара диңгез – Кавказ елгалары – Каспий диңгезе – Әмү-Дарья елгасы – Х – Сыр-Дарья елгасы (альтернатив юл – Арал диңгезе һәм Жим елгасы аша) – Тургай елгасы – Х – Ишим елгасы (альтернатив юл Иртыш һәм Обь елгалары аша) – Тобыл елгасы – Х – Кама елгасы (альтернатив юл – Карайдел һәм Агыйдел елгалары аша) – Идел елгасы;** 2) кыска маршрутлар: а) **Идел елгасы – Х – Дон елгасы – Азов диңгезе – Кара диңгез – Дунай елгасы – Ольт елгасы – Дунай елгасы – Кара диңгез – Днепр елгасы – Х – Ока елгасы – Идел елгасы;** б) **Идел елгасы – Х – Дон елгасы – Азов диңгезе – Кара диңгез – Дунай елгасы – Ольт елгасы – Дунай елгасы – Кара диңгез – Азов диңгезе – Дон елгасы – Х – Ока елгасы – Идел елгасы.**

Бәян ителгән төп сәүдә су «маршруты» бүгенге татар халкы этник группалары яшәгән төбәкләрне, татар теленен таралыш ареалын тулысы белән колачлый. Коры жир юлларын тасвирлаганда моның шулай булуы тагын да тулырак исбатланыр. Шушы киң төбәктә «тел-лөгәт алмашып», аралашып яшәгән тугандаш кабиләләрдән уртак бер тел һәм уртак бер этнос формалашуы табигый булган. Татар халкын вакларга, аның этник группаларын бер-берсеннән читләштерергә тырышкан көчләргә жавап йөзеннән, уртак сәүдә һәм ара юллары системасы булуы – кире какмаслык төпле дәлил булып тора. Моңы тарихчыларыбыз һәрчак истә тотып, ассызыклап күрсәтә белергә тиеш!

Кулланылган әдәбият

1. Александра Исаева «От Волги к Дону», «Волгоградская правда», 10.08.2012. <https://vpravda.ru/kultura/mesto-dlya-vvoda-teksta-3473/>.
2. «Полное собрание законов Российской империи с 1649 года», Т. IX–XX. СПб., 1830. Уфа. 2022–2023.

ТРИУМФ И ТРАГЕДИЯ КИГИНЦЕВ В 1930-е ГОДЫ

Верхне-Кигинский район Башкирской АССР образовался 20 августа 1930 г. (с 1935 г. – Кигинский район). Прошло чуть больше года и по району прошла первая «чистка». Она, словно каток, больно затронула сельчан, местные партийно-советские и комсомольские организации, правоохранительные органы, руководство района.

19 ноября 1931 г. состоялось заседание бюро Кигинского РК ВКП(б), в котором рассмотрели «засоренность и неспособность ряда партячеек, как деревень Кульметово, Тугузлы и другие в вопросе хлебозаготовки». РК ВКП(б) решил: исправить допущенные ошибки, выполнить все директивы обкома ВКП(б), решительно привлекать срывающих хлебозаготовку к партийной и судебной ответственности. Почему такая строгость? Чем она была вызвана? В 1931 г. в стране началась политика принудительных хлебозаготовок, когда отменили даже решение выдавать колхозникам по 1–1,5 кг зерна на трудодень. Далее наступил искусственный голодомор 1932–1933 гг. Именно тогда решили ликвидировать кулаков – зажиточных крестьян, отказавшихся идти в колхозы.

Прибыв к месту назначения, активисты – посланники райкома партии, проводили совещание с местными коммунистами, организовывали сход крестьян – бедняков с целью разоблачения подрывной деятельности кулачества против советской власти. На сходах принималось решение: «покончить с врагами советской власти».

На основании собраний, с помощью местных коммунистов, комсомольцев, активистов, так называемые «враги советской власти – кулаки, подкулачники, муллы», среди которых большинство составляли честные труженики, были доставлены в райцентр. Им было разрешено взять с собой теплые вещи, одеяло, подушку, посуду для приема пищи, продукты на несколько дней. Вначале их собрали во дворе школы. Затем в овраге за селом сделали карду и арестованных перевели туда. Кругом был выставлен вооруженный караул. Среди арестованных оказались не только мужчины, но и дети, женщины, даже с грудными детьми, люди разных возрастов. После всех формальностей, арестованных отправили на телегах на станцию Сулея, где их ждал товарный состав. Посадив по 20–30 человек в каждый вагон, двери закрыли и состав тронулся. Так раскулаченные, «враги советской власти», ни в чем неповинные сельчане, оказались в далекой Иркутской области, в основном, в пос. Черемхово.

Настоящие бесстрашные коммунисты открыто высказали свое видение происходивших фактов. Тогда бюро РК ВКП(б) «за правоопportunистическую линию в хлебозаготовках. За дискуссии о реальности плана» снял с работы секретаря РК ВКП(б) Туганова, председателя райисполкома Кульмухаметова (в 1927–1928 гг. учился в Казани, получил юридическое образование) и директора МТС Гумерова. Во всю мощь заработал маховик репрессивной машины. Только в 1931 г. исключили из рядов партии 21 человек, партвзыскания получили 36, сняли с работы – 9 человек. Были распущены две партийные организации и два сельских совета (Нижне Троицкий и Леузинский).

Настоящий погром понес Кигинский комсомол. Сняли секретаря РК ВЛКСМ Хабиба Ганиева (он пошел в армию, прошел путь от рядового до генерал-майора, а генеральское звание получил в военном 1944 г.). Из двух уволенных комсомольских работников один был старший брат моего дедушки Ахун Галиаскарович. Его «вина» была в том, что он женился на дочери муллы из д. Вакиярово. Ахуна развели с семьей; Жамиля Галиаскарова (Галаяутдинова) с малолетней дочерью Флюрой оказалась среди репрессированных в пос. Черемхово. В 1939 г., после долгих переживаний, Ахун добровольно поехал к своей семье. Только в середине 1990-х гг. их сын Рифат Ахунович с супругой Зенфирой Бариевной (родом из Татарской АССР) установили контакт с родственниками в Башкортостане и побывали на родине своих предков.

В начале 1930-х гг. исключили из рядов районной комсомольской организации 70 ее членов, взыскание наложили 14 комсомольцам. А две первичные организации и два бюро первичных организаций были распущены [Красная Башкирия: 1931. 14 октября].

В 1929–1935 гг. в районе все мечети, медресе и церкви были отобраны решением местных властей и переданы под школы, клубы, избы-читальни. Среди репрессированных оказались также духовные лица. В этой связи хочется привести два примера человеческих судеб.

Гафур мулла Баймухаметов из с. Еланлино оказался в тюрьме, его жена Банат и старшие дочери – в пос. Черемхово. Младшую Марьям, которой было неполных 3 годика, распределили в детдом Челябинской области. В 2012 г. ко мне обратился праправнук Гафур муллы Богдан Баймухаметов из поселка Черемхово с просьбой помочь в поиске родственников в Кигинском районе. Он, в свою очередь, помог мне установить контакт с Зенфирой Бариевной и ее дочерью Дилярой Рифатовной.

Тучи репрессии сгустились над верхнекигинским муллой Камалом. Его брат Гата Мухаметьянов, был известным человеком в районе. Как большевик-революционер, активный борец за советскую власть, он по-

советовал Камалу уехать за пределы района. Мулла так и сделал. Со своей семьей тайно убыли в неизвестном направлении. Его дом и надворные постройки решением правления колхоза передали колхознику Махмуту Галиаскарову.

Мои дедушка и бабушка поставили новый дом и перешли жить туда весной 1935 г. Помнится, бабушка Фатиха не раз с гордостью говорила, что наше хозяйство особенное, святое, так как на этом месте проживал мулла («мулла йорты»). Она вспоминала, что после войны как-то пришел старец, прочитал аят. Бабушка дала ему подавание, угостила чаем. Старик на прощание поблагодарил хозяйку, выразил радость за аккуратное состояние дома и хозяйства. Также поведал о том, что давно на этом месте проживал он со своей семьей. Это был Камал мулла.

Параллельно с партийными судами безостановочно работала гильотина правоохранительных органов – НКВД и прокуратура. В течение сентября-декабря 1931 г. были осуждены по ст. 61 УК – 94 кулака и 24 зажиточных человека, по ст. 107–17 человек, в том числе 14 бедняков-колхозников, за убой скота 1 кулак, 3 колхозника, 23 работника правления, 14 работников сельсоветов и 1 работник райисполкома [НА РБ. Ф. 933. Оп. 1. Д. 878. Л. 206; Ф. 1100. Оп. 2. Д. 5. Л. 28; Д. 18. Л. 11; Д. 23. Л. 39].

Днем и ночью истребляли «врагов народа», а они возникали вновь и вновь. Так, в отчете отмечается, что «в октябре-ноябре 1931 г. выявлены еще 139 кулацких хозяйств». Сталинская репрессивная машина была наподобие вампира, требовавшая периодически человеческую кровь [Красная Башкирия: 1931. 5 ноября].

Вскоре наступил перелом. Хлебозаготовка 1932–1933 гг. показала победу и преимущество колхозного строя. В Верхне-Кигинском районе колхозы сдали государству 135374 ц. зерна (91,7% к плану), единоличники – 5,448 ц. (60% к плану), кулаки – 3006 ц. (55% к плану). В 1933 г. район с честью выполняя план продажи хлеба государству, поднялся с колен и твердо встал на ноги. На трудодни колхозники получили по 5,2 кг пшеницы против 2,6 кг в 1932 г. На столе появился хлеб и люди перестали испытывать голод. Надо признать и тот факт, что эта победа далась ценой перегибов и человеческих страданий. Но что поделаешь, это наша с вами история и от нее никуда не уйти.

Беда одна не приходит. Отсутствие должного уровня демократизации общества сделало возможным и формирование культа личности, и нарушение законности, произвола репрессии в 1930-е гг. Массовым репрессиям подвергались многие тысячи членов партии и беспартийных.

По данным, полученным из архива бывшего КГБ РБ в 1993 г., число репрессированных в Кигинском районе составляет 425 человек (кроме

раскулаченных). Эти печальные события коснулись представителей всех национальностей, проживавших на территории района. Среди репрессированных были: 140 башкир, 138 татар, 136 русских, по 3 эстонец и немца, 2 белоруса, украинец, латыш и чуваш. Из 425 «врагов народа» колхозники составляли 235 человек, крестьяне-единоличники – 135, учителя – 7, муллы – 10, председатели колхозов – 2, заведующий Райпо, работники райкоопсоюза, РВК и так далее. К высшей мере наказания были приговорены 39 человек, высылке без указания срока с конфискацией имущества – 9 и высылке на срок от 3 до 10 лет – 342. Только 35 осуждённых были реабилитированы отсидев в тюрьме несколько месяцев. Среди пострадавших были также женщины. Например, Хабира Юсупова их Верхних Кигов, 1915 г.р., домохозяйка, и Мария Федорова, учительница Вязовской начальной школы. По некоторым сведениям, муж Хабиры Юсуповой работал в Министерстве торговли БАССР, попал под сталинский «каток» и за собой «потянул» молодую жену. Хабира вернулась в район, а её мужа расстреляли.

В результате ложных доносов в атмосфере недоверия и боязни погибли простые труженики разных возрастов: Андрей Русин (пос. Ивановка) расстрелян в 1938 г. в возрасте 71 года, Денислам Набиуллин (с. Верхние Киги) расстрелян в возрасте 53 лет, Мухаметьяр Набиев (с. Еланлино) расстрелян в возрасте 58 лет. Парферий Юшков расстрелян в 1942 г. в возрасте 39 лет. Самыми молодыми из осуждённых на высылку были Егор Тряшин (с. Леуза), Биктимир Садыков (с. Еланлино), Шагиахмет Мирсаяпов (д. Петрушкино). Им было только по 18 лет.

Жертвами сталинских репрессий стали активные колхозники, умные и талантливые деятели, порой люди далекие от политики.

Вот удостоверение, данное Минияну Насырову о том, что он содержался под стражей в Уфимской тюрьме с 23 ноября 1937 г. по 2 марта 1938 г. Освободился же он не просто так, а благодаря своей непреклонности и негибкости перед несправедливостью и беззаконием. Собрав 15 папиросных бумаг, прошив их ниткой в виде блокнотика, М. Насыров обратился лично И.В. Сталину с заявлением проверить правильность действий со стороны Кигинского РК ВКП(б) в отношении него и восстановить его в рядах партии. За что пострадал редактор Кигинской районной газеты «Социализмга» (?). Выступая в с. Еланлино на собрании партактива, он вместо слов «Весенний сев колхоз имени Сталина начал не организованно, тянул район назад. Занимался вредительством...», пропустил первые слова. Предложение приобрело другой смысл, будто сам Сталин занимался вредительством. Дальше – больше. За призыв молодежи стать селькорами и превратить районную газету в «районную правду», Насырова обвинили в

игнорировании роли газеты ЦК ВКП(б) «Правда». М.И. Насыров участвовал в советско-финской и Великой Отечественной войнах, он был оперуполномоченным «Смерш»а, дошел до Берлина. В послевоенные годы работал учителем, заведующим Кигинского РОНО.

Минша Сагадиев

Он свободно владел более чем двумя десятками восточных языков, опубликовал около 50 работ. Ученый оставил «вариант Н. Хакима» эпоса «Идегей» (из выступления И. Надирова, заведателя народного творчества ИЯЛИ КФАН на заседании Ученого совета от 13 декабря 1988 г.) [Возвратим имя твое истории: 2002].

Барый Аминев

Минша Сагадиев, выпускник Казанского университета, учитель татарского языка и литературы Верхнекигинской средней школы, был расстрелян в 1937 г. в возрасте 45 лет. Его обвинили в «татарском национализме» по ложному доносу директора школы. По воспоминаниям его ученицы, впоследствии известной и всеми любимой певицы Фарида Кудашевой, Минша Сагадиев знал все произведения Габдуллы Тукая наизусть и ходатайствовал об открытии татарской школы в каждом населенном пункте. 6 ноября 1936 г. был арестован как «татарский националист», «враг народа» и 3 августа 1937 г. был расстрелян известный ученый-тюрколог Нигмат Хаким (родом из с. Еланлино Кигинского района).

Думается, расстрел Нигмата Хакима ускорила арест крупного военного начальника, его родственника, Барыя Аминева. Биография Аминева известна по архивным документам до начала 1930-х гг. Затем данные отсутствуют. Известно, что Аминев и Тухачевский дружили семьями, жили в одном подъезде печально известного «дома расстрелянных» на Берсеневской набережной Москвы-реки. Барый Аминев – наш славный земляк – участвовал в Гражданской войне, с 1918 г. навсегда связал свою жизнь с армией. Закончил военную академию в Москве. Занимал высокие посты. Он был арестован и исчез в 1937 г. по «делу маршала Тухачевского».

Мухаметнур Ульдaнов

Мухаметнур Ульдaнов, родом из Верхних Кигов, с 1923 г. работал в органах юстиции Башкирской АССР, был членом коллегии адвокатов и юрисконсультom. В те годы в Уфе образовался тесный круг интеллигенции, куда входили выпускники Московского университета юристы Сергей Петрович Гончаров и Николай Петрович Моисенко, красавец и умница Ульдaнов, судья Кутлюяров, врачи Соболев и Татаринoв. Следует добавить, что Сергей Петрович был внуком Дмитрия Николаевича Гончарова – брата Наталии Гончаровой, жены А.С. Пушкина. К Сергею Петровичу в Уфу наведывался Бонч-Бруевич, соратник В.И. Ленина.

Вместе с другим замечательным человеком – В.П. Кипарисовым, они занимались поисками дома С.Т. Аксакова. К сожалению, М.У. Ульдaнов 15 ноября 1937 г. был арестован. НКВД сообщил о его кончине 2 января 1943 г. Справедливость восторжествовала 13 декабря 1957 г. и Мухаметнур Ульдaнов был реабилитирован, все обвинения с него были сняты. Кстати, одна его племянница, Райса Ахмадиева, была солисткой Башкирского государственного театра оперы и балета. Племянник – Юлий Султанов, долгие годы работал в МИДЕ СССР, РФ, будучи специалистом по странам Ближнего Востока, генконсулом в Алеппо (Сирия), сопровождал Н.С. Хрущева, Л.И. Брежнева, Б.Н. Ельцина на переговорах с лидерами Палестины, Египта, Ливии, Саудовской Аравии и других стран.

В 1925–1926 гг. председателем Верхне-Кигинского волисполкома работал Нурулла Зинуров. Получив здесь заслуженную, хорошую характеристику, он поехал в Москву на учебу в Коммунистический университет трудящихся Востока (КУТВ). По окончании университета, по распоряжению ЦК он был направлен на Донбасс, в шахты Горловки, Макеевки, Петровки. В 1933 г. он вернулся в родные края, затем его направили в Аскинский район для организации МТС. 4 ноября 1937 г. его исключили из рядов ВКП(б) как сына кулака, «врага народа». Он уехал в Москву в надежде восстановить справедливость и не вернулся. Декабрьским днем 1937 г. его беременную жену Фахиту и пятерых детей – старшей дочери было 14 лет, младшему Граниту – 3 годика, выгнали из дома на улицу. После долгих мытарств они поселились у очень старых людей, которые ничего уже не боялись. В 1938 г. Фахита с детьми вернулась в родное

с. Лаклы, но от «врагов народа» все отвернулись, даже родственники. Отец Нуруллы также не пустил невестку с внуками и внучками в дом. Разрешил им жить в коровнике, где они жили целый год. Только после XX съезда КПСС получили документ о том, что Нурулла Зинурович Зинуров умер в местах лишения свободы 31 августа 1943 г. в Томской области [Зинуров: 1991. С. 159–176], а также о его реабилитации.

Пострадал талантливый журналист Гали Каримов, родной брат известного поэта Ханифа Карима.

Таких примеров можно привести много. Что мы можем сделать для них? Только одно – стряхнуть пепел забвения с их имен, вернуть их народу. Это и станет нашим истинным покаянием.

Литература

1. Возвратим имя твое истории... Сб. док, материалов и воспоминаний о Нигмате Хакиме. Составители: Р.Р. Аскарлов, А.З. Сакаев, И.Ш. Мухаметов. Уфа, 2002.
2. Г. Зинуров. Судьба отца // Возвращенные имена. Уфа, 1991.
3. Красная Башкирия. 1931, 14 октября
4. Красная Башкирия. 1931, 5 ноября.
5. НА РБ. Ф. 933. Оп. 1. Д. 878; Д. 5; Ф. 1100. Оп. 2. Д. 18; Д. 23.

ТАТАРСКИЕ СЕЛА САРАТОВСКОЙ ГУБЕРНИИ В УСЛОВИЯХ ГОЛОДА 1921 ГОДА

Засуха 1921 г. поразила главные зерновые регионы страны: Поволжье, Северный Кавказ, юг Украины. В условиях вызванных Первой мировой и Гражданской войнами экономической разрухи засуха быстро переросла в небывалые по масштабам голод, болезни и смертность населения. Голод охватил более 31 млн человек и стал острой общегосударственной проблемой.

В Саратовской губернии из 2,9 млн человек уже к осени 1921 г. голодало 40% населения, при этом голод сильнее всего ударил по сельскому населению, которое составляло 2/3 всего населения губернии. В полной мере испытало на себе пагубные последствия засухи татарское население. По данным Всероссийской переписи 1920 г. в губернии проживало 11 тыс. татар, до 90% их – в 70 селах.

По документам, отложившимся в ГАСО, конкретно в фонде Управления уполномоченного Полномочного представителя правительства РСФСР и УССР при всех заграничных организациях помощи России по Нижнему Поволжью, мы можем восстановить картину, сложившуюся в татарских деревнях Саратовской губернии. Татарское население разделило мрачную участь многих русских, мордовских и чувашских деревень Саратовской губернии. В данном сообщении акцент будет сделан на татарские села Хвалынского, Петровского и Новоузенского уездов Саратовской губернии.

Голод в губернии начал чувствоваться с весны 1921 г. Уже в это время крестьяне некоторых уездов питались суррогатами: желудями, травой, лебедой и т.д. – сухим, жарким летом 50% полей было выжжено в Хвалынском и заволжских уездах. Катастрофическая засуха 1921 г. определила почти полный неурожай в Петровском уезде Саратовской губернии. «Урожай хлебов в Петровском уезде был незначительным, дав в среднем по 8–9 пуд. на десятину, а в некоторых (Бегучевской, Порзовской, Лопатинской) собрали лишь 2–5 пуд. с десятины» [Известия: 1921. № 263, 9 нояб., С. 2.]. Жалкого урожая хватило не надолго, население стихийной волной двинулось с насиженных мест, продавая домашнюю утварь сельскохозяйственный инвентарь за бесценок. Стихийное выселение уменьшило население многих уездов. Из Хвалынского уезда выселилось около 50 тыс. человек, из Дергачевского – около 40 тыс. человек [Черная година: 1922. № 1. С. 28]. В Селе Суляевка Пылковской волости за один

Р.И. Ишмухамедова. ТАТАРСКИЕ СЕЛА САРАТОВСКОЙ ГУБЕРНИИ
В УСЛОВИЯХ ГОЛОДА 1921 ГОДА

год (с 1921 по 1922) количество населения уменьшилось на 813 человек, дворов – на 113 [О голоде: 1923. С. 175].

Резко уменьшилось число крупного и мелкого скота в Бегучевской волости Петровского уезда: в 1915 г. лошадей было 1959 голов, коров – 1138, овец – 4903, а в 1922 г. осталось – 840 голов, коров – 539, овец – 1277.

О тяжелом положении населения Хвалынского уезда сообщается в статье «В царстве голода», которая вышла на первой странице газеты «Известия Саратовского Совета Р. и Кр. Деп. Губисполкома и Губкома» от 1 ноября 1921 г. По словам автора статьи, «Особенно тяжело трагичное положение в татарском селе Зарыклей. Обходя крестьянские дома натыкаешься на кошмарные картины. Дети часто брошены родителями, убежавшими неизвестно куда. Несчастные малыши сами добывают и готовят себе пищу из суррогатов» [Известия: 1921. 1 нояб., С. 1] Эта ужасающая картина дополняется цифрами, данными в статье, напечатанной в газете 5 ноября 1921 г. в этом же издании: «В деревне Зарыклей Старо-Лебежайской волости умерло от голодной смерти 100 детей, 60 человек взрослых. 100 человек переселились в урожайные губернии, в деревне осталось 858 человек, голодающих в буквальном смысле этого слова» [Там же. № 51, 5 нояб., 1921. С. 1].

Из анкет о продовольственном положении и хозяйственном положении уездов губернии, заполненных в 1922 г., мы узнаем о количестве беженцев из волости по причине голода, смертей от голода, какая часть населения снабжена своим хлебом до нового урожая, сколько семей питаются суррогатами, были ли случаи людоедства, сколько семей осталось без рабочего скота и без коров, сколько имеется своих семян для посева, о количестве посевных площадей, даже о случаях поедания посевных семян, о количестве кустарного промысла, о количестве школ. Например, в с. Усть-Уза Петровского уезда за один год численность населения уменьшилась на 434 человека. Из них 189 человек бежали по причине голода. Основной отток населения происходил в августе – ноябре 1921 г. Беженство прекратилось в январе 1922 г. по причине открытия столовой и снабжения населения пайками АРА взрослого населения. Из 1058 семей до наступления зимы только 50 имели свой хлеб, к весне таковых осталось 15. К 1921 г. 900 семей не имели никаких средств питания. Зимой 1922 г. население деревни питалось в основном суррогатами – листьями деревьев, древесной корой, корнями трав, желудями. Случаев людоедства не наблюдалось. В 1921 г. работали 5 школ и 5 учителей, в текущем отчетном году – 1 школа и 1 учитель. В феврале 1922 г. в Усть-Узе открылась столовая АРА, в которой ежедневно питались 1019 детей и 12 взрослых [ГАСО. Ф. Р-790. Оп. 1. Д. 34. Лл. 161 об. – 165].

Из аналогичного отчета по Старо-Кулаткинской волости Хвалынского уезда узнаем о состоянии татарских сел Старая и Новая Кулатка, Старая и Новая Яндовка и Новые Зимницы. Общее количество населения в пяти населенных пунктах уменьшилось на 4522 человека. Из них умерло от голода 1918 человек. Всего лишь 22 семьи из 2718 имели свой хлеб к концу 1921 г. 1638 семей к 1922 г. остались без всякого скота. Количество школ уменьшилось: если в 1921 г. занятия шли в 17 школах, то к 1922 г. их осталось 10 [ГАСО. Ф.Р-790. Оп. 1. Д. 38. Лл. 51 об. – 55].

Официальная регистрация голодающих была далеко не полной. Врач Соловьев, обследовавший с. Яковлевку Петровского уезда, в докладе от 3-го мая 1922 г. пишет: «Большое число больных и голодных еще не зарегистрировано, а их можно увидеть, стоит только пройти по улице, как они голодные и больные не дадут вам покоя с неотступными и настоятельными просьбами о помощи» [О голоде: 1923. С. 184].

В докладе уполномоченного Петровского уезда В.М. Ковревского от 14 февраля 1922 г. отмечается низкий уровень организации помощи голодающим – не ведется точный учет голодающих, не организовано в достаточном количестве детское питание (кухни) [ГАСО. Ф.Р-790. Оп. 1. Д. 18. Л. 30.]. Из разных мест уезда поступают донесения участковых врачей и фельдшеров о случаях голодной смерти, и общих отеках на почве голода, изменении в психике отдельных групп населения. 12 января Яковлевский волостной совет сообщил: «Граждане деревни Яковлевки начали употреблять в пищу всякую падаль: дохлых лошадей, павших собак...» [Там же. Л. 30 об.]. Петровский уездный комитет помощи голодающим (помгол) сообщил о количестве детей, питающихся в столовых детского питания отдела: в д. Суляевка, питалось 557 детей, в с. Усть-Уза – 1019, с. Лопатино – 832, в д. Яковлевка – 487, в Абдуловке – 122 [Там же. Л. 34–34 об.].

По данным от 29 марта 1922 г. уполномоченного С.А. Бирмана, прибывшие на места ответственные работники сообщают следующее: «Карлыган – татарское селение, около 400 дворов, жителей 2414. Начал голода с весны 1921 г. Хлеба не было уже ко времени снятия урожая. Голодают 1150 человек. Не записывали тех, у кого на 2–3 дня имелись продукты и у кого еще осталась лошадь. Трупы лежат, не похоронены по неделе и больше. Никто не помогает хоронить – сами не могут, ослабли. Употребляют в пищу лебеду, которая продается от 800 рублей за пуд, березовыми почками, дубовой корой и павшими животными: лошади, собаки, кошки и куры» [Там же. Л. 47].

Отдел здравоохранения командировал санитарного врача К.К. Соломатина в ряд селений Петровского уезда, где в 1921–1922 гг. была наиболее резко выражена голодаемость жителей. Поездка состоялась уже после

снятия урожая 1922 г. Вот описание нескольких татарских сел. Большое татарское село Карлыган Савкинской волости. В селе три мечети и базар. «Много домов забито, крыш нет, ни кола, ни двора; все исполнено за прошлый год. На топливо шли сараи, сени, а в некоторых избах полы и необходимая мебель (скамьи, кровати и столы)» [О голоде: 1923. С. 212]. Описание некоторых домов: «Дом Хаирова Биляла. Хороший дом на главной улице. Хозяин был слесарь. Неделю тому назад умерли один за другим от тифа сам Билял Хаиров, два его сына (16-ти и 2-х лет) и дочь (4-х лет). Остались: жена, дочь 14-ти лет, сын 3-х лет и сын 20-ти лет. Первые трое лежат больные. Ухода за больными нет. Продуктов питания и рабочего скота нет. Семья голодает. Детям из детской столовой пайка не давали. Мотив (по словам председателя сельсовета) – хороший дом» [Там же. С. 213]. Село Суляевка Пылковской волости. Около 700 дворов. Жителей 3155 человек. Из этого количества приблизительно 200 дворов болеют (сыпной и возвратный тифы), в остальных дворах единичные заболевания. «Умирают больше люди среднего цветущего возраста. Смертность за 1922 г. по месяцам: январь – 15 человек, февраль – 21, март – 34, апрель – 24, май – 40, июнь – 71, июль – 94, август – 64, сентябрь – 43, октябрь – 20, ноябрь – 8» [Там же. С. 217].

Яковлевка – в прошлом богатое торговое селение, теперь – ужасы вымирания. «Раньше собак караулить ставили, а теперь сами собак караулить стали. Ни один до сыта не ест, все голодают» – говорит председатель сельсовета. Едят все что попадется –дохлых собак, кошек, кур, кожу, дубовую и ивовую кору. Лебеды уже нет. Ходят по полю собирают солому, варят и едят. Дома, амбары, бани продают за пуд – полтора муки, картофеля или суррогатов [ГАСО. Ф.Р-790. Оп. 1. Д. 18. Л. 47–47 об.]. Изба Тугушева Фахретдина. Старик хозяин сидит за столом. «Умираю, друзья! Мочи нет без хлеба, умираю!» – говорит он. Тугушев раньше был зажиточным. В 1919 г. у него было 6 лошадей, 4 коровы и 20 овец. Теперь скота нет. Все проедено. Соху продал за 15 фунтов и борону за 10 фунтов картофеля. Недавно обменял две кошмы больших и перину на 10 фунтов муки» [Там же. С. 162.]. Хата Кулахметова Хусяина. Сеней нет – их разобрал хозяин для топки печи. Крыши на хате нет: она пошла на корм корове. Одинок торчит труба и два стропила. Отворяем дверь. Четверть пола комнаты выломана: им также топили печь. На полу у голландки лежит на спине мертвый хозяин, старик 65-ти лет. В левой руке держит листик Корана, которым покрыл себе лицо» [Там же. С. 163–164]. Жена и сын ушли из Яковлевки в поисках хлеба.

Сведения о работе столовых, организованных в населенных пунктах различных волостей Петровского уезда представлялись Полномочному

представителю правительства РСФСР. В с. Усть-Уза за период с 19 февраля по 1 марта 1922 г. было выдано 11 440 обедов. В этом пункте выдачи питались 1100 человек ежедневно из них 1019 детей. В Суляевке за неделю с 1 по 8 марта 1922 г. выдано 3969 обедов. Здесь ежедневно питалось 557 человек детей [ГАСО. Ф.Р-790. Оп. 1. Д. 18. Л. 195].

Особенно тяжелыми для Новоузенского уезда был период февраль–март 1922 г., когда была задержка продовольствия из-за заносов, что унесло сотни жизней. Были жутких четыре дня (17–21 февраля), когда кончилось продовольствие по всем уездам и были закрыты даже столовые АРА [ГАСО. Ф.Р-453. Оп. 1. Д. 12. Л. 4]. К весне картина начала меняться: прибыли первые 30 тыс. пудов Американской кукурузы. В сентябре по причине закрытия столовых АРА, начали опять появляться голодающие, преимущественно мусульмане [Там же. Л. 4 об.].

Весной 1922 г. по итогам посещения уполномоченным по Петровскому уезду деревень, был представлен обзор домов с. Яковлевка. «Хата Кудашева Биляла. Живут четверо. Двое детей умерло от голода. Сам Билял лежит слабый, жена и двое детей возятся у печки, где в чугушке варится ножка от дохлой собаки, которую заняли у соседа. Тут же в котле отмачивается собачья шкура. По отмочке шерсть сдерут, кожу будут жарить». «Хата Акчурина Якуба. Муж, жена и пятеро детей. У мальчика Ахмеда 7 лет отек лица и живота. Ребенок Ахмед-Сафа 3-х лет не может ходить – разучился, очень бледен, раньше ходил. Девочка Алиса 8-ми лет бледная, опухшая. Едят воду с солью» [ГАСО. Ф.Р-790. Оп. 1. Д. 18. Л. 51]. «Хата Кудашева Тяфетулы. Живут 6 человек, из них четверо детей. Кудашев жалуется: «Детей не записали в столовую. Сказал председателю, а он говорит, прежде лошадь проешь, тогда запишу. А лошадь давно съели». За столом хозяйка делает галушки из муки коры ивы» [Там же. Л. 52]. Обзор вышеприведенного взят из доклада заведующего уездным отделом здравоохранения доктора Иваницкого, лично побывавшего на местах.

Из доклада помощника заместителя председателя губпоследгола узнаем, что в Дергачевском, Новоузенском и Хвалынском уездах беспощадный голод свирепствовал в 1922 г. со всеми ужасами, какие только могли проявить, кончая людоедством. К 1 января 1923 г. в Хвалынском уезде голодало 80% взрослого населения и 50% детей [ГАСО. Ф. Р-453. Оп. 1. Д. 3. Л. 5]. За время голода 1921 и 1922 гг. население Дергачевского уезда убыло на 28,5%. В числе убывших включается население, умершее на почве голода и от эпидемий, а также бежавшие в более благоприятные урожайные местности. Голод произвел значительное сокращение численности скота за 1922 г. Например, число лошадей и коров уменьши-

лось почти наполовину [Там же. Л. 2]. Сельскохозяйственный инвентарь распродался за бесценок, променивался на хлеб, частью поизносился и поломался. При таких жертвах голода среди населения, при такой громадной убыли численности рабочего скота и разорения имущества, обессилевшее и больное население не могло ни обработать, ни засеять весной 1922 г. достаточной площади земли. В Дергачевском уезде посевная площадь сократилась на 54,5%, в Новоузенском на 41,5%. Приходится констатировать, голод в этих уездах в 1922 г. не был изжит и достигал массовых размеров. По сведениям, поступающим из этих уездов и по личным заявлениям представителей местных органов Последгола, положение сельского населения отчаянное: большинство питается суррогатами с незначительной примесью хлебных продуктов, благодаря чему опять развивается заболеваемость и смертность. Ситуация осложнялась и тем, что у населения не было надлежащей одежды и прочих предметов первой необходимости, а также отсутствие топлива.

Вот телеграмма в Саратовский губкомпоследгол из Новоузенского уезда «Число голодающих увеличивается, обратников – беженцев от голода прибыло 3000 человек беженцев голода мусульман, русских 2000 человек допризывников, граждан, разграбленных бандами, не имеющих продовольствия 3000. Ресурсы компоследгола истощаются. Прошу об отпуске возможного количества продовольствия. 02.12.1922 г.» [ГАСО. Ф. Р-453. Оп. 1. Д. 35. Л. 17]. В докладе уполномоченного Саргубкомпоследгола по Новоузенскому уезду Котышкова приводятся цифры по количеству беженцев, прибывающих в уезд. К 1 ноября 1922 г. прибыло 3681 человек, кроме того прибывают ежедневно беженцы голода Букеевской орды (мусульмане), коих насчитывается около 2000 человек... [Там же. Л. 19].

Положение населения к 1923 г. не улучшилось. На 1 января 1923 г. в Хвалынском уезде из 204 000 голодало 129 000 взрослых и 130 000 детей, что составляло 65% к общему числу населения, в Дергачевском уезде голодало 70% населения, в Вольском – 39% [Там же. Л. 5]. Из доклада заместителя председателя губпоследгола С.А. Бирмана узнаем, что наибольший процент голодающих к февралю 1923 года наблюдался по Дергачевскому уезду – 70,5%, по Новоузенскому 56%, по Хвалынскому 58%. В этих уездах население не перестает питаться суррогатами [Там же. Д. 1. Л. 29].

Помощь голодающим начала осуществляться незамедлительно, но ее объемы были недостаточны для полного удовлетворения нуждающихся. Из доклада доктора В.Д. Ченыкаева, обследовавшего 6 наиболее пораженных голодом селений (Ершов, Миусс, Перекопное, Новорепное Оси-

нов-Гай и Алтата) узнаем, что столовые организованы почти повсюду, но они большей частью неблагоустроены. «Котлы малоемки, что вынуждает полуодетых детей долго ждать на холоде своей очереди... В некоторых селениях питаются кошками, собаками и сырой кожей... Самый пораженный участок уезда Сафаровский. Если помощи не будет, населению уезда грозит почти поголовное вымирание» [Известия: 27 декабря 1921 г., № 294. С. 2].

Летом 1921 г. Саратовская губерния была освобождена от уплаты налогов в пользу центра. Эти средства шли на помощь голодающим. Была создана губернская комиссия помощи голодающим, в губернию поступала помощь из Белоруссии и Украины, а также губерний, не охваченных голодом. О бедствиях на Волге в 1920-е гг. узнала широкая международная общественность. В Саратовской губернии, так же как во многих поволжских губерниях работало много зарубежных европейских и американских организаций, которые организовали раздачу продовольствия, открывали столовые. Существенную поддержку оказали Общество Красного Креста, Американская администрация помощи (АРА), Международный союз помощи детям (МСПД) во главе с известным полярным исследователем Ф. Нансеном.

Также была организована помощь из Восточных мусульманских стран. Как следует из документов, приходила помощь в первую очередь из Турции, Афганистана, Бухарской Народной Социалистической Республики, королевства Хиджас. Важную роль в этом сыграла созданная в конце 1921 г. Комиссия Центрального Духовного Управления мусульман (ЦДУМ) по борьбе с голодом (Муспомгол). Инициатором создания Муспомгола был муфтий Г. Баруди, после его смерти в декабре 1921 г. и утверждения «Положения о Комиссии...», ее возглавил казый Кашшафутдин Тарджиманов [Гусева: 2012. С. 32]. Всего в России голодало около 4 миллионов мусульман. «Больше всего страдают башкиры и татары, так как эти нации во время царизма находились на положении угнетенных народов и в культурном, а, следовательно, и в экономическом отношении стояли ниже, чем русское население» – из слов К.К. Тарджиманова [Черная година: 1922 г. С. 46]. Активная работа комиссии началась весной 1922 г. На призыв Муспомгола откликнулась Мекка, 20 августа 1922 г. благотворительным обществом Финляндии были проведены сборы вещей в пользу мусульман. В январе 1922 г. Бухарская Народная Советская Республика приняла на себя содержание 1000 детей из Татарской республики. В Поволжье прибыло 10 вагонов пшеницы [Там же. 1922. С. 33].

Имеются сведения о мусульманском доме ребенка в Покровске (ныне г. Энгельс). В 1921 г. 26 детей в возрасте от 6 до 13 лет были вывезены в

Ташкент [ГИАНП: Ф. 828. Оп. 1л/с. Д. 45. Л. 2 об.]. На 1 марта 1922 г. в этом доме ребенка числилось 15 детей в возрасте от 4 до 13 лет [Там же. Оп. 1. Д. 91. Л. 6]. В Саратовских известиях за 4 октября 1921 г. сообщается об открытии татарского детского дома специально для татар в г. Саратове. Он был открыт в роскошном помещении по Кострижной улице [Известия: 1921 г. № 223. С. 2].

В докладе к отчету за январь 1923 г. зампредгубкомпоследгола Бирмана в разделе помощь иностранных организаций отмечается, что существенную помощь голодающим оказывают иностранные организации [ГАСО. Ф. Р-453. Оп. 1. Д. 1. Л. 9]. Количество столовых для голодающего населения к февралю 1923 г. составляло: в Дергачевском уезде – 125, в Кузнецком – 149, в Хвалынском – 107, в Вольском – 138. Все они заграничные, русских столовых в этих уездах не было [Там же. Л. 38].

Помощь голодающим была организована и среди мусульманского населения губернии. Вольское мусульманское население города устроило спектакль, сбор с которого в сумме 87 250 рублей передан в комитет помощи голодающим [Там же. 13 окт., 1921 г., № 231. С. 3]. Прихожане Хвалынской мечети добровольно пожертвовали 4 фунта 73 золотника. Один золотник равен 96 долям, 1/3 лота, 4,266 гр серебра. В подписном листе Комиссии по изъятию ценностей города Хвалынска от 10 мая 1922 г. значатся 37 фамилий добровольцев [ГАСО. Ф. Р-184. Оп. 1. Д. 13. Л. 19].

Так общими усилиями органов советского государства, при помощи иностранных благотворительных организаций, преодолевалось страшное бедствие, которое представлял собой голод 1921 г.

Список источников и литературы

1. ГАСО. Ф. Р-453. Оп. 1. Д. 1,3,12,35.
2. ГАСО. Ф. Р-790. Оп. 1. Д. 18,34,35.
3. Гусева Ю.Н. Зарубежные мусульмане и их помощь голодающим единоверцам Советской России: некоторые аспекты деятельности Комиссии Центрального духовного управления мусульман по борьбе с голодом (1921–1923 гг.) // Поволжский педагогический поиск (научный журнал). № 2 (2). 2012.
4. Государственный архив Саратовской области (ГАСО). Ф. Р-184. Оп. 1. Д. 13.
5. Государственный исторический архив немцев Поволжья (ГИАНП). Ф. 828. Оп. 1л/с. Д. 45.
6. Известия Саратовского Совета Рабочих и Крестьянских Депутатов Губисполкома и Губкома, № 223 – 4 октября 1921 г. С. 2.; № 231,

- 13 октября 1921 г.; №247, 1 ноября 1921 г.; №263, 9 ноября 1921 г.; №294, 27 декабря 1921 г.
7. О голоде. Сборник статей по вопросам голодаемости населения и борьбы с голодом в Петровском уезде Саратовской области в 1921–1922 гг. Под ред. доктора Е.С.Иваницкого-Василенко, г. Петровск, 1923.
 8. Хрящев А. К характеристике крестьянских хозяйств периода войны и революции // Красная новь. – 1921. – июнь. – № 1.
 9. Черная година. Двухнедельный журнал Саратовской губернской комиссии помощи голодающим. – № 1, 1922 г.
 10. Черная година. Двухнедельный журнал Саратовской губернской комиссии помощи голодающим. № 2 (апрель). 1922.

ИЗГЕ УРЫНЛЫ ТАТАР АВЫЛЛАРЫ

Яңа Чишмә һәм Чирмешән районнарында булган фольклор-этнографик экспедиция кысаларында без Әмир, Чирмешән, Акъяр, Чаллыбашы, Чертуш, Зирекле, Тубылгытау, Ленино, Акбүре, Әдәмсә авылларында булып, халык тормыш-көнкүрешенә бәйле материаллар, халык иҗаты әсәрләре, төрле ышанулар һәм традицион дөвалау ысулларын тупладык.

Татар авылларына сәяхәт кылганда, һәр авылның изге урыны барлыгы, аларның төрле легенда-риваятьләр, хикәятләр белән бәйләнеше ачыклана. Изге яки сакраль урыннарның башында татар халкының мәжүсилектән килгән ышанулары яки халык тормышында булган, халык хәтеренә тирән уелып калган тарихи вакыйгалар тора. Гадәттә, мондый урыннар чишмә, тау, кала яки зират белән бәйле. Чишмәләрне хөрмәтләү беренче чиратта тереклекнең сусыз яши алмавы белән аңлатылса, икенче яктан, дөньяның судан барлыкка килүенә бәйле ышануга нигезләнә.

Бу уңайдан Яңа Чишмә районы Тубылгытау авылында татар халкының жир яратылу турындагы космогоник легендасының фрагментлары игътибарга лаек. Информантлар, әлбәттә, бу легенданы бер бөтен текст итеп сөйләп бирә алмады. Әмма фрагментлардан «Татар халык ижаты: риваятьләр һәм легендалар» томына кергән легенданы биредә элегрәк белгәннәре аңлашыла. Легенданың кыскача эчтәлеген түбәндәгедән гыйбарәт: «Ходайның куәте белән күлнең төбә барлыкка килә һәм ул башта үрдәккә: «Күл төбәндәгә бөтен жирне авызың белән йот!» – ди. Үрдәк жирне йотып бетергәч: «Ашказаныңда булган барлык комны дөньяга ыргыт!» – дип әмер бирә. Үрдәк башта Ходай кушканча эшли, тик барлык комны да ыргытмый. Беркадәрән үзенә ризык булып дип, Ходайдан яшереп, ашказаныңда калдыра. Шуннан ул шешенә башлай һәм: «Бу ком миңа зыянга гына»,– дип, ашказаныңда калган комны да дөньяга ташлай. Үрдәк күл төбәнен күтәргән комнан жир барлыкка килә».

Күп халыклар мифологиясендә, шул исәптән татар мифларында да, дөнья яралуның беренчел хәрәкәте булып су тора. Димәк, ул – хаос тудыручы эквивалент, жирдәгә бар нәрсәнең башлангычы. Борынгы төркиләрдә фикеренчә, галәм белән иң башта югары илаһи Алла-Тәңре, аннан соң Жир-Су, Умай, Эрлик, жир, су, ут, кояш, ай, йолдызлар, һава, болыт, жил, үлем, яңгыр, Салават күпере кебек рухлар идарә итә.

Яшәү белән үлем арасында Тәңре, Жир һәм Су-Ана тора. Кешенен тууы Тәңредән булса, ә Жир-Су аның яшәү тирәлегә һәм жәсәденең соңгы барыр урыны. Бу очракта Жир-Су кеше өчен иң кадерле һәм кирәкле нәрсә. Ул, гадәттә, Ватан төшенчәсен аңлата. Борынгы бабаларыбыз, Тәңрене һәм Жир-Суны олылап шактый кырыс йолалар үтәгән, ат, сыер, сарык кебек хайваннарны корбан чалган, кулларын һавага күтәрәп, тискәре гамәлләре өчен гафу сорап дога кылган. Изге таулар, үзәннәр, елга-күлләр һәм су чыганаclarы табыну урынына әйләнгән. Якын-тирә авыл-шәһәрләрдән меңләгән кеше жыелган, тик хатын-кызлар мондый табынуларда катнашмаган. Бу йолалар бәйрәм буларак каралган, анда балалар да катнашкан, төрле ризыклар әзерләнгән, уеннар уйналган һәм ярышлар үткән.

Болгар бабаларыбызның ислам динен кабул итүе халкыбызның яшәү рәвешенә тирән үзгәрешләр кертүгә карамастан, изгеләштерелгән урыннар белән бәйле традицияләр кимеми, ә бәлки суфичылык агымы астында тагын да киңәя. Тарихыбызда тирән эз калдырган монгол-татарлар һөжүме һәм Явыз Иван гаскәренең басып алуы кебек тарихи вакыйгалар мондый жирләрне бермә-бер арттырды һәм ул урыннарга бәйләп аерым шөхесләр изгеләштерелде.

Ислам динендә шулай ук яшәү чыганагы булган суга аерым мөнәсәбәт яши. Шул уңайдан риваять: Ибраһим пәйгамбәрнең икенче хатыны Һажәр һәм кечкенә улы Исмагыйль чүлдә сусыз һәм ризыксыз иза чиккәндә, Аллаһ аларга ярдәмгә Жәбраил фәрештәне жиберә. Фәрештә аягы белән жиргә тибә һәм шул урыннан су бәрәп чыга. Бу бүгенге көндә Мәккә шәһәрендәге Кәгъбә ташыннан ерак түгел урнашкан иң шифалы сулы «Зәм-зәм» чишмәсе. «Зәм-зәм» сүзе жир астыннан чыгып, жәйрәп аккан суга «тукта», «жыел», «күбәй» дип әйтү мәгънәләрен белдерә. Чишмәнең салкын саф суы сусауны баса, тәнгә сикхәт өсти, көч-дәрман бирә. Аның белән бит-кулыңны юып, уч тутырып су эчсәң, пакъланып, жиңеләеп каласың. Халык арасында мондый чишмәләрнең дөвалау көче турында ышанулар йөри.

Валиуллин Васил Валижан улы (1974, Акбүре авылы):

Бездә изге урыннар алай күп түгел, чөнки авылыбыз чагыштырмача яшә. Якынча 200 ел элек безнең авылдашлар бу якларга Волчья слобода исемле урыс авылыннан күчеп килгән. Күченеп китүнең сәбәбе: урыслагудан һәм чукындан курку, чөнки татар кызлары урысларга кияүгә китә башлый. Башта авыл Татар Волчие дип атала, 25 ел элек кенә аңа Акбүре атамасы бирелә. Авыл салу өчен урынны урман эчендә сайлыйлар, кыр ясар өчен агачларны кисәләр. Авылның көнчыгышында чакрым ярым ераклыкта чишмә ага. Авыл халкы аны Изге

кизләу дип йөртә. Ул безнең өчен махсус тудырылган ниндидер бер изге образ.

Тарихи яктан караганда, төгәл мәгълүматлар юк, тик анда сөңге очы табылды. Ул сөңге монгол һөҗүменә кадәр булган чорга карый, якинча 1200 елларга караган җиңелчә коралланган сугышчы коралы (аңлатма – Валиуллин В.В.) дигән фараз бар. Шул җирдән авыл һәм авыл тирәләре бик яхшы күренә. Ул чагыштырмача биектә, тау башында урнашкан. Бәлки ул үз вакытында чик вазифасын башкаргандыр. Бу урын белән бәйле төрле имеш-мимешләр дә яши. Янәсе, монда теше сызлап үлгән кызлар да күмелгән. Тик бернинди каберлек тә, каберлек булуына ишарә ясый торган эзләр дә табылмады.

Чишмә улактан агып тора. Чишмәдән башлангыч алган сулыкны Җитенни елгасы дип атыйлар. Ул авыл салынган чорда җитен эшкәртү һәм юкәдән мунчала ясау өчен кулланылган.

Өлеге риваятькә караганда, биредә изгеләр кабере түгел, ә яшь кызлар җирләнгән. Шуңа да карамастан, чишмә изгеләр атамасын йөртә. Бу күренеш татар халкында шактый очрый. Яшь кызлар үлгән яки күмелгән урыннарны изгеләштерү Болгар чорына нисбәттә өйрәнелгән легендаларда һәм риваятьләрдә очрый. Изгеләр чишмәсе изгеләр кабере астынан гына бәрәп чыгуын бәян иткән риваятьләр дә шактый. Әмир авылында урнашкан Алачык чишмәсенең атамасы турында Сафина Асия Ханиф кызы (1937) бәян итте.

Алачык чишмәсе авылның уртасында урнашкан. Ул Сөлчә чишмәсенең башы (Сөлчә – Аксубай, Чирмешән, Яңа Чишмә районнары аша үтеп, Ульяновск өлкәсенә барып чыга торган елга). Бу чишмә янында тиңмерче алачыгы бар иде. Ул Литрахман абзый йорты алдында иде. Менә шул Литрахман абзый бакчасына арбалары, тәртәләре белән җигүле ат җирләнгән. Аны менә монда изге урын дип күмгәннәр, корбан чалганнар. Ул чиста сулы. Корылык елларында да бетмәде, һаман да ага. Хәзерге көндә ул изге урын. Беркем дә кузгалганчы, хайваннарны көтүгә куганчы, иртәнге намаздан соң, мин ул чишмәгә таң суы алырга төшәм.

Бу төбәк халкы су тоту күренеше турында да информация бирде. Халык мифологиясе буенча, дөньядагы бар нәрсәнең дә иясе бар: йортның да, урманның да, суның да. Мифларга һәм тылсымлы әкиятләргә мөрәҗҗәгать итсәк, суның иясе – Су бабасы яки Су анасы. Алар бик зур дәрәҗәләрдә да, кечкенә генә инешләрдә дә яши. Шуңа да инеш, чишмә яки елга-күл буйларына килгәч, су ияләрен бәхилләтү өчен, беркадәр ритуаллар башкарырга кирәк. Иң беренче чиратта, ир кеше булса – сакалыннан бер бөртек төк, хатын булса – толымыннан бер чәч йолкып яки

күлмәк итәгеннән жеп тартып чыгарып, шул суга салырга тиеш. Олырак бүләкләр бирергә дә мөмкин, мәсәлән, суга акча ташларга.

Татар халкында су белән бәйлә тыюлар да байтак. Суга пычрак әйберләр ату, физиологик йомышларны башкару катгый тоела. Әгәр бу тыюлар үтәлмәсә, су тота. Су тоту төрлечә була ала. Ул ниндидер авыру рәвешендә була яки су ияләре бу кешегә тынычлык бирмәскә, ә иң куркынычы – чишмә бу урыннан «китәргә» (кибәргә) мөмкин. Су тоткан очракта, авыру ияргән кеше су ияләренә күңелен күрергә тиеш. Суга сокланып карарга да кушмыйлар. Беренче тапкыр су алган жирдә исә сәдака салалар.

Татарларда бүген дә чишмәләргә, алар белән бәйлә изгеләргә игътибар кимеми. Ул чишмәләргә, изгеләр каберләренә бару, алар рухына багышлап дога кылу, корбан чалу кебек йола-ритуаллар әле дә гамәлдә.

РОДНИКИ МОЕЙ МАЛОЙ РОДИНЫ

В моей книге «История села Старая Киреметь» (Казань, 2017) есть сведения и о родниках малой родины. Уже в начале книги известный писатель-историк Н.Гариф спрашивает: «Равиль, ул тирэдэ чишмэлэр юкмы?». Я же ему ответил, что родников пруд пруди. Копнул раз – появилась вода, еще копнул – забил ключ. К сожалению, о родниках я написал не так много, как хотелось бы. Более или менее подробно рассказывается лишь о самых известных родниках – это Салкын чишмэ и Родник Нефтяников, другие только упоминаются: *Мулла кизләве, Чуаш кизләве, Атау кизләве һәм Минзали кизләве*. А о безымянных родниках С.Киремети за неимением нужной информации я не написал ни слова...

Не зря же Н.Гариф задал мне свой вопрос! В давние времена люди обычно селились по берегам рек и озер, ну и конечно вблизи родников. Известно, что без малых рек нет больших, а малые и большие реки питают родники. Если в селе был хотя бы один родник, текущий из глубины земли, то это считалось удачей для жителей. Вряд ли наши предки основали бы наше село на этом месте, если бы не было вблизи родников. В любом случае эти источники воды сыграли не последнюю роль при выборе места для основания С.Киремети. Если верить статистике, то в Аксубаевском районе РТ насчитывается более 130 родников. По моим подсчетам, на территории Старокиреметского сельского поселения имеется больше 15 родников. Это же целое состояние и гордость нашего села! И все же у некоторых родников нет даже названий, возможно они были, но со временем стерлись из памяти жителей села. К счастью, эти безымянные родники со своей многовековой историей еще журчат, они никуда не исчезли, но они зарастают, а их местонахождение забывается. К некоторым из них нет даже дороги или тропинки, есть только направление. Порой жители нашего села не всегда знают, где находится тот или иной родник, если вообще знают, что он там есть. А забытый всеми родник бывает трудно найти без хорошего знания местности.

Я же географ по профессии, поэтому считаю, что будет не лишним, если приведу общепринятое определение родника: родник, источник, ключ – это естественный выход подземных вод на земную поверхность на суше или под водой (подводный источник). Источников воды, соответствующих этому определению, в С.Киремети действительно много, и они находятся в самых разных местах нашего села и его окрестностях, поэтому вода каждого родника имеет свой неповторимый вкус. Вода на-

ших родников по вкусу не только жителям нашего села, но и приезжим из других населенных пунктов, а также горожанам и дачникам, которые не хотят пить бутилированную воду или воду из-под крана, к тому же хлорированную. Известно, что родниковая вода практически не требует очистки, так как добираясь до поверхности земли подвергается естественной фильтрации. Если коротко, то можно сказать, что родниковая вода доходит до нас в первозданном виде. Это драгоценный Божий дар!

Салкын чишмә

27.07.2020. Энергичные и деловые люди Старой Киремети решили благоустроить самый известный родник села – Салкын чишмә. Информация об этом появилась на странице группы «Старокиреметский СДК в «ВКонтакте». И.М.Ишаева сделала запись: «Активные жители нашего села, кто душой болеет за малую родину, решили придать второе дыхание роднику Салкын чишмә. С этим родником связано много интересных и трогательных воспоминаний как у жителей Старой Киремети, так и у наших земляков».

В тот же день, на странице группы появились и первые фотографии этого родника и моих земляков, занятых его благоустройством. Вот некоторые комментарии:

Ирина Ишаева:

– Браво нашим мужчинам, они заслуживают огромного уважения! А какая там красота! Ждите фотографии...

Руфия Зиганишина:

– Алланың рәхмәте яусын сезгә! Нинди изге эшләр эшлисез, авылдашлар. Кылган барлык изге гамәлләрегез дә **Ходай** тарафыннан әжер-савап булып, үзегезгә меңе белән әйләнеп кайтсын.

Гөлсирә Жигангирова:

– Хөрмәтле авылдашлар, изге Корбан гаете алдыннан зур эшкә алынгансыз. ...Без шушы чишмә суын эчеп үскән балалар, һәр көнне Салкын чишмәгә суга йөри идек. Мин бик рәхмәтле чишмәне төзекләндерү эшләрен башкарган авылдашларыма. Алланың рәхмәтендә булыгыз!

Кәүсәрия Гомарова:

– Аллаһының рәхмәтендә булыгыз, кадерле авылдашлар! Аллаһ сезгә исәнлек бирсен! Сөз шундый изге эшләр эшләр безнең авыл халкын шатландырасыз. Ерак булса да шушы Салкын чишмәгә суга барулар бик күңелле иде, суы да бик тәмле иде шул.

Роза Сибгатуллина:

– Чынлап та, әйтеп бетергесез рәхмәтләр әйтәсе килә безнең авылдашларга. Кем башлап жибәрде икән бу изге эшнә? Ул чишмәне без беркайчан да онытмыйбыз, һаман да күз алдында тора чылтырап аккан салкын суы. Урманга барганда, кайтканда шул чишмә буена тукталып, суын рәхәтләнәп эчә идек. Барыгызга да исәнлек-саулык, озын гомер теләм.

Люция Шамбазова:

– Шатланып карап туя алмыйбыз бу изге эшкә. Алланың рәхмәте яусын бәйрәм алды көннәрендә.

Рәшидә Шияпова-Низаева:

– Алланың рәхмәте яусын авылдашларга һәм Салкын чишмәне төзекләндерү эшләрен башкаручыларга. Без шул чишмә суын эчеп үстек. Тешләргә камаштырырлык салкын һәм бик тәмле сулы чишмә бит ул. Саулык-сәламәтлек теләм сезгә авылдашлар!

Как видим, мои земляки не скупилась на слова, так как Салкын чишмә самый известный и почитаемый родник нашего села и о нем можно писать и говорить бесконечно много...

28.07.2020. В этот день на странице группы «Старокиреметский СДК в «ВКонтакте» И.М. Ишаева написала:

– Земляки, вам наверное интересно узнать, как продвигаются дела на роднике Салкын чишмә? Мы предлагаем вам фотографии реконструкции и обновления родника.

Дела, как видим из фотографий, продвигаются весьма успешно. Все делается надлежащим образом и на совесть.

Люди давно считают родник Салкын чишмә святым ключом, об этом свидетельствует и надпись: «Изге чишмә». Историческое (изначальное) название этого родника – «Салкын чишмә», что в переводе с татарского означает «Холодный родник». Такое название связано с исключительно прохладной водой этого родника.

6.09.2020. На фотографии, где написано: «Изге чишмә», Рамзис хазрат Губайдуллин, организатор и активный участник благоустройства этого родника, возносит хвалу и благодарит Аллаха за то, что в период ремонтных работ была прекрасная погода и ничто не мешало выполнению намеченных работ.

Рамзис хазрат.

– Аллага шөкер! Су бөтен көченә ага»,– сказал, завершая молитву, Рамзис хазрат. После его слов, люди, которые стояли рядом, заметили, что напор воды в роднике стал еще сильнее.

Рамзис хазрат: «Я очень благодарен: Ахмет абый Сафину и его сыновьям, Ринат абый Низаеву (урыны ожмахта булсын!), Халим абый Фассахову, Фанису Низаеву, Ильфату Мардиеву,

Газинуру Гизятуллину, они первыми протянули руку помощи. Работы по благоустройству Салкын чишмә еще будут продолжены, мы хотим поставить беседку, скамейки»,– сказал мне Рамзис хазрат (2.10.2020).

Салкын чишмә турында Тәгъзимә Низамова (Хәсән Туфан мурзей-йорты директоры) сөйләде:

«Безнең Иске Кармәт авылында Әрәмә елгасы бар. Шушы елга буенда Салкын чишмә агып чыга. Элек клуб булмаган заманда авыл яшьләре шул чишмә янына жыелган, кичке уеннар уйнаганнар, биегәннәр, жырлаганнар. Таң атканын да сизмәгәннәр, һәм алар беренче мәхәббәтләрен шунда очратканнар. Хәсән абый Туфан да үзенең беренче мәхәббәте белән нәкъ шушы чишмә янында танышкан. Бу чишмә ничәмә еллар авыл халкын су белән тәмин итеп торды. Су башнясыннан салкын, тәмле чишмә суы, трубалар буенча авылга килә иде. 2010 елда бик каты корылык булгач, чишмәнең суы югалды. Бер-ике елдан соң гына аның суы кире кайтты. Быел Сафин Әхмәт абый белән Әминә апаның балалары, авыл биләмәсе хакимияте һәм авыл халкы ярдәме белән, чишмәне төзекләндерделәр, матур итеп ясадылар. Бу изге эштә катнашучыларга, Туфанның яраткан чишмәсенә жан өргән өчен, Ходайның рәхмәте яусын!». (01.10.2020).

Жәүһәрия Ибрагимова сөйләде: «Без яшь чакта Салкын чишмәгә суга йөредек, чишмә ерак булса да, кайта-кайта чиләгебездә ярты чиләк кенә су калса да... Эх, бар иде яшь чаклар!». (27.07.2020).

Роза Сибгатуллина сөйләде: «Һаман да истә ул безнең тәмле, салкын сулы Салкын чишмәбез. Урманга барганда, урманнан кайтканда гел чишмә янында тукталып, рәхәтләнеп шаулап аккан суын эчә идек». (27.07.2020).

Авил чишмәләре турында Закира ана Губайдуллина (1926 елгы) сөйләде: «Су – тормыш чыганагы. Ашамыйча торганда да, су эчми яшәү авыр. Чиста су көннән-көн кими, һәм чишмәләрнең кирәге артканнан-арта.

Авылыбыз чишмэлэргә бик бай. Салкын чишмә иң танылган чишмэләрнең берсе, ул – авылының даны һәм горурлыгы. Бу чишмә Әрәмә елгасы ярыннан жир өстенә чыга, суы салкын, тәмле, чәйне бик яхшы пешерә.

Мулла кизләве Минхаиров Галимжан бакчасы артында урнашкан. Хәзер аның суы бармы, юкмы икәннен әйтә алмыйм. Сафиулла мулла (?) бу чишмәне үз куллары белән казыды һәм күзәтеп, карап торды. Сафиулла бабайның хатынының исеме Халимә әби иде. Кармәт елгасы болынында Минзәли кизләве бар иде. Шулай ук Аргыш кизләве дигән чишмә бар иде. Атау елгасында (сусыз елга) Атау кизләве бар иде. Бу чишмэләрнең суы юк инде, аларны караучы да юк. Бикбулатта да бар иде алар. Көтү көткән вакытта шул чишмэләрдән су эчеп йөри идек. Әле бит чуваш ягында да чишмэләр бик күп. Хәзер үзәбез дә чуваш ягы чишмәсенең тәмле суын эчәбез». (8.10.2020).

Рассказал Наиль Зиганишин: «Когда я приезжаю в деревню, то первым делом спешу на встречу с Салкын чишмә. У этого родника прошло мое детство, от нашего дома до него рукой подать, поэтому я хорошо знаю вкус его воды. Нигде больше нет такого прекрасного родника. Я его в сердце ношу. Здесь хорошо думать о вечном. Под журчание Салкын чишмә растворяются все печали. Рамзис хазрат молодец, что организовал инициативную группу по благоустройству любимого всеми родника. Хорошо, что администрация сельского поселения помогла Рамзис хазрату». (12.10.2020).

Мулла кизләве

(Фрагмент беседы с Р.Г. Зиганишиной)

– Римма, за вашим огородом у реки находится родник «Мулла кизләве», его я помню с детства. Почему такое название у родника?

– Этот родник всю жизнь так называли. Раньше, напротив нашего дома, располагалась мечеть Хасанжана Ахмерова. К сожалению, эту мечеть давно снесли, а наш дом стоит до сих пор. Когда-то на месте нашего дома стоял дом муллы. Правда, я не могу утверждать, что это был дом Хасанжана хазрата. Может тут жил другой мулла, об этом уже некого спросить.

– Да, все люди смертны. Жаль, что нельзя установить истину. Но не все так безнадежно. Хасанжан Ахмеров оставил нам свои воспоминания, он автор книги «Истәлекләр» (2004). В этой книге есть информация, что его соседом был Хайретдин Хисми углы (Хайретдин Хисматуллин), также автор упоминает еще одного соседа – Гызатулла углы Нәби (Гизатуллин Набиулла, он родной брат георгиевского кавалера Гизатуллина Насибуллы). Римма, если установите, что Гизатуллин Набиулла и Хайретдин Хисматуллин (или их дети) жили рядом с вашим домом, тогда можно уверенно сказать, что на месте вашего дома раньше стоял дом, в котором жил знаменитый мулла Хасанжан Ахмеров – первый учитель классика

татарской поэзии Хасана Туфана. Ну, а если у вас этих соседей никогда не было, то, извините, на месте вашего дома раньше стоял дом другого муллы, что тоже неплохо...

– Надо будет расспросить у их родственников. Это известные фамилии, они у меня на слуху. Я все еще не ответила на ваш вопрос. Позади нашего огорода протекает небольшая река – Әрәмә елгасы, которую почему-то сейчас называют рекой Киреметью, но это неверно. Река Киреметь течет вдоль чувашской стороны Старой Киремети. Надо только взглянуть на карту.

– В Национальном архиве РТ я нашел план Старой Киремети (съемка 1857 г.), в нем река, которая течет за вашим огородом, обозначена, как р. Акташ – это историческое название, но почему-то сейчас эту реку одни называют «Әрәмә елгасы», другие – «Киреметь елгасы». В плане р. Акташ впадает в реку Киреметь.

– Равиль, чтобы ответить на твой вопрос, теперь, приходится определиться с названием реки, которая протекает за нашим огородом.

– Надо придерживаться исторического названия реки – Акташ.

– Да, получается, что это р. Акташ. На левой стороне этой реки в 50–60 м от моста находится родник. Папа говорил, что мулла бабай, присматривал за ним, чистил его и менял ведра. Люди в знак благодарности называли этот родник «Мулла кизләве». Вода в роднике была чистая, холодная и очень вкусная. Вдоль речки росли ивы, они и сейчас растут. Зимой родник не замерзал. За питьевой водой все, кто жил поблизости, ходили сюда. Весной, во время половодья, родник затапливался, и целый месяц люди ходили за «чайной водой» на чувашскую сторону деревни. После возвращения реки в свое русло, родник чистили, и люди вновь пользовались им. Пока жив был папа, родник мы чистили всей семьей, соседи тоже помогали. Считали, что так положено. Родник наш родной, и поэтому ведра мы меняли сами. Ведро всегда было на цепи, своими воду не брали. Раньше в роднике был деревянный сруб, а в 1970-х гг. опустили «кольца», но, весной, заливают всегда. Мои сестры – Луиза и Рита помнят деревянный сруб и вертушку, при помощи которой доставали воду. При мне вертушки уже не было, а воду брали, наклонившись над родником. Так хочется, чтоб залили вокруг родника бетон, чтоб чисто было, облагородить бы его. В настоящее время наш родник незаслуженно, сиротливо стоит в стороне от работ по благоустройству родников Старой Киремети. Мы и деньги дали именно ради этого... Нигезгә укытканда, мулла бабайга да дога булып барсын, дип әйтәбез. Муллы бабай давно нет в живых, но добрая память о нем сохраняется в названии родника. Пусть люди знают, почему родник называется «Мулла кизләве», и передают это название из поколения в поколение.

– Амин! Шулай булсын! Чишмәнең суы сарыкмасын! (30.09.2020).

Беседа с Даут абый Гумеровым

На 40 дней (поминках) моего отца я встретился с Даут абый Гумеровым. Он до 1965 г. проживал в родительском доме, который находился в 2-х шагах от родника «Мулла кизләве». Воспользовавшись случаем, я успел задать ему пару вопросов об этом роднике. Одно дело услышать, совсем другое дело, когда вопросы и ответы подкрепляются печатным словом, поэтому детали нашего разговора, чтобы не забыть, я решил сразу записать.

– Даут абый, вы знаете историю этого родника?

– Этот родник существует очень давно, его воду пили основатели нашего села – мои прапра... деды и бабушки. За родником ухаживал мулла бабай, который жил рядом. То, что за родником ухаживал мулла бабай, я слышал от своих родителей. В деревне мулла бабай был очень уважаемым человеком. А как звали муллу, вряд ли кто знает. Впрочем, всё может быть... Помню, было время, когда за прохладной и вкусной водой к роднику приходили многие жители села.

– А сейчас?

– Родник заглох. А ведь когда-то из родника вытекал нескончаемый поток прохладной воды. Раньше мы его сообща чистили. Сейчас родник забыли...

– У вас есть детская история об этом роднике?

– Конечно же, есть. Почему-то, кто брал воду со своим ведром, всегда получалось так, что ведро оказывалось на дне родника. Я же мигом прибегал и багром вытаскивал. Вручая хозяину пустое ведро, я говорил, чтобы воду своим ведром не брали, что для этого есть ведро на цепи. Мне же в ответ говорили: «Алланың рәхмәте яусын!» (17.10.2020.)

«Родник Нефтяников»

Этот родник находится на юго-западной окраине села, на правом берегу реки Киреметь, в зоне отдыха. Родник обустроен, произведен каптаж, слив воды осуществляется по трубе. Вода чистая, прозрачная, дебет средний. Построена беседка для отдыха, территория огорожена.

Историю возникновения этого родника оставила потомкам учительница Старокиреметской школы Роза Мифтаховна Шигапова (*урыны оҗмахта булсын!*). Роза апа пишет:

«Челтер-челтер чишмә ага,
Чишмә ага биек таулардан.
Кыз балалар адашалар
Тормыш юлы дигән юллардан.

Чишмэләр... Чишмэләр – адәм баласының көнкүреш чыганагы. Әгәр су булмаса, кешелек дөньясы суга сусап, алга таба яшәвен дәвам итә алмас иде. Мин шулай дип уйлыйм үзем. Аның турында һәрбер кеше шулай уйлайдыр һәм уйларга тиеш тә.

Менә мин авылның бер чишмәсенең барлыкка килү тарихы турында язып үтәргә теләм. Бу чишмәнең туган елы кайчан, ничек, нинди юллар белән барлыкка килгән икән ул? 1953 елның 15 август көне. Көн шундый матур, кояшлы. Мин бер матур гына болында утырам. Болынның бер башыннан елга агып үтә. Әул елга Аксубайга бара торган олы юл күпере астыннан ага. Ә елгadan үргә менеп, тау башында авыл утыра. Ул авыл Аксубай районының Иске Кармәт авылы дип атала. Бу авылда мәшһүр татар язучысы Хәсән Туфанның балачагы үткән. Ә менә мин утырып тора торган болында Бөгелмә нефть бораулау

идарәсенең бораулаучылары бораулау эшләре башкара. Ә мин ни өчен бу болында утырам соң? Абыем Шиһапов Хадит нәкъ шул елларда Бөгелмә нефть бораулау идарәсендә шофер булып эшли иде. Бу елны алар Аксубай районында бораулау эшләре алып барганга, ә минем эшкә юлламам Аксубай районына булганга, ул мине машинасына утыртып алып килде. Үзләренең эш сәгатьләре беткәнче, мин кичкә кадәр болында аны көтөп утырдым. Ә кич белән ул мине Аксубайга, кунакханәгә илтөп куйды. Иртәгәсен РОНОга бардым һәм мине менә шул көне бие утырган болын авылына эшкә билгеләделәр. Ә менә чишмә тарихы ничек диярсөз? Менә нәкъ шул нефтьчеләр бораулаган урында уйламаганда гына су күренә башлый. Шул болында кечкенә генә су чыганагы барлыкка килә. Кешеләр ул суның тәмен татып карыйлар. Су тәмле, эчәргә яраклы булып чыга. Бу авылда яхшы, эчәргә яраклы су бик дефицит. Кое сулары каты. Тәмле су юк диярлек. Авылдан ерак булмаган урман буенда Салкын чишмә дип аталган чишмә бар. Авыл халкы бары да менә шул чишмәгә чәй суына бара идек. Ә менә бораулаган урында торба буйлап агып чыккан су шулай тәмле булгач, шул урында кечкенә генә чишмә казып ясап куйдылар. Менә озак еллар авыл халкының күпчелеге шул чишмәдән тәмле чәй суы эчеп яшәде.

Күпмедер вакыттан соң Мусабилов Фәнис бу чишмәне заманча итеп ясау турында уй-фикер белән авыл Советына мөрәҗҗәгать итә. Авыл Советы җитәкчелеге аны хуплый һәм бу эшләргә күпмедер акча бүлөп

бирә, һәм менә 2000 елны элекке чишмәне бик матур итеп ясап куйдылар. Шул көннән башлап, авылга килгән кунаклар чишмәне күрергә махсус барып, аның тиешен сындырырлык салкын, тәмле суыннан авыз итеп, үзләренә сихәтлек телиләр. Ләкин шунысы куңелне борчый: кышын ул чишмә юлын кар каплый һәм кешеләр бу чишмәгә сирәк бара. Татар халкының мәшһүр язучысы Хәсән ага Туфан исемен мәңгеләштерү йөзеннән, авылда тузган торакны яңарту, бөтен авылны газлаштыру программасы кысаларында авыл урамнарына колонкалар куелды. Хәзер авыл халкы суны әнә шул колонкалардан ала, су күпчелегенең өенә үк кертелгән. Бу эшләрне башкаруга үзеннән өлеш керткән һәркемгә, бигрәк тә район хакимият башлыгы Илһам Госман улы Вәлиевка, бу елларда авылда совхоз директоры булып эшләгән Искәндәр Исхак улы Зәйдуллинга, авыл Советы идарәсе рәисе Рушания Фоатовна Миннехановага авыл халкы исемнән олы рәхмәтебезне җиткерәм. Аларның кеше мәнфәгатьләрен кайгыртуда армый-талмый эшләүләрен теләм.

Бу мәкаләне Роза Мифтаховна пенсиягә чыккач язган. Газета кисәгендә газетаның исеме дә, датасы да сакланмаган.

Родник Акташ

*Прими под сень свою,
Акташский лес,
И успокой же
боль моей души...*

В 3-х км от Старой Киремети в Акташском лесу на поляне бьётся сердце любимого родника классика татарской поэзии Хасана Туфана. С давних времен этот родник называется «Акташ», что в переводе на русский язык означает «Белый камень». Если бы родник умел говорить, то поведал бы нам, как Хисбулла (так звали поэта в детстве) приходил сюда, чтобы насладиться журчанием воды и тишиной. Хасан абый уехал из Киремети в 14-летнем возрасте, и только через 56 лет, в 1970 г., он вновь побывал в Акташском лесу и попил родниковой воды с ладошки, не пролив ни капли...

К роднику можно добраться пешком или на машине, если погода не дождливая. За родником ухаживают братья Гаряфетдин Гайсович и Галимзян Гайсович Сабировы, они каждый год его чистят. Уровень воды постоянный. Вода чистая, холодная, можно пить. Родник Акташ окружен пышной растительностью. Вокруг растут березы, дубы, ивы.

Родник течет в пруд (*Мунчала буасына*), где раньше вымачивали липовое лыко, чтобы получить мочалку. Лыко – это не только мочалка. Старокиреметцы считались умельцами из лыка делать лапти, корзины и т.д. Выражение «лыка не вяжет» означает, что человек либо пьян, либо неполноценен, он даже не может плести, например, лапти. Вижу, я чуть

отошёл от темы... Затем ручей течет по краю леса, и соединяется с ручейком Салкын чишмэ. Так рождается река Акташ (*Әрәмә елгасы*), которая впадает в реку Киреметь.

«Гайса абый чишмәсе»

В двухстах метрах от Акташского леса, в сторону деревни, находится родник «Гайса абый чишмәсе». Гайса абый Сабиров при жизни ухаживал за этим родником, теперь эту обязанность возложили на себя его сыновья. Вода в роднике прозрачная, чистая. Родник впадает в реку Акташ (*Әрәмә елгасы*).

Родник в лесу, возле пчельника

Раньше в Акташском лесу было 40 га земли, которую использовали под пашню. Сейчас там растут березы, а две из них – это знаменитые березы.

В 1970 г. Акташский лес посетил поэт Хасан Туфан, и, по словам очевидцев, он очень долго стоял, прислонившись к этим березам. Рядом находится «Аю аланы», на этой поляне свои пасеки имели: Сали бабай – мой прадед, он имел прозвище «Аю», Мухутдин бабай – дед Гали абый

Мухутдинова, Нурулла бабай Ишмухамметов – сын Ишмухаммета Сабитова, самого богатого человека в дореволюционной Старой Киремети и другие. Родник имеет деревянный сруб, вода чистая, холодная, прозрачная. Все пасечники воду для себя и пчел брали именно из этого родника. В жаркую погоду к этому роднику прилетают много пчел. Они здесь утоляют жажду, а также набирают воду, как нектар и несут в улей. Вода нужна пчелам для приготовления кашицы (смесь из меда, нектара и пчелиного молочка) личинкам...

«Фарбиза апа чишмәсе»

Надежда Минапова: «За огородом Низамутдиновой Сании апа течет родник. Раньше за родником следила Низаева Фарбиза апа (*урыны оҗмахта булсын!*). Вроде и сам родник называется «Фарбиза апа чишмәсе» (20.10.2020).

Надежда Минапова права, действительно, там когда-то был родник. К сожалению, его нынешняя судьба известна немногим жителям деревни. 24.10.2020 г. я позвонил в Заинск Лейле апа Ахмеровой – дочери первого имам-хатыба Старой Киремети Хасанжана Ахмерова. Я знал, что Лейла апа

является родственником Низаевой Фарбизы апа, поэтому я попросил ее узнать о судьбе этого родника. На следующий же день Лейла апа обрадовала меня информацией об этом роднике. Фарбизы апа уже давно нет в живых, но ее дочь Фануза Валиуллина поделилась воспоминаниями об этом роднике. Лейла апа всю добытую информацию продиктовала мне по телефону:

– Этот родник действительно существовал, но, чтобы добраться до него, надо было еще пройти определенное расстояние после огородов. В 2000 г. Фарбиза апа понесла к роднику пустой пчелиный улей и вместе с сыном Замиром опустила его в родник. В течение многих лет родник, «одетый» в необычное одеяние, обеспечивал людей вкусной чайной водой. Пока не случилось непредвиденное. В 2012 г. вечером в овраг, где журчал этот родник, упал комбайн, который убирал урожай с полей. Родник был разрушен. Люди остались без родниковой воды. Позднее (со слов Фанузы) Ильфат Миниханов и Радик Минабутдинов опустили в родник бетонное кольцо. *Алланың рәхмәте яусын!*

– *Лейла апа, а вы видели этот родник?*

– Как же, еще 2012 г. я побывала у этого родника, и попила изумительно вкусной воды. *Ходаем, бу чишмәнең суы беркайчан да сарыкмасын иде!*

– *Как назывался этот родник? Что говорит по этому поводу дочь Фарбизы апа?*

– Ее дочь говорит, что все, кто брал воду из этого родника, всегда говорили, что это «*Фарбиза апа чишмәсе*», как же иначе, она же ухаживала, чистила. *«Бөтен кеше энигә рәхмәт әйтеп дога кыла иде»,– ди Фәнүзә.*

– Лейла апа, родников в Старой Киремети очень много, по новым подсчетам более 15 родников подпитывают реки Акташ и Киреметь...

«Зәмзәмия апа чишмәсе»

Рассказала Роза Сибгатуллина: «Где был наш дом, через наш огород текла маленькая речка, и там был родник, мы его называли «*Картәни чишмәсе*», а жители села «*Зәмзәмия апа чишмәсе*». Картәни – папина мать, она всегда чистила этот родник, я помню, мы ведрами таскали отсюда воду и поливали грядки. Узнать бы, этот родник там есть или уже нет?» (20.10.2020).

Рассказала Ирина Ишаева: «Я сходила к роднику, о котором писала Роза Сибгатуллина, этот родник, по словам жителей, называли «*Зәмзәмия апа чишмәсе*» (Замзамия апа – бабушка Розы)» (21.11.2020).

«Әбиләр-бабайлар чишмәсе»

(продолжение телефонного разговора с Лейля апа Ахмеровой)

– Равиль, Фануза вспомнила еще об одном роднике. Недалеко за домом Киямова Агзама абый был родник, который назывался «*Әбиләр-ба*

байлар чишмәсе». Пожалуй, это был самый старый родник в нашей деревне, по крайней мере, так считали раньше. Этот родник был «одет» в липовую кору. Фануза с детства носила отсюда воду, чтобы заварить вкусный чай. Также она приносила воду своей первой учительнице Киямовой Хадиче апа...

– Даже название этого родника указывает на его древность. Лейла апа, наша деревня – это царство родников!

– *Аллага шөкер!* Только этому царству требуется постоянное внимание, иначе оно может исчезнуть.

Родники чувашской стороны Старой Киремети.

26.07.2020. На странице группы «Старокиреметский СДК в «ВКонтакте» одна из энергичных и деятельных активистов Старой Киремети – Ирина Михайловна Ишаева выложила видео «Живи, родник, живи!»,

где уроженка нашей деревни Юлия Федотовна Бочкарева (проживает в пгт. Аксубаево) рассказывает о родниках, расположенных на чувашской стороне С.Киремети. Вот ее рассказ: «Эти родники очень дороги для меня. С детства я к ним ходила, конечно, сначала

с мамой. У родника, где я стою раньше был деревянный сруб, рядом есть другой родник, там тоже был такой же сруб. К этим родникам мы ходили за родниковой водой, а для скотины воду брали из колодца. У нас есть и другие родники, но они чуть подальше отсюда. Здесь рядом жила бабушка Пелагея и это *«Родник бабушки Пелагеи»*, а другой, что рядом – это *«Родник тёти Лизы» (Кузьминой)*. Моя мама по вкусу воды определяла с какого родника я брала воду. Она говорила: «Ты, Юля, ходила не на тот родник, надо было ходить к роднику бабушки Пелагеи. Там вода самая вкусная». Слава Богу! Теперь эти два родника соединены между собой (в один родник) трубой, которая выходит у речки. Я сейчас, спущусь, и напьюсь этой воды. Вспомню свое детство, своих родителей, свою маму, которая впервые привела меня к этому роднику. Вода тут такая вкусная, такая хорошая, она силы прибавляет. Вы, только послушайте, как она журчит, как будто со мной здоровается и разговаривает. Я хочу к этой воде прикоснуться и пить ее ладошками, чтобы чувствовать ее силу и вкус. Смотрите какая вода чистая, студеная, она как живая, когда я ее пью, у меня душа отдыхает. Я знаю деревни, где вообще нет родников, нам же

сильно повезло. Я горжусь нашими родниками! Дай Бог, чтобы родники были всегда, а вода в них никогда не иссякала!».

Я уверен, посмотрев видео «Живи, родник, живи!», вы, также, как и я, будете впечатлены удивительно эмоциональным рассказом Юлии Федотовны о родниках, к которым она с детства приходит за водой.

Она с коромыслом на плечах, на фоне красивого пейзажа, под журчание ручья и пения птиц, воспекает родники чувашской стороны нашего села.

Привожу некоторые комментарии к этому видео:

Римма Зиганишина:

– Спасибо, Юлия Федотовна! Мы тоже ходили именно сюда за родниковой водой! Вкус этой воды нам не забыть. Помним и благодарим!

Равиль Салиев:

– Юлия Федотовна, мне тоже захотелось, хотя бы чуть-чуть плеснуть родниковой водой, чтобы освежиться.

Ирина Ишаева:

– Друзья, вас еще ждёт много интересной информации, хочется донести до вас многое, но на это приходится тратить уйму времени и сил, все сразу не получается. Благодарю всех, кто с нами на одной волне.

Татьяна Цветкова:

– Благодаря таким людям, как Ю.Ф. Бочкарева, Р.Г. Зиганшина и другим землякам, живущим, как в Старой Киремети, так и на чужбине, продолжает жить родная земля! Хочется также поблагодарить И.М. Ишаеву, и сказать ей огромное спасибо за плодотворную работу по сбору и обработке информации о значимых событиях в жизни нашего села. Пусть ваш труд и хлопоты заметят, и оценят по достоинству!

«Тихон родник»

Рассказала Ирина Михайловна Ишаева (художественный руководитель Старокиреметского СДК): «Позади огорода участника Великой Отечественной войны Тихона Васильевича Михайлова был родник. В народе его называли: «Тихон родник». Люди брали воду из этого родника, когда-то к нему была тропинка. Этот родник располагался между двумя оврагами, по переулку. Мы, с Юлией Федотовной Бочкаревой пытались его отыскать, но, увы, из-за зарослей обнаружить его не удалось. Конечно было обидно, что не нашли, но у нас была надежда, что его нам покажет Василий Александрович Архипов. Мы встретились, и получили его согласие, показать нам «Тихон родник».

На второй день (1.10.2020г.) наши поиски продолжились уже с помощью нашего проводника Василия Александровича, – продолжила свой рассказ Ирина Михайловна, – представьте себе нашу радость, мы нашли заветный родник. Нашли! Мы были в восторге от находки.

Первым начала разговор **Юлия Федотовна**:

– Здесь рядом жил ветеран войны, мы его звали дядя Тихон, возможно он первым обнаружил этот источник, поэтому и родник назвали его именем.

– Может он сам выкопал? – предположил Василий Александрович.

– Это может быть, даже сруб сохранился. А родник глубокий, вода чистая и прозрачная. Смотрите, вот отсюда вода выходила, она журчала. Я и сейчас хочу уловить это журчание. Немного расчищу руками. Ой, журчит, журчит, – удивилась Юлия Федотовна, – вода такая холодная и вкусная! Только родник надо

обустроить и проложить сюда дорогу, людям, на радость, а пока сюда можно прийти только по лугам, но там не безопасно.

От радости я с пафосом заявила на камеру:

– Сегодня произошло важное событие для жителей нашего села. Мы обнаружили давно забытый «Тихон родник» и вписали его в историю нашего села».

Рассказал Василий Петрович Кузьмин: «В 2010г. с Божьей помощью в С. Киремети была открыта часовня (рядом со Святым источником). Накануне открытия этой часовни произошло чудо – в высохшем от жары роднике вода вновь потекла в полную мощь. Вот такая история» (5.11.2016).

Безымянный родник

Этот родник расположен в огороде Елизаветы Иванчиной (Глухаревой). Там все еще лежат старые бревна от сруба. Родник давно заброшен, он не имеет конкретного названия.

Вблизи поляны «Чүлмэк эшни» есть родник...

Недалеко от чувашской стороны деревни, вблизи поляны «Чүлмэк эшни», с незапамятных времён был родник, он давал прохладу и воду людям, идущим в лес или из леса. Родник и сейчас стоит на месте, а вот поляны уже нет, там посадили ели, и растёт лес. Со временем родник засорился, зарос травой, и представлял печальное зрелище. Вода стала мутной, непригодной для питья, так как исчез отток воды, и родник постепенно превращался в болото. В 2010г. родник очистили, поставили сруб (руководил работами В.П. Кузьмин).

Эти полумеры проблему до конца не изжили, но они позволили в дальнейшем собраться силами и устранить «головную боль» этого родника.

В 2018 г. жители села решили благоустроить этот родник. Один из активных жителей села Николай Михайлов объявил сбор денег с населения. Вскоре начались строительные работы. Собранных денег хватило в основном на очистку и каптаж родника. Из-за финансов дело

замедлилось, и строители в 2019 г. обратились к главе сельского поселения Андрею Владимировичу Парфенову за помощью. Вскоре строителям выделили необходимые деньги. Рабочим удалось обеспечить отток воды из родника, соорудить крышу, настелить полы из брусчатки, сделать подпорные стены.

Над благоустройством родника безвозмездно работали: Николай Михайлов, Анатолий Трофимов, Олег Тьяманов, Владимир Симаков, Михаил Муртазин, Анатолий Новичков, Винамин Муртазин, Андрей Парфенов, Николай Маланчев, Ильмир Минниханов, Виктор Муртазин, Виталий Трофимов, Вадим Парфенов, Григорий Парфенов, Михаил Маланчев, Валерий Филипов. Так, общими усилиями, родник забил в полную силу. Люди благодарны каждому, кто внёс посильный вклад в это благое дело. Родник освещён. Живи, родник, живи!

Родник Тимка

Находится в живописном месте на левом берегу р. Киреметь, действует с 1930-х гг., обустроен в 2000 г.

Село моё родное, любимое! Здесь много красивых и неповторимых родников. Мне очень хочется, чтобы они были благоустроены и не забыты, а когда-то заброшенные родники были вновь возрождены, чтобы мы могли прийти туда, как в дни радости, так и в дни печали.

Фотографии Ирины Ишаевой

АТЛАСИ ҺӘМ ТУЙКИННАРНЫҢ КАЗАНГА КАЙТУЫ...

Сентябрьнең соңгы көннәрендә Казанның милли тормышында зур вакыйгалар булып узды – Татар китабы йортында бертуган Туйкиннар атналыгы уздырылды. Кем соң ул – Туйкиннар, милләт ни өчен аларны шулай зурлап искә ала? 1938 елның 15 февралендә Һади Атласи белән бергә атып үтерелгән абыйлы-энеле Кәбир һәм Фазыл Туйкиннар алар, педагоглар, язучы-тарихчылар, золым корбаннары...

Татар китабы йортында уздырылган «Туйкин көннәре»ндә катнашучылар. Казан. 29.09–07.10.23.

Бөгелмә-Шөгәр төбәгендә туып-үскән бу туганнар гомер буе балалар укыткан, дәреслекләр, фәнни һәм әдәби хезмәтләр язган, халык авыз ижатын жыйган, аларны матбугатта бастырганнар. Ләкин кайбер хезмәтләр, бик теләсәләр дә, Казанда бастырып чыгара алмаганнар. Шулай ук аларның Казанда яшәү һәм эшләү хыялы да тормышка ашмый. 1937 елны бертуган Туйкиннарны Казанга тоткын хәлендә, богаулап китерәләр һәм халык дошманы, дип атып үтерәләр. «Укытучылар эше – Атласовщина» дип аталган бу жинаять эше буенча Бөгелмә-Әлмәт төбәгеннән 107 татар кулга алына, алар арасында иң күбе укытучылар була, аннан муллалар, хезмәткәрләр. 1937 елның октябрь аенда берьюлы 24 кешегә суд була, 9 кешене атып үтерергә хөкем ителәр. Шул туғызның икесе абыйлы-энеле Туйкиннар була...

Моңа кадәр алар эшләп киткән Бөгелмәдә һәм нәсел дәвамчылары яшәгән Әлмәт шәһәрәндә Туйкиннарны зурлап искә алалар иде. Ниһаять, алар менә Казанга да әйләнеп кайтты... Мәдәният министрлыгы белән музейлар берлеге, Татар китабы йорты уздырган мондый атналык тарихта беренчесе һәм ул Туйкиннардан башланды.

Бертуган Туйкиннарга багышланган атналык 2023 елның 29 сентябрәндә музей күргәзмәсе белән башланып китте. Бу күргәзмәдә Кәбир һәм Фазыл Туйкиннарның китаплары, тарихи фотолар, документлар, бертуганнарның шәхси әйберләре куелган иде. Борынгы Туйкә нәселенең туган төбәге булган Зәй-Каратай (Лениногорск районы) авылы музее-еннан да махсус күргәзмә алып килгәннәр иде.

Туйкиннарга багышланган бу чаралар атна бусе дәвам итте. 30 сентябрь көнне иртәнге якта зиратта, репрессия корбаннары мемориалында алар рухына Коръән укылды, исемнәрен әйтеп, дога кылынды, чәчәкләр салынды. Биредәге ак мәрмәр ташларга шул елларда атып үтерелгән меңләгән кешенең исеме уелып язылган. Алар арасында 1938 елның 15 февралендә атып үтерелгән Һади Атласи, Кәбир Туйкин, Фазыл Туйкин, Гани Алтынбаев, Касыйм Исхаков, Сабир Уразманов, Барый Фәттахов, Зәкәрия Фәттахов, Рәшит Яруллин исемнәре дә бар. Барый Фәттахов белән Зәкәрия – аталы-уллы, Барый хәзрәткә 63 яшь, улына 28 була. Һади Атласи белән Рәшит хәзрәт – бабайлар, Фәттаховлар белән хатыннары ягыннан туганнар. Рәшит Яруллин – киләчәктә дөньякүләм танылу алачак тарихчы Әхмәт Тимернең әтисе. Лашман мулласы Касыйм хәзрәт Исхаков – Гаяз Исхакыйның туганы. Күрәсез, иң затлы татарларны, милли элитаны, сайлап алып юк иткәннәр...

Мемориалга Казаннан, Әлмәттән, Уфадан, Бөгелмәдән, Лениногорски районының Зәй-Каратай авылынан Туйкиннарның нәсел дәвамчылары килгән иде. Алар бабаларының исеме уелган таш янында башларын иеп, озак басып тордылар, шул исемнәргә бармаклары белән капшап, гүя аларның жаннарын жылытырга теләделәр...

Аннан соң эш Татар китабы йортында дәвам итте, анда «Туйкиннарның ижади һәм педагогик мирасы» дип аталган темага түгәрәк өстәл утырышы узды. Мәгърифәтче мөгаллим, язучы, телче, тарихчы, фольклорчы Фазыл һәм Кәбир Туйкиннарның ижаты әле аз өйрәнелгән, әмма инде таянып сөйләрлек хезмәтләр бар. Галимә, филология фәннәре кандидаты Эльмера Ханнанова-Галимжанова әле 2004 елда ук «Фазыл Туйкинның ижат мирасы (ижат ысулы һәм мотивлар)» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклаган булган. Түгәрәк өстәл утырышында да ул төп докладны ясады, Фазыл Туйкинның ижаты буенча күп яңа мәгълүмат бирде. Шунысын да әйтергә кирәк, Эльмера ханым иске татар теле буенча белгеч, текстолог,

Фазыл һәм Кәбир Туйкиннарның хезмәтләрен гарәп әлифбасыннан кириллга күчөргән шәхес, аңа Аллаһның рәхмәтләре булсын!

Ә шагыйрә Эльмира Шәрифуллина исә әле 1972 елда ук Фазыл Туйкин ижаты буенча Казан дәүләт университетында диплом эше язган, фәнни житәкчесе Мөхәммәт Мәһдиев булган. Туйкиннарда багышланган чарада Эльмира Шәрифуллина да катнашты һәм чыгыш ясады. Ул шул вакытта ук Уфага барып, Фазыл Туйкинның хатыны, балалары белән очрашкан, алардан күп мәгълүмат алган. Эльмира ханым Фазыл Туйкинның 1912 елда басылып чыккан «Жырлар әхтәрисе» дип аталган китабын, гарәп хәрәфләреннән кириллицага күчөреп, 2017 елда яңадан бастырып чыгара, ул чарада катнашучыларга да таратылды. Әфәрин, Эльмира ханым, сез тарих төпкеленә китеп барган бер милләт каһарманын, аның исемен, мирасын яңадан дөньяга кайтардыгыз! Сезнең бу жылышта Туйкиннар турында кат-кат «Алар милләткә тезләнеп хезмәт иткәннәр» дигән сүзләрегез йөрәкләргә уелып калды...

Бөгелмәдән тарих фәннәре кандидаты, Һади Атласи исемендәге ижтимагый фонд житәкчесе Алсу Мөхәммәтдинова үзенең чыгышын тәҗрибә уртаклашу белән башлап җибәрде. Бер көндә атып үтерелгән Һади Атласи да, бертуган Туйкиннар да Бөгелмәдә милли мәгарифкә нигез салучылар булып тора. Аларның бу эшчәнлегә совет властенең беренче елларына туры килә. Мәгърифәтче-мөгаллимнәр биредә татар мәктәпләре, балалар йортлары ачалар, үзләре үк шунда укыталар, яңа чор өчен яңа дәрәсләкләр язалар. Юкка гынамы аларга каршы ачылган жинаять эше дә «Укытучылар эше» дип атала, 1936–1938 елларда шул төбәктә кулга алынган 107 татарның 54 е укытучы була. Күрәп торасыз, хакимият элек тә иң беренче эш итеп милли мәктәпләрне, мөгаллимнәрне юк иткән, Алсу ханым бу хәлләр турында җаны әрнеп сөйләде...

Бөгелмә шәһәрәндә 1994 елдан бирле Һади Атласи фонды эшләп килә, биредә милли рухны заманында Атласи һәм Туйкиннар тотып торган кебек, бүген дә бу урыс шәһәрәндә татарлыкны шушы фонд, аның тирәсенә берләшкән милләтпәрвәрләр саклап тора. Биредә һәр елны февраль аенда Атласига һәм аның белән бергә атып үтерелгән татарларга багышлап, Хәтер кичәсе уздырыла. Әле ярый аларны искә алырга Бөгелмә бар, шушы татарларыбыз бар!

Мин исә үземнең чыгышымны «Һади Атласи һәм бертуган Туйкиннар: уртақ хезмәт һәм уртақ язмыш» дип атадым. Әйе, аларның милләткә хезмәтләре дә, фаҗигале язмышлары да уртақ булган. Әйткәнемчә, Һади Атласи да, бертуган Туйкиннар да – мәктәп-мәдрәсәләр тоткан, укыткан, дәрәсләкләр язган мөгаллимнәр. Алар үзләре дә мәдрәсә белеме алган дин әһелләре. Атласи белән Туйкиннарның тагы бер уртақлыгы – алар

тарихчылар. Һади Атласи әле инкыйлабка кадәр үк үзенң данлыклы «Себер тарихы», «Сөембикә», «Казан ханлыгы» китапларын язып бастырган була, аларны милләт белә, таний. Ә менә Кәбир һәм Фазыл Туйкәнәң 1919 елда Ырынбурда басылып чыккан «Төрөк тарихы» китабын бик азлар гына белә әле. Энциклопедик дәрәжәдәге бу хезмәт өч томнан торырга тиеш булган, әмма шушысы гына чыгып калган, башкалары юкка чыккан. Бу китап дәрәслек рәвешендә язылган, укырга жиңел, мәгълүматка бик бай. «Бертуган Туйкиннар» китабына кереш сүз язган галим Миркасыим Госманов та Туйкиннарның бу хезмәтен югары бәяли, «... бертуган Туйкиннарның «Төрөк тарихы» исемле дәрәслек китабы эчтәлегенәң киңлегә, тәкъдим ителгән материалларның байлыгы жәһәтәннән шул чорда татарча язылган һәм басылып чыккан тарихи хезмәтләр арасында иң күренекле урыннарның берсен биләп тора», ди ул. Миркасыим Госманов аларны тарихчы буларак «Шихабетдин Мәржани, Риза Фәхретдин һәм Һади Атласилар салган сукмактардан барганнар» дип яза.

«Төрөк тарихы» хезмәте белән «Бертуган Туйкиннар» китабында танышырга була, аны галимә Эльмера Ханнанова-Галимжанова гарәп хәрәфләреннән кириллга күчереп, тулысынча бастырып чыгарган. Мин бу китапны русчага да тәржемә итеп, ике телдә яңадан аерым китап итеп бастырып чыгарырга тәкъдим иттем. Ни кызганыч, Туйкиннарның Уфадан килгән кайбер нәсел дәвамчылары татарча бөтенләй белмиләр булып чыкты...

Өйткәнәмчә, Атласи һәм Туйкиннарның төрмә тарихлары да уртак. Һади Атласины милләт өчен төрмәгә беренче тапкыр 1909 елда утырталар, шушы ук елны имам-мөгаллим Кәбир Туйкин да яңача укыткан өчен төрмәдә утырып чыга. Һади Атласины икенче тапкыр 1921 елда, өченче тапкыр 1929 елда төрмәгә утырталар, 1931 елда Фазыл Туйкинны да хөкем итәләр. 1933 елда Соловкидан кайткан Һади Атласи Бөгелмәдә эш таба алмый, 1934 елда гаиләсе белән Казанга күчә, 1936 елның июлендә, алтмыш яшенә бер ай кала, аны тагы кулга алалар һәм төрмәгә ябалар, бу юлы инде мәңгә чыкмаска... 1937 елның гыйнварында Фазыл Туйкинны, февральдә абыйсы Кәбирне авылдан богаулап Казан төрмәсенә китереп ташлыйлар. Ел бусе кыйнап, газаплап, 1937 елның 28 октябрендә хөкем карары чыгаралар, 1938 елның февралендә 9 татарны, бәйсез төрки-татар дөүләте төзәргә теләгәннәр, дип, атып үтерәләр. Мин Казанда аларга суд булган, хөкем карары чыгарылган бинага истәлек тактасы куярга, дигән тәкъдим ясадым. Ул – элеккеге НКВД клубы, Менжинский клубы, дип тә йөрттеләр, хәзер анда Пушкин исемендәге рус мәдәният үзәге. Казанда Һади Атласи, Туйкиннар һәм алар белән бергә атып үтерелгән татар зыялылары истәлегенә бер нәрсә дә юк. Аларның хәтта каберләре дә юк... Истәлек тактасының үрнәге Бөгелмә шәһәрәндә бар, аны Һади Атласиның улы Угыз Атласов әтисе

һәм бертуган Туйкиннар укуткан мәктәп диварына куйдырган иде. Хәзер шушы эшне Казанда эшләргә кирәк, монысы инде татар зыялылары эше...

Түгәрәк өстәл утырышында, галимнәрдән тыш, Туйкиннарның нәсел дәвамчылары, туганнары да чыгыш ясады. Әлмәттән төбәк тарихчысы, Габдрәхим Утыз Имәни, Ризәддин Фәхрәддинның нәсел шәжәрәләре турында уникаль китаплар язган Әлфия Ямаева, Казаннан Туйкиннар атналыгын уздыруда иң күп көч куйган нәсел дәвамчысы – Татарстан Мәдәният министрлыгының Жәмәгәтчелек шурасы әгъзасы Эльвира Рысаева, Бөгелмәдән Туйкиннарның нәсел дәвамчысы Әлфия Сафина, Әлмәттән «Тамырлар – Корни» тарихи һәм мәдәни мирасны өйрәнү, саклау һәм үстерү фонды директоры, Туйкиннарның мирасын саклау өчен зур эшләр башкарган Марат Туйкин бабалары турында якты хәтирәләр белән уртаклаштылар.

Көннең икенче яртысында Туйкиннарның туган төбәгә булган Зәй-Каратай авыл мәктәбе укутучылары һәм укучылары чыгыш ясады. Соңрак милли бөлешле табында Туйкиннар нәселе вәкилләре очрашты. Иң азактан чарада катнашучылар заманында бертуган Туйкиннар белем алган «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә булдылар, бабалары рухына сәдакалар биреп, намазлар укып, догалар кылып таралдылар. Дога белән башланган сентябрьнең соңгы көне дога белән тәмамланды, Аллаһ разый булсын, милләтебезгә файдасы тисен!

Туйкиннар атналыгының башка көннәрендә исә нәсел шәжәрәләрен ясау остаханәләре, күргәзмә-экскурсияләр, «Ачык уку» көнөндә Фазыл Туйкинның «Әхъяме ислам» китабын иске татар телендә уку, остазлар көнөндә – Нурғали Нәдиев сәяхәтнәмәсен уку, бертуган Туйкиннарның эсәрләрен кычкырып уку, «Фазыл жырлары», дип аталган әдәби-музыкаль кичә һәм башка бик күп мәдәни чаралар узды.

Шунысын да әйтергә кирәк, бертуган Туйкиннарга багышланган атналык чараларына Казаннан, Әлмәттән, Уфадан, Бөгелмәдән аларның күп санлы туганнары, оныклары, нәсел дәвамчылары килгән иде. Гаять зур, затлы, көчле нәсел бу! Шушындый тарихи, бик кирәкле, мәгънәле, затлы атналыкны оештырган өчен Татар китабы йорты – Татар әдәбияты тарихы музейе директоры Айдар Шәйхинга эфәрин, мең рәхмәт! Бу проект дәвамлы булсын иде... Башка шундый кадерле шәхесләребезне дә, бигрәк тә, Һади Атласи кебек золым корбаннарын да, Казаныбызның уртасында, зурлап искә алсак иде, алар моңа лаек. Быел Һади Атласинның «Сөембикә», киләсе елга «Казан ханлыгы» китапларының басылып чыгуына 110 ел тула. Менә шул вакыйганы Казанда, Татар китабы йортында тарихи-мәдәни атналык итеп билгеләп үтсәк, золым корбаннарына карата милләт алдында бурычыбызны үтәгән булыр идек.

30.09.23. Казан–Чаллы

КИНӘЛЕ ЕЛГАСЫ БУЕНДА, ТАУЛАР ИТӘГЕНДӘ

Уңышлы татар авыллары сериясеннән

Оренбур якларында берничә тапкыр булганым бар. Борынгы кыпчак-кимак бабаларыбыз, Идегәй яугирләре дәүләт тоткан бу тарафлар беренче күрүдә үк тигез һәм киң кыр-болыннары, мул сулы елга-инешләре белән хәтергә уелып калды. Дала-сәхрәләрендә, жылы жыллар куенында тирбәлеп, иркәләнеп утырган лалә чәчәкләре әле кичә генә күргән кебек. Сарылы-кызыллы лалә басуларын Голландиядә күреп шаккатканым бар-барын. Әмма болары – кеше кулы белән игелә, төрле илләргә озатыла, күпләп сатуга чыгарыла торган чәчәкләр түгел, табигать анабыз үзе бүләк иткән, төрки-татар халкы аеруча үз күргән, сәхрәдә, иркенлектә үскән матурлык, нәфислек өлгеләре!

Бу тарафларны быел яз көне урап кайту насыйп булды. Россиядәге уңышлы татар авылларын барлау проектын тормышка ашырып, мин Әсәкәй районының Кинәле елгасы буенда, таулар итәгендә утырган Яңа Солтангол, Иске Солтангол авылларын, шул исәптән йөз ел элек – 1923 елда гына Иске Солтанголдан аерылып башка чыккан, үр башында утырган Корбанай авылын 20–26 март көннәрендә гиздем. Биредә ташу киткәнән күрү дә насыйп булды. Ташу ел да китә, дип кайберәүләрнең моңа исе китми-китүен. Әмма табигать-тереклек яңаруның, кышкы салкыннардан котылу, чистарынуның үтә гайрәтле ишарәсе булганга, күнелләренә әсәрләнделәр торган күренеш бу. Елга суы 4,5 метрга күтәрелеп, бәрәңге, яшелчә бакчаларына керсә дә, шөкер, зыян-зэхмәте сизелмәде. Дәү-дәү боз кантарлары, Корбанайга илтә торган тимер күпер субайларын берәз дөмбәсләп алды да, көче житмәслеген чамалап һәм мул агымсу кодрәтенә бирелеп, ары таба юлын дәвам итте.

Тарих битләреннән

Әсәкәй якларына килеп чыгуыбыз тиктомалдан гына түгел, билгеле. Бердән, бу район – өлкәдәге татар халкы иң ишле яши торган төбәк. Әлегә районның – ярты халкын, район үзәге халкының 80 процентын татарлар тәшкил итә. Икенчедән, «Алга» агрохолдингының үзәге булган Яңа Солтангол өлкәдәге иң уңышлы авыллардан санала. Авыл картларының әйтүенә караганда, аерым алганда, Корбанайда туып үсеп, хәзерге вакытта Әсәкәйдә яшәп ятучы, төбәк тарихын өйрәнүче 85 яшьлек Әмир Сөләймановның сөйләвенчә, Кинәле буендагы Әсәкәй, Колшәрип, Яңа Солтангол, Иске Солтангол авылларына XVIII гасыр урталарында нигез салынган. Бу сүзләр галимнәребез раслауларына да туры килә. Галимҗан

Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты «Милли-мәдәни мирасыбыз» сериясеннән чыгарган «Оренбург өлкәсе татарлары» дигән җыентыкта Лилия Дәүләтшина, Марсель Әхмәтжанов бу төбәкнең XVIII гасырның 30 нчы елларыннан Россия тарафыннан ыклап үзләштерелә башлавы, илнең үзәк губерналарыннан, шул исәптән Казан губернасыннан күпләп күчеп килүләре турында яза. 1743 елда чик буе кирмән-крепосте буларак Оренбург шәһәренә нигез салынуы – моның бер саллы дәлиле (тарихчыларыбыз бу төшнәң очраклы жир булмавын, Кимак каһанлыгының бер биләмәсе башкаласы торган урын икәнлеген искәртә). Яңа Солтангол авыл Советы рәисе Фатих Асылгәрәев, ерак тарих хакында сүз чыккан: «Авыл картлары Иске Солтангол белән Яңа Солтангол арасын дагы зиратта 1743, 1747 нче елларга караган кабер ташлары булуы турында сөйли иде», – дип хатирәләрен яңартты. Биредә байтак еллар колхоз рәисе һәм авыл советы җитәкчесе булып эшләгән Ягъфәр Фәттахов үз чиратында, авылларның яшен аз гына яшәртеп, өлкәннәрен сөйләве буенча, Иске Солтангол – 1760 нче, Яңа Солтангол 1770 нче елларда нигезләнгән булырга тиеш, дип исәпли.

Яңа Солтангол авылы зиратында сакланып калган, комташтан ясалган кабер ташлары.

Тарих белән кызыксынучы, шигърият сөюче, «Тормыш хатирәләре» дигән шигърь җыентыгы чыгарган 85 яшьлек Яхъя Жиһанголов, Солтанголга башкортлар нигез корган, бу якка Салават Юлаев яугирләре килеп чыккан, дип санаса, Әмир Сөләйманов, Кинәле буендагы авыллар-

га Казан, Касыйм ягындагы кысрыклауларга, милли, дини басымга түзә алмыйча, иркен жирләр эзләп киткән татар бабаларыбыз нигез салган, дип исәпли. Бу уңайдан аның «Яңа вакыт» өлкә газетасында «Хакыйкәт кайда?» дигән саллы мәкаләсә дөнья күргән (2022 нче елның 14 декабрь саны). Ул анда тарихчылар Дамир Исхаков, Петр Рычков, тел белгечләре Дөрия Рамазанова, Радик Сибагатов, Әлмәттә яшәүче, төбәк тарихын өйрәнүче Булат Заһиров хезмәтләренә, Оренбург губернаторы А. Путятинның 1767 елда патшабикәгә язган аңлатма-хәбәрләренә нигезләнеп, бу тарафларда беркайчан да башкорт авыллары булмавын дәлилләп бирә. Ә.Сөләйманов, Б.Заһиров хезмәтләренә таянып, «1755 елда ясалган борынгы картада (П.И. Рычков картасы) Кинәле елгасы буенда Гәшир, Колшәрип, Солтангол авыллары төшерелгән», – дип яза. Димәк, Ф. Асылгәрәев телгә алган теге кабер ташлары турындагы сүз чынбарлыкка туры килә, Иске һәм Яңа Солтангол авылларына XVIII гасырның 30–40 нчы елларында нигез салынган булып чыга.

Авил атамасы кеше исемнән алынуы аңлашыла инде. Әңгәмә корып утырганда Яхъя Жиганголов, Солтангол исемнә аңлатма биреп, бу сүз Солтан колы дигәнне белдерә, дигән фикерен житкерде. Тел белгече, күренекле галимебез Гомәр Саттаров «Татар исемнәре сүзлегә», «Татар исемнәре ни сөйли?» кебек хезмәтләрендә кеше исемнәренә бер өлеше булып килә торган -гол, -гул, -кол кушымча-сүзләрен, «кол» мәгънәсен белдерә, дип аңлата. Миңа калса, бу очракта әдәбиятчы галимебез Хатып Миннегулов аңлатмасы чынбарлыкка якынрак. Әлеге сүз-кушымчалар «угыл» сүзенә үзгәртелгән варианты гына дигән фикердә тора ул. «Татар теленә этимологик сүзлегә» авторы, телче галим Рифкәт Әхмәтъянов, борынгы бабаларыбыз, ир угыл, кыз угыл, дип сөйләшкән; бу сүз «бала, нәсел, токым» дигән мәгънәгә аңлатучы – ог, -ок дигән тамыр сүзгә барып тоташа, дип шәрехли. Димәк, Солтангол – солтан колы түгел, солтандай бала ул. Димәк, 1920 елда Яңа Солтанголдан аерылып башка чыккан һәм 1997 елны таркалган Муллагол авылына нигез салучы кешенә исеме дә мулла колын түгел, мулла нәселе дигәнне яки мулла сыман абруйлы кеше булсын дигән теләктән чыгып кушылуны аңлата. Шулай итеп, Бурангол дигән исем, буран колын аңлатмый, буранлы көнне туган баланы белдерә. Йомагулның да жомга көнне туган бала икәнә мантийкка бик тә туры килә. Димәк, әдәбиятчы галимебез бабасының исеме Миннегул да бәхетле колны түгел, бәхетле баланы аңлата булып чыга. Мәгълүм ки: халкыбыз миңне бәхеткә, уңышка юраган.

Шунысы да бар: авыл атамасын үзегез ничек әйтәсез, Солтангул дипме, Солтанголмы, дип кызыксынгач, авыл Советы башлыгы Фатих

Асылгәрәев: «Безнең халык Солтангыл дип сөйләшә»,– диде. Әлеге хәл үзе үк исемнәргә өстәмә булып килүче -гол, -кол компонентның «угыл» сүзеннән ясалуын күрсәтә. Дөрес, «кол» компоненты исемнән алдында килгән сурәттә, ягъни Коләхмәт, Колшәриф булганда гарәп теленнән кәргән Габдулла, Шәрифутта сыман Алла колы мәгънәсен белдерүе бәхәс уятмый.

Алдарак телгә алган хезмәтәндә Л. Дәүләтшина, бу якта яшәүче татар халкының сөйләм рәвешә телебезнең урта диалектына карый, анда көнбатыш, ягъни мишәр диалектының көчлә йогынтысы сизелә, ди. Аерым алганда, диалектолог Зилә Садыкова: «Говоры оренбургских татар» дигән хезмәтәндә, Богырыслан, Бозаулык өязләрендә урта диалектның камышлы сөйләшә киң таралуын яза. Искә һәм Яңа Солтангул авыллары инкыйлабка хәтлә, әүвәл Бөгелмә, соңрак Богырыслан өязенә кәргән (Богырысланга авылдан утыз гына чакрым). Мин үз чиратымда жирлә халыкның Минзәлә, Мөслим ягындагы шикеллә «әткәй», «әнкәй», «бидрә», «сөт өстә» дип сөйләшүенә, «жырлы» дип түгел, мишәрләр кебек «йырлы» дип йомшартуына игътибар иттем. Мишәр йогынтысы дигәннән, шуның тәгаен бер мисалы. Минә авыллар буйлап халык белән очраштырып йөргән Ягъфәр Фәттахов, шәжәрәсе турында сүз чыккач: «Фәттах бабам Сәйфетдинов 1870 елны Татарстандагы Чирмешән районының Түбән Кәминкә авылында туган. 1898 елда, бәхәт эзләп, Кинәлә якларына килеп чыга, өйләнә. 1911 елны хатыны, өч баласы белән туган ягына әйләнеп кайтса да, дүртенчә балалары – әтибездә Яхъя тугач, 1914 елны кире Солтангулга әйләнеп кайталар, шушында төпләнеп калалар»,– дип сөйләде.

Ни кызганыч, халыкта шәжәрәләр сакланмаган. Авыл картларының берничәсе генә 5–6 нчы буын бабасының исемен әйтә алды. Күпчелек 3–4 буыннан артык шәжәрәсен белми. Дөрес, Илдус Дәүләтов кына, 14 нче буынга хәтлә бабаларының исемнәрен ачыклай алган. Аның нәселе күренекле Манаш бәккә барып тоташа.

«Алга» алдан бара

«1990 елларда авыл хужалыгында эшләүчеләргә бик кыен булды. Ленин орденлы, алдынгы «Коминтерн» колхозы бар иде. Ул да таркалып бетте. Шулай ук алдынгы саналучы «Тамьян», «Правда» колхозлары да таркалды. Нибары өч күмәк хужалык калды. Әгәр 2001 елны безнең «Победа» колхозында (бүген «Алга» агрохолдингы) житәкчә вазифасына Илдус Дәүләтов алынмаган булса, без дә таркалу чигенә килеп житкән идек. Ул, ныклап тотынгач, ышанычлы адымнар белән алга барабыз»,– дип искә алды ул болгавыр елларны үзә шушы «Победа» колхозын 1993–1999 елларда житәкләгән Ягъфәр Фәттахов.

Яна Солтангул авылы ветераны Ягъфәр Фәттахов белән Шакир Манашев.

Ни кызганыч, илебездә үткәрелгән реформалардан соң, районда аягында басып кала алган күмәк хужалыклардан Куйбышев исемендәге (Колшәрип авылы) колхоз белән Димитров исемендәге колхозны (Юдинка авылы) гына атый алды әсәкәйлеләр. Башка колхозлар жирендә эреле-ваклы крестьян-фермер хужалыклары эшчәнлек алып бара. Хәер, «Алга»ны да бүген элекке мәгънәдә колхоз дип әйтү дәрәс булмас. Хәзерге вакытта күп тармаклы авыл хужалыгы берләшмәсе-агрохолдинг ул. Илдус әфәнде, авыл хужалыгы белән генә шөгыльләнү житми дип, автотранспорт компаниясе, битум чыгару заводы, төзелеш оешмасы да булдырган. Бүген ул оештырган нефть тармагында – 50, автотранспорт оешмасында – 30, төзелештә ике дистәдән артык кеше эшли. Авыл хужалыгы тармагында даими эшләрүчеләр 100ләп булса, жәй айларында аларның саны 120гә житә. Миңа калса, биредә уңышлы авыл, уңышлы хужалык булып яшәрүнең төп сәре: эшчәнлекке менә шушылай күп тармаклы итеп оештыруда. Хәзерге вакытта авыл жирендәге төп проблема, мәгълүм ки, эш урыннары житмәүдә. Шушы рәвешле И.Дәүләтов авылны саклап калуның ышанычлы юлын тапкан. Әлегә тармакларда нигездә солтангуллылар эшли. Дәрәс, вахта ысулы белән Себергә барып эшләрүчеләр дә юк түгел. Иң мөһиме: күпчелек халыкка эш урыны бар.

– Халык белән килешеп, сөйләшеп эшләрәң, үз вакытында һәм яхшы хезмәт хакы түләрәң, китмиләр. Эшләрүчеләрәбезнең уртача яше – 40–45. Хужалыкның барча эш юнәлеше белән даими кызыксынып торырга, системалы, эзлекле эшләргә кирәк. Максат куйдың, шуңа алындың икән,

максатыңа туры бару зарур,– ди хужалык башлыгы Илдус Дәүләтов эшчәнлекне оештыруның төп нигезләре турында. 2021 елда хужалыкта уртача хезмәт хакы 46 мең сумга житсә, былтыр, рекордлы уңыш алу нәтижәсендә, ул күрсәткеч 55 мең сумны тәшкил иткән. Аннан, 27 мең тонна бөртек жыеп алдык, дигән сүзне ишеткәч, ул хәтле ашлыкны кая куеп бетердегез, дип кызыксынмый кала алмадым. Күрше-тирә хужалыкларның амбарларына салып торганнар икән. Инде шушындый уңыш булганда яхшы сакларлык урының булсын, дип бу көннәрдә алгалылар Әсәкәйдә, тимер юл буенда 25 мең тонна бөртек сыйдырышлы элеватор салып ята. Июнь-июль аеннан да калмыйча, аны ачып эшләтә башларга жыеналар. Әлегә элеваторның жиһазларын Төркиядән кайтартканнар. Төркиядән тегермән кайтарту ниятләре дә юк түгел.

Хәзерге вакытта бу хужалыкның 14 мең гектар сөрүлек жире бар. Былтыр шуның 4 мең гектарында көнбагыш иккәннәр. Сер түгел, узган ел көзен, кар иртәрәк төшкәнгә, шактый кына хужалыкның көнбагыш басулары ыртылаш диярлек урылмады. «Алга»да бер гектар басу да жыеп алынмыйча калынмаган. Бөртекләренң һәр гектарынан уртача – 35әр центнер, көнбагыштан 30,9әр центнер уңыш алганнар монда. Былтыр бер сыердан 6817әр килограмм сөт савып, бу юнәлештә дә күрсәткечләрен шактый яхшыртканнар хужалыкта. Үз вакытында савым сыерларының санын бер мең, эре терлек санын өч мең башка житкерәләр «Алга»да. Хәтта сөт заводы ачып эремчек, кефир, катык, сөт житештерә, Әсәкәйдә кибет ачып, шунда сата башлыйлар. Әмма, мәшәкате күп дип, бу юнәлештән баш тартканнар. Бүген 200 баш кына савым сыеры бар монда. Хәзер биредә күбрәк ит житештерү юнәлешенә басым ясыйлар. Чит илдән мәрмәр ит бирә торган токым кайтартканнар. Бүген аларның саны 160ка житкән, бу көннәрдә әле тагын шундый 100 терлек кайтартмакчылар. Гомумән, якын елларда токымлы эре терлек санын бер мең башка житкерергә исәпләре. Мәрмәр итне Казан, Уфа, Самара ресторанны бик теләп сатып ала икән. Эре терлек турында сөйләп, атчылык турында да әйтми китсәк, дәрәс булмас. «Алга»ның ат абзарында 150 баш ат тотыла бүген. Елгы хайваны нигездә казылык ясау өчен асрыйлар. Хезмәт хакының бер өлеше буларак та, хужалыкта эшләүчеләргә ат бирәләр. Гомумән, монда шактый йорт үзләре өчен казылык ясый. «Тау битләренә, су, юл буйларына – 300 гектарда нарат утырттык. Нарат үсентеләрен таптамасыннар, дип әлегә атларыбызны агрохолдинггыбызга кушылган Троицкое авылына күчереп тордык. Киләчәктә кымыз ясарга исәп. Авыр йөк атлары кайтарту нияте дә бар»,– диде атчылыкның киләчәге турында сүз чыккач И. Дәүләтов.

Биредә күпләп көнбагыш игүләрен яздык инде. Билгеле, аны сыгып, май итеп сату отышлырак. Агрохолдинг хезмәткәрләре моны яхшы

аңлап, үсемлек маен кайнар ысул белән дә, салкын ысул белән дә житештерүне жайга салганнар.

– Игенчелек тармагында аеруча күркәм уңышларга ирештек. Үсемчелек буенча технология таләпләре ничек кушса, шулай эшлибез. Ашлама житәрлек кертелә. Техника житәрлек. Уңыш яхшы чыга. Казанышларыбызның сере шунда: житәкчелеккә төпле, чын хужа килде, үз тирәсендә яхшы команда, белгечләр туплады,– дип сөйләде безгә, Оренбургтан ук килеп, биредә генераль директор урынбасары булып эшләүче Фәрит Мөхәммәтов.

Йокы туймый

Фермер хужалыгы оештырып, үзләренчә хужалык итәргә теләгәннәр дә аз түгел Кинәле буйларында. Нур Дәүләтов 1990 елларда ук бу эшкә алынса, соңгы елларда Илнур Сираев, Фәһим Нигъмәтуллин, Илдар Дәүләтов дәүләттән 5әр миллион сум грант алып фермерлыкка керешеп киткән. Нур Дәүләтов игенчелек һәм беррәттән терлекчелек белән дә шөгыльләнсә, сыер малы, атлар асраса, күптән түгел генә тотынганнарның өчесе дә терлекчелек тармагына өстенлек биргән. Шунысы кызык: тәвәккәл егет Илнур бу эшчәнлекне мәктәптә физика, технология, физкультура укыту белән бергә алып бара икән.

Авыллар өчен яхшы программа бу. Абзарларым бар иде. Дәүләт биргән акчаның яртысына трактор, печән чаба, жыя, төргәкли торган жайланма – рулонник, яртысына мал алдым. 30 гектар жирдә – арпа, 10 гектар жирдә күпсәллек үлән чәчтем. Әле тагын арендага жир алырга, киңәргә исәп. Бер эшчем бар. Киңәйсәм, тагын берәү кирәк булчак. Бозауларны санамасаң, кырык баш терлегем – сыер, үгезләрем бар,– дип сөйләде безгә И. Сираев.

Фәһим Нигъмәтуллин фермерлык белән 2019 елдан шөгыльләнә башлаган. Төп булышчысы – хатыны Сәгадәт. Мәктәптә укучы уллары да буш вакытларында мал арасында кайнаша. 16 баш сыер, 19 баш үгез асрыйлар. Сөтне Богырысланнан килеп «Алга»ныкы белән бергә көн дә алып китәләр. Үгезләрен иткә тапшыралар, ашыкка алыштыралар. «Рәхмәт яусын: дәүләт тә, Дәүләтов та булыша. Печән, арпа, катнаш бөртек кенә түгел, яз көне колхоз силос та бирде. Фермерлар да ярдәм итә. Бер генә проблема бар: йокы туймый»,– ди Фәһим.

Ирем Рафаил абый кебек алтын куллы. Белмәгән эше юк,– дип ирен мактап туя алмый Сәгадәт. – Агач ярдыру жайланмасы – пилорамыбыз бар. Заказлар күп, үтәп өлгерә алмый. Токарьлыкны да, эретеп ябыштыру эшен дә белә ирем. Техникалары ватылса, тегене-моны ясап бир әле, дип фермерлар безгә килә. Алар безгә игенләтә түли.

Сабантуйларга кирәкле жиһазларны да Фәһим ясый. Сыерчык оясы кебек матур чыга. Чын оста бу,– дип сүзгә кушыла Я. Фәттахов.

Алтын куллы Рафаил дигәннәре Иске Солтангул авылы клуб мөдире Рафаил Вагыйзов икән. Өендәге бөтен жиһазны ул үзе ясаган. Өен дә үзе салган. «Утыз ел автосервис миндә. УАЗ машинасын үзйөрешле бульдозер итеп үзгәртеп кордым. Кар күп яуганда урамнарны чистартырга, тигезләргә булышам. Ел да өлкә сабантуйларына Әсәкәй ихатасы ясыйбыз, былтыр Оренбург Сабантуенда беренче урынны алдык», – дип сөйләде ул безгә. Гөлләр үстөрергә дә һәвәс икән оста. Аның клубы гөлбакчаны хәтерләтә.

Уңышның сәре нәрсәдә?

Гадәттә уңышлы авылларда жирле хакимият белән хужалык житекчеләре уртак тел табып, бер-берсен ярты сүздән аңлап эш итә. Монда да житекчеләрнең киңәшләшеп эшләүләренә шаһит булдым. «Яшәсен колхоз! Илдус Ядкәрович сау булсын! Спонсор ярдәме булгач, башлаган эшләребезне тәмамламый калганыбыз юк. Берничә ел элек Корбанайда су торбаларын алыштырдык. Быел Яңа Солтангулда су үткәргеч системасын алыштырырга, асфальт юлны яңартырга жыенабыз. Бөтен смета-проект документларын эшләүгә «Алга» түләп бара», – дип сөйли авыл Советы башлыгы Фатих Асылгәрәев. «Быел авыл территорияләрен комплекслы үстерү федераль программасы буенча грант откан идек. Әлеге 35 миллион сум акчага 4 километр озынлыкта су үткәргеч торбаларын алыштыру, ике су чыгару башнясы кую, 3 километр озынлыгында асфальт юл жәю каралган», – дип сүзгә кушыла Оренбург өлкә Советы депутаты да булган Илдус Дәүләтов. Тагын да зуррак хыяллар белән яши солтангуллылар. 2024 елга 221 миллион сумга яңа проект ясаганнар. Анда тагын 4 чакрым асфальт юл түшәү, булган асфальт юлның киндлеген алты метрга житкерү, юл кырында, яктырту баганалары куеп, 4 чакрым озынлыкта тротуар ясау каралган. Бирсен Ходай! Әле тагын инициативалы бюджетлаштыру программасы буенча зиратларны тәртипкә китерү, койма белән әйләндереп алу, юл буенда чүп жыю савытлары урнаштыру буенча шактый эш башкарырга исәпләре. Яңа Солтангул авыл Советына караган әлеге өч авылда биш зират бар. Аларның өчесе койма белән тотып алынган. Инде тагын икесен киртәләп алмакчылар. Өч авылда да мәчет бар. «Алга» агрохолдингы Корбанай белән Иске Солтангулда мәчет салышуда ярдәм итсә, Яңа Солтангулдагы Аллаһ йортын тулысынча үзе төзеткән. Яңа Солтангулдагы урта мәктәпне һәм балалар бакчасын төзекләндерүгә дә саллы өлеш керткән хужалык.

Мәгариф ни хәлдә?

Биредә балалар бакчасы, мәктәп тә Яңа Солтангулда гына. Ике Солтангул арасы бик якын инде, ике авылга уртак булса да ярый. Ни кызганыч, Корбанайда мәктәп яшендәге өч кенә бала бар. Шул сәбәпле андагы башлангыч мәктәпне дистә ел элек япканнар. Балалар бакчасында, мәк-

тәптә дә тәрбия, укуыту эшләре нигездә урысча алып барыла. «Элек без мәктәптә укыганда татар теле, әдәбияты дәресе атнага өч мәртәбә керә иде. Өле 5–6 ел элек кенә икешәр сәгать дәрес укыттык. Хәзер нигездә 0,5 сәгать, ягъни бер атнада татар теле, икенче атнада татар әдәбияты керә»,– дип бәян итте мәгариф өлкәсендәге бүгенге вәзгыятьне татар теле укытучысы Миләүшә Акчулпанова.

Мондый хәлнең сәбәпләрен мәктәп директоры Энже Вафина соңгы елларда авылга шактый гына урыс гаиләсе күчеп килүе, катнаш гаиләләрнең артуы; мәктәпнең алты көнлек укуыту атнасыннан биш көнлеккә күчүе, татар теле укытуның ата-аналар рөхсәтенә бәйлә булуы, интернетның, социаль челтәрләрнең балаларга зур йогынты ясауы белән аңлатты. «Быелгы уку елында беренче сыйныфка килгән балаларның күбесе татарча бөтенләй белми»,– дип уфтанды ул. Бу вәзгыять уку расписаниесендә дә бик ачык күренә. I класста һәм IV класста татар теле дәрес буларак укытылмый, түгәрәк формасында гына өйрәтелә, VI класста бер сәгать әдәбият, ягъни уку дәресе буларак кына керә икән (әлегә сыйныфтагы уника укучының сигезе катнаш һәм урыс гаиләсеннән, дип аңлаттылар – Р.М.). Башка сыйныфларда татар телен атнасына 0,5 сәгать, ягъни бер атнада әдәбият, бер атнада татар теле укыталар. XI сыйныфта бер сәгать әдәбият дәресе керә.

Без татар мәктәпләре өчен чыгарыла торган гадәти дәреслекләрдән укытабыз. Табигый, татарча юньләп аңламаган балага дәреслектә бирелгән материалны үзләштерү кыен. Мөгаен, безгә урыс мәктәпләрендәге татар балалары өчен нәшер ителә торган дәреслекләрдән укыта башларга вакыттыр,– дип тәкъдим итә үз чиратында М. Акчулпанова. Сүз уңаеннан. Былтыр жәй көне укытучы ханым кызларын Актанышка, тел өйрәнү лагерена жибергән булган. Татар теле әби-бабайлар теле генә түгел, яшьләрнең дә аралашу теле икән. Анда кызлар да, малайлар да татарча бик яхшы сөйләшә. 9 нчы сыйныфка укырга Татарстанга барабыз, дип кайткан аннан кызлар. «Укып бетергәч барырсыз, дидем. Хәзер үзләре теләп Татарстаннан килгән артистларның концертларына йөри. Өйдә татарча йырлар тыңлыйлар. Үзләре татарча бииләр дә, йырлыйлар да»,– дип татар мохитенең нинди тәэсир ясауын сөйләде әни кеше.

Укытучыларның әйтүенә караганда, киләсе елда район мәгариф идарәсе барча мәктәпләргә кабат алты көнлек укуыту атнасына күчерергә жыена икән. Бу ният тормышка ашса, укытучылар татар телен белү зарурлыгын ата-аналарга яхшылап аңлатуга ирешсә, мәчетләрдә дини гыйлем бирүне жайга сала алсалар, туган телебезгә мөнәсәбәт яхшы якка үзгәрер шәт.

Авыл имамы Рафис хэзрэт.

Милләтебезнең бер канаты туган телебез булса, икенче канаты – ислам дине, дип кабатларга ярата мәгърифәтчеләребез. Ни кызганыч, Солтангул мәчетләрендә балаларга дин сабаклары бирү яхшы ният булып кына кала эл. Иске Солтангул авылы мәчетенә 15ләп хатын-кыз дин сабагына йөри икән. Тик балалар укытуны һаман жайга сала алмаганнар. «Берничә ел элек Оренбургтан, «Хөсәения» мәдрәсәсеннән шәкертләр килеп Рамазан аенда укыткан иде. Тик шәкертләр урысча аңлата. Йә казах малайларын жиберәләр. Татар авылында дин сабагын урысча укыту күңелгә ятып бетми», – ди имам-хатыйб Халит Гыйльфанов. Әлеге жәһәттә житәкчеләр, мәктәп балалары белән эшләү тәҗрибәсе бар, дип Яңа Солтангул авылы мәчете имамы Рафис хэзрэт Нәҗмиевкә өметләнә.

Рафис хэзрэт быел читтән торып «Хөсәения» мәдрәсәсен тәмамлаячак. Моңарчы мәктәптә укытучы булып эшлэгән. «Үткән ел абыйларга сабак бирә башлаган идем, быел да дәвам иттем. Жәен балалар өчен ислам лагере оештыру нияте бар-барын. Тәвәккәллек житеп бетми. Шәт Өсәкәйдән Илдар, Расих хэзрәтләр килеп ярдәм итми калмас иде. Илдар абый Дәүләтовның да беркайчан кире борып чыгарганы юк», – диде хэзрэт үзе бу хакта сүз чыккач.

Театр яктылыкка, нурга илтә

Телебез кысыла, татар азая, дип никадәр уфтансак та, шөкер, милләтебезне жыр-моңнарыбыз, татар театры саклап килә. Без моның күркәм мисалларын бу жирлектә дә күрдек. Яңа Солтангул авылы Мәдәният йортында эшләп килүче халык театры турында: «Безнең горурлыгыбыз, куанычыбыз, юанычыбыз ул», – ди олысы-кечесе. Бу югары исемгә театр коллективы ун ел элек – 2013 елда лаек булган. Әлеге театрны 36 ел авыл үзешчән сәнгатенә хезмәт итүче, китапханәче Шазия ханым Вафина житәкли. Шазия ханым үзе дә уйный. Укытучылар Миләүшә Акчулпанова, Илнур Сираев, Равил Шәймәрданов, Иске Солтангул авылы клуб мөдире Рафаил Вагыйзов, Яңа Солтангул авылы Мәдәният йорты директоры Әлфия Дәүләтжанова, сәнгать житәкчесе Илсәяр Нигъмәтуллина, полиция хезмәткәре Ильмир Фәритов, студент Алина Нигъмәтуллина – коеп куйган артистлар инде, дигән мактау сүзләрен мин бик күпләрдән ишеттем.

Без Шазия ханым белән 1987 елдан бирле үзешчән сәнгатьтә катнашабыз, армиядән кайткач, сәхнәгә менгән идем, әле дә уйным», – ди аерым алганда укытучы Равил Шәймәрданов. Үзешчән артистлар Туфан Миңнуллин, Аяз Гыйләҗев, Рабит Батулла пьесаларын сәхнэләштергән. Яқындагы авылларда гына түгел, күрше-тирә районнарда да барып житкәннәр. Өйтик, Рабит Батулланың «Сөйгән ярым ятка кала» әсәрен Абдулино районының Чаганлы авылында куйганнар. 8 март бәйрәме уңаеннан уйнаган соңгы спектакльләрен – Сөләйман Латыповның «Кодалар, кодачалар» әсәрен Иске Солтангул, Яңа Солтангул, Корбанай, Колшәрип, Тамъян авыллары халкы бик жылы кабул иткән.

Соңгы вакытта комедияләр табу кыенлашты дип, Шазия ханым Туфан Миңнуллин («Культура житми»), Дамир Гыйсметдин («Букет»), Камил Азнаев («Катык») кебек авторларның көлкеле хикәя-юморескаларын үзе сәхнэләштерә башлаган. «Халык драма әсәрләренә караганда скетчларны күбрәк ярата. Кулыма берәр көлкеле хикәя эләксә, моны сәхнэләштереп булмасмы, дип шунда ук баш вата башлыйм», – дип ул Казаннан пьеса жыентыкларын жибәрүемне сорады.

Мәктәп балаларын да үзешчән сәнгатькә жәлеп итәбез. Алар үзләре дә тик утырмый. V–IX класслар, «Тургай» татар театр түгәрәгенә йөрөп, сөйләм осталыкларын чарлый, сәхнә серләрен үзләштерә. V–VI класс кызлары бик матур бии. Бик күп төрле чаралар, фольклор бәйрәмнәре, «Күгәрчен» дигән балалар уеннары оештырабыз – дип сүзгә кушыла Мәдәният йорты директоры Әлфия Дәүләтжанова. Моңарчы тугызынчы, унынчы сыйныфлар ел саен 8 март бәйрәме уңаеннан Мәдәният йортында спектакль яки концерт куя торган булган. Ни кызганыч, быел мәктәптә унынчы сыйныф булмау сәбәпле, укучылар тамаша оештыра алмаган (узган уку елында тугызда укыган кызлар, егетләр бөтенесе техникумнарда китеп бетте, тугызынчы сыйныфлар бик үк сәләтле түгел, ди бу жәһәттән мәктәп житәкчеләре). Иске Солтангул авылы клуб мөдире Рафаил Вагыйзов та бу унайдан зарланып алды. «Әлек үзешчән сәнгатьтә катнашучы яшьләр, балалар күбрәк иде, хәзер азаеп бара. Әлек 15–20 бала килсә, хәзер унлап кына килә. Шулай да һәр бәйрәмгә тамаша әзерлибез», – ди ул.

Батырлар келәмдә чыныга

Бу якларда грек-рим көрәше бик киң таралган. Мәктәп балалары ел да яшьтәшләре арасында спортның бу төрөннән призывлы урыннар яулый икән, бу бик тә табигый. Теләгән кеше мәдәният йортының спорт бүлмәсендә (анда бөтен мөмкинлекләр, тиешле жиһазлар бар), теләгән кеше биш кенә чакрым ераклыкта булган Әсәкәйдәге «Батыр» спорт комплексында шөгыльләнә. Хәзерге вакытта район үзәгендәге бу көрәш түгәрәгенә 180 бала йөри икән. Шунысы кызык: Әсәкәйдән Яңа Солтангулга килеп шө-

гыйльәнүчеләр дә бар. Анда яхшы шартларны тудыручы – барыннан да элек Илдус абыйлары. Күп сабантуйлар батыры, ирекле көрәш буенча спорт мастеры И. Дәүләтов – хужалык житәкчесе, өлкәнең Законнар чыгару жыелышы депутаты булу өстенә өлкә грек-рим көрәш федерациясе вице-президенты, грек-рим көрәше ярышларының төп иганәчесе дә икән. Мин Яңа Солтангулда булган көннәрдә, тәгаен әйткәндә, 23 мартта Оренбургта грек-рим көрәше буенча Идел бие федераль округы ярышлары уздырылды. Анда илебезнең 14 республика-өлкәсеннән көрәшчеләр жыелды. Оренбург егетләре финалга чыгып, беренче урыннарны яулады. Үз вакытында ирекле көрәш, татар милли көрәше белән дә мавыкканнар Солтангулда (ни кызганыч, ике ел элек тренерлары Самарага китеп барган). Волейбол, баскетбол, йөгерү, чаңгы шуу, хоккейны да үз итәләр монда. Дөрес, соңгы елларда районда хоккей буенча Әсәкәй белән Яңа Солтангул малайлары гына үзара ярыша икән. «Ертылып аптыратканга, дөрес саен волейбол тубын теккән вакытлар бар иде. Хәзер бернигә кытлык кичермиз. Барча спорт кирәк-яракларын, тиешле киёмнәрне «Алга» агрохолдингы алып бирә», – дип сөйли физкультура укытучысы Равил Шәймәрданов.

Йомгак урынына

Тарихта бер шәхес тә бик мөһим урын биләргә мөмкин, дип юкка гына әйтмиләр. Биредә Илдус Дәүләтовның Оренбург өлкәсе татар милли-мәдәни мөхтәрияте житәкчесе, өлкә Законнар чыгару жыелышы депутаты буларак башкарган эшчәнлегенә турында да шактый күп сөйләп булыр иде. Тәгаен алганда, Оренбург татар дәүләт театры төзекләндерелгән һәм аны тоту, артистларына хезмәт хакы түләү мәсьәләсе хәл ителгән, Хөсәен Ямашев исемендәге өлкә татар китапханәсенә ремонт ясалган һәм ул 300 квадрат метрга киңәйтелгән икән, монда аның өлеше зур. Өлкәдә чыга торган «Яңа вакыт» татар газетасы редакциясенә өч дистә ел нәшер ителеп үз машинасы юк иде. Татар эшкуарларын жыеп сөйләшеп, Илдус әфәнде бу проблеманы да уңай хәл иткән.

Без монда әлегә шәхеснең киң кырлы эшчәнлеген яктырту максаты куймыйча, аның уңышлы авыл хужалыгы булдыру, татар авылын саклап калу өчен нинди тырышлыklar куюын бәян итү белән генә чикләнәбез. Озын сүзнең кыскасы, уңышлы авыл, уңышлы хужалык булдыруның төп юлы итеп И. Дәүләтов күп тармаклы хужалык-агрохолдинг оештыру ысулын сайлаган һәм бу юлда шактый гына уңышка ирешкән. Хужалык 2003–2008 елларда, «Авыл торагы» программасында катнашып, үзләрендә эшләнүчеләргә 24 йорт салып биргән. Район үзегенә якын урнашканга һәм йорт бәяләре чагыштырмача арзан булганга, болай да Солтангулга килеп эшле, өйле булырга теләк белдерүчеләр байтак жыелган. Әйе, халык читкә китмәсен өчен беренче чиратта эш урыннары булдыру зарур. Әмма бер уңайның бер

тискәре ягы булмый калмый дигәндәй, соңгы елларда Солтангулга байтак кына катнаш гаиләләр, башка милләт кешеләре күченеп килгән.

Татарстан Республикасы Рәисе Рөстәм Миңнеханов
Илдус Дәүләтовка Рәхмәт хаты тапшыра.

Шулай да ата-аналарга яхшылап аңлатканда, тарихи һәм милли үзаңнарын уятканда, дин әһелләре активрак эшлэгәндә һәм, әлбәттә, житәкчеләрнең сәяси ихтыяры булганда мәктәптә дә, балалар бакчасында да татар мохитен саклап калып була, минемчә. Ни дисәң дә, авылның мотлак күпчелеге татар, татар мәдәни мохите көчле монда. Өнә авыл Советы башлыгы Фатих Асылгәрәев бу уңайдан: «Соңгы елларда читләр күп килгәч, авылда тәртип ягы берәз бозылган иде. Дөрәс, хәзер акрынлап безгә тартыла, бездән күрәп, йортларын, капка төпләрен, коймаларын яңарта, буйый башладылар», – ди.

Бу як халкы, 1970–1990 елларда күпләп суган чәчеп, матди хәлен шактый яхшырткан булган. Заманында шәл бәйләп Солтангул хатын-кызлары яхшы гына акча эшлэгән. Хәзер инде монда шәл бәйләүчеләр берән-сәрән генә. Бүген биредәге жирле халык мал-туар асрап, аеруча гайрәтлеләре үз эшен булдырып, кайберәүләр Себердә вахта ысулы белән нефть чыгаруда эшләп, дөнья куа.

Шунысы да бар: Әсәкәй яклары соңгы елларда рухи-мәдәни яктан гына түгел, жисми рәвештә Казанга, Татарстанга тартыла икән. Солтангулда кем белән генә сөйләшсәң дә йә берәр туганы, йә сыйныфташы Татарстанда яши. Байтак кына егетләр, кызлар Казанда укый. Әсәкәйдән Казанга көн аралаш маршрут таксие йөрүе дә – моңа бик яхшы дәлил.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО КРАЕВЕДЕНИЮ

ЭДИГЕ БИЙ

(Кырым татарлары варианты)¹

(Ахыры. Башын укыгыз № 4, 2023)

Онда Сабра чынъджы, савуткъа бал толдырып узатты: «– Аферин, Аргъын мырза, дызман джигит экенсинь! Котер балны!» – деди. Аргъын мырза савутны алып, балны котерип ичти.

Энди Сабра къарт джигитлернинъ экинджисине сёз къатты: «Бирев ханынъа душман болса, сен огъа нетерсинъ? – деди. Барын мырза айтты:

Хангъа душман фитнеджи
Эльге, юрткъа джав болыр.
Фитне дуйса джурегим
Лав этер де, къав болыр
Алгъакъ-булгъакъ бойнуна
Серт чылбырым бав болыр
Башын кесип кетирсем
Хан джуреги дав (кучью) болыр
Хан джуреги дав болса
Элим – кунюм (халкъым) сав болыр
Элим – кунюм сав болса
Джигит адым чав (намлы) болыр.

Сабра чынъджы экинджи савутны толдырып бу джигитке берди: «– Аферин, Барын мырза! Садыкъ джигит экенсинь! Котер савутны!» – деди. Барын мырза балны алып, симирип ичти.

Энди исе, Сабра къарт Къобукъ улгъа къарады: «– Бирев сагъа душман болса, сен огъа не этерсинъ?» – деди. Къобукъ ул айтты:

Арсайып аткъа минермен
Кедегисинъ болермен.
Озь къанына тойдырыр
Къазанчыны төлермен
Манърагъан къойдай этермен

¹ Кырымда калган нугайлар (= «дала татарлары») телендә язып алынган булса кирәк.

ЭДИГЕ БИЙ

Боркдай кийип кетермен
Къыргъый болып учарман
Чагъаракътан къачарман
Бир кунъ бола келир де
Бабам очюн алырман
Эгер дегеним этмесем
Атамнынъ арам улы болырман.

Онда Сабра джырав толгъады:

Аргъын ул да, Барын ул
Батыр Экен Къобукъ ул.
Къоллары узун корюне
Мергин экен Къобукъ ул
Эрини (дудагъы) юфкъа корюне
Сёзге уста Къобукъ ул
Пармагъы джездай майышкъан
Чебер экен Къобукъ ул
Сачы Айдай балкъыгъан
Асыл экен Къобукъ ул
Бети нурдай тёгюльген
Тёре экен Къобукъ ул
Энсиз-сансыз ат салып
Сюре келир Къобукъ ул
Къутлукъая къаныны
Сорай келир Къобукъ ул
Айланмагъан кенъ юрткъа
Бельги тикер Къобукъ ул
Бириктирген топрагъынъ
Йыртып сёкер Къобукъ ул
Къашыкълап джыйгъан малынъны
Чёмючлеп сачар Къобукъ ул
Къапыда тур ар болсангыз
Пенджеренен къачар ол
Эгер мен киши танысам –
Къутлукъаянынъ улы
Эдигедир шу Къобукъ ул! –

деди де, Сабра чынъджы учюнджи савутны толдырып Эдигеге берди:
«– Котер савутны, Эдиге!» – деди. Эдиге савутны алды, абдырап ичеджек
дайын болып оны бурнуна урды: «– Джанбай, тут савутны! Бурнум къа-
нады!» – деди де, савутны Джанбайгъа туттырып, явлугъыны бурнуна

басып, тышаргъа атылып чыкты. Токътамыш хан окюрди: «– Тутынъыз Эдигени!» – деди. Дув-в этип, джигитлер эписи къапы-пенджерен тышаргъа атылып, атларына чаптылар. Эдиге энди атына минген, тоз къопарып къача эди. Джигитлер атларына ыргып минеджек болып, бир-бирининъ артындан ерге йыкылдылар, эписининъ эгерлери авуп тышти. О десенъ, эписининъ айылы (эгер къайышлары) кесильген экен. Токътамыш хан да тышаргъа чыкты, амма батырларынынъ бу алыны корип, чырайы къап-къара кесильди. Сонъ, Джанбайгъа айланып: «– Джанбай! Ничюн къачырдынъ Эдигени?» – деп къычырды. «– Оны мен къачырмадым!» – деди Джанбай. Токътамыш хан хышымланды: «– Эдигени сен къачырдынъ! Атарнынъ айылларын сен кестинъ! Магъа душманлыкъны сен эттинъ! Эдигени бугунъ тапып кетир! Кетирмесенъ озюнъ, бала-чагъанъ, къары-къурткъанъ – эписине къылыч! Сёз битти!» – деди.

Джанбай джылай-джылай атына минди, эки де улыны къатына аякъдаш алды да, Эдигенинъ пешинден къувып кетти. Эдигенинъ изинден кетип, Идиль къыйырына кельдилер. Корьселер – Эдиге энди сувнынъ оте ягъына кечкен эди. Озеннинъ бу къыйырындан турып Джанбай айтты:

Къайтсана, Эдиге, къайтсана,
Хангъа савлукъман къал айтсана.
Кенары юфкъа сары къадемен
Бал бередир, ичсене!
Къайтмам да Джандай, къайтмамда!

Озеннинъ оте ягъындан турып Эдиге айтты:
Хангъа савлукъман къал айтмам да!
Кенары юфкъа сары савутман
Бал берсе де, ичмем де –
Эриним яра болгъандыр.

Джанбай айтты:

Къайтсана, Эдиге, къайтсана!
Хангъа опыкенъни айтсана!
Салары онынъ сандалдай,
Саврусы улькен тебедай,
Аягъы терек, бойну эрек
Ат берсе де минсене!

Эдиге айтты:

Къайтмам да, Джанбай, къайтмам да!
Хангъа опыкемни айтмам да!
Салары анынъ сандалдай,
Саврусы улькен тебедай,
Аягъы терек, бойну эрек

ЭДИГЕ БИЙ

Ат берсе де минмем де –
Путыма чыбан чыккындыр.

Джанбай айтты:

Къайтсана, Эдиге, къайтсана!
Хангъа хайырлы сѣз айтсана!
Хан сагъа тюймеси сом алтын,
Бир коръмеси бинъ алтын,
Этегинден енъи узун
Тон бередир кийсене!

Эдиге айтты:

Къайтмам да, Джанбай, къайтмам да!
Хангъа хайырлы сѣз айтмам да!
Хан магъа тюймеси сом алтын,
Бир коръмеси бинъ алтын,
Этегинден енъи узун
Тон берсе де киймем де –
Бойнума яра чыккындыр.

Джанбай айтты:

Къайтсана, Эдиге, къайтсана!
Хангъа: – Багъышла! – деп айтсана!
Хан сагъа сары сансардан
Борк бередир, кийсене!
Коксюнде зырх, ат минип,
Урушларгъа атланып,
Хандан алтын мааш алып,
Дюнъя сефасын сюрсене!

Эдиге айтты:

«Къайтмам да, Джанбай, къайтмам да!
Хангъа: – Багъышла! – деп айтмам да!
Хан магъа сары сансардан
Борк берсе де киймем де –
Башыма муюз чыккындыр!
Коксюмде зырх, ат минип
Урушларгъа атланып
Хандан алтын мааш алып
Дюнъя сефасын сюрмем де:
Кенъ дюнъядан не файда,
Тар этик аягъым сыккыан сонъ?

Джанбай Эдигенинъ къайтмайджагъыны анылагъан сонъ, окюрип агълады: «– Сен къайтмасанъ, хан меним озюмни, бу улларымны, къары-къурткъа,

сой-сопымны – эписи кылычман чаладжакъ. Айса, сен озюньмен мынав эки улымны да ала кет – бареме булар сав кьалсынлар», –деди. Джанбайнын уллары урбаларыны башлары устюне байладылар, атларыны джугенинден джетип сувгъа тюштилер, ялдап озеннинъ оте ягъына кечтилер. Сонъ атларына минип, кылычларыны чыкъарып, Эдигеге уджюм эттилер. Эдиге къачты, биревини окънен урды, экинджиси кьоркъып, токътады. Эдиге онынъ устюне ат чаптырып келип, кылычынен башыны къакъып алды. Джанбай Идильнинъ бу джагъасында туруп, улларынынъ аджыныкылы олюмини корип, окюр-окюр агълады. Эдиге айтты:

Кемал улу кок Джанбай!
Кери сёзли ит Джанбай!
Сен къаранынъ улысынъ
Пул бергеннинъ кюлысынъ
Къайт энди, Джанбай; къайт энди
Ханынъа бу сёзюм айт энди:
– Шу кетиште кетермен
Темирхан магъа кьол берсе,
Худайым магъа ёл берсе,
Шу Токътамыш ханынъны
Аякъ асты хор этермен! –

деди де, атына кьамчы урып кетти. Джанбай сув кечип, эки улынынъ олюсини алды, джылай-джылай хангъа кельди. Сонъ Токътамыш хан инанды, Эдигени Джанбай къачырмады деп.

Сонъ Токътамыш хан аталыкыны чагъыртты. «– Аталыкъ! Мен сизни сую эдим. Озюмден юксек сая эдим. Мен сизни аталыкъ туттым, тонгъучым Джелалны сизге адакъ эттим. Сиз исе, магъа хиянет эттинъиз: Къуртлукъаянынъ йылан баласыны меним уюме джибердинъиз. Мен энди бильмеймен кимге ишанмагъа, кимге аркъа таямагъа. Сиз энди кетинъиз!» – деди.

Аталыкъ чыкъты кетти. Сонъ онынъ уллары, олар беш джигит эдилер, бабаларына айттылар: «– Энди боладжакъ шей болды. Хан бизни де душман тутты, энди бизге де бу юртта яшайыш болмаз. Айса биз де кетейик Эдигенинъ артындан: я девлет башымызгъа, я кюзгъун леши-мизге», – дедилер. Кеттилер. Идильни кечип чёльде Эдигени таптылар. Сонъ алты къардаш бир урув болып, чадыр кюурып, от якъып, авджылыкъ этип, аш пиширип эглендилер.

Бир кунъ олар аш пиширип отура эдилер, бир даа къарасалар – бир атлы, бир кийикни кюуып келеята. Эдиге аман атына минди, кийикнинъ ёлуны кестирип чыкъты. Кийик бир тыныш туракъсады, шай дегендже, атлы етип кельди, окъ мезгилине (месафесине). Эдиге де етип кельди, окъ мезгилине. Экеви де нишангъа алып аттылар – Эдиге кийикни алдындан

урды, о киши артындан урды. Эки окънынъ демир уджлары бир-бирине келип тиркельдилер. О киши аттан тюшти, чекти кийикни озюне. О адам деди ки: «– Бу меним авым, мен оны бермем сагъа!» Эдиге деди ки: «– Ёкъ, бу меним авымдыр! Мен де бермем сагъа!» Шай деп, чеккелешип тура эдилер, сонъ Эдигенинъ агъалары етип кельдилер. О адам коръди ки, булар чокълар: «– Айды, болсын кийик сизге!» – деди. Едиге айтты: «– Ёкъ, оны мен де урдым, сен де, урдынъ. Ортадан болейик», – деди. Ортадан больдилер кийикни: арттан ургъаны ичюн, о адам артыны алды, алддан ургъаны ичюн Эдиге алдыны алды. Сонъ Эдиге сорады: «– Сен кимсинъ? Кимлерден боласын?» О киши айтты: «– Мен Кабертиннинъ аскеринден боламан», – деди. «– Я о Кабертин ким?» – деп сорады Эдиге. Аскер айтты: «– Кабертин черкезлернинъ бир батырыдыр. О Темирханнынъ кызыны хырсызлап, алып къачты. Шимди Темирхангъа озюни туттырмай, чельде-тавда къачып юре», – деди. Шай деп, къалмыкъ атына минди де, озюнкилерине кетти.

Сонъ Эдиге агъаларына айтты: «– Биз сыгъынакъ истеп, Темирхангъа бараджакъ бола эдик, амма озюмизни насыл танытаджакъымызны билмеймиз. Мына Кабертин, Темирханнынъ кызын алып къачкъан. Эгер Кабертиннинъ артындан кетип, Темирханнынъ кызыны къуртарсакъ, бизге Темир – Хангъа бармакъ къолай боладжакъ», – деди. Шу анъ атланып, олар къалмыкъ аскерининъ артындан кеттилер.

Кетип бараятыр эдилер – алдларына бир йылан чыкъты. Къувдылар йыланны, коръдилер, алты башы бар, бир къуйругъы бар. Йылан къачты, барып бош ювагъа сокъулды. Бир башы кирди, беш башы тышарыда къалды. Йыланны ольдюрдилер. Кене кете эдилер – бир йылан даа расткельди. Къувдылар йыланны, коръдилер: алты къуйругъы бар, бир башы бар. Йылан къачты, барып бир ювагъа сокъулды. Башы кирди, артындан алты къуйругъы да кирди. О йыланны ольдюралмадылар. Бираз даа юрдилер, сонъ Эдиге токъталды, айланып агъаларына сёйледі: «– Бу йыланлардан бир дерс алдынъызмы?» – деди. Агъалары: «– Ёкъ, бир шей анъламадыкъ», – дедилер. Эдиге сёйледі: «– Биринджи йыланнынъ алты башы, бир къуйругъы бар эди. Бир башы кирди ювагъа, беш башы кирмеди – биз йыланны ольдюрдик. Экинджи йыланнынъ бир башы, алты къуйругъы бар эди. Башы ювагъа кирди, алты къуйругъы да онынъ артындан кирди, биз оны ольдюралмадыкъ. Бундан, шуны анъламакъ керек ки, биз алтымыз да баш олсакъ, бир иш битиралмамыз. Биримиз баш олайыкъ да, къалгъанымыз къуйрукъ болайыкъ», – деди. Агъалары: «– Арув айттынъ! Сенден артыгъымыз ёктыр – сен баш бол!» – дедилер. Шай этип, Эдиге оларгъа баш олды.

Ана шай этип, олар къалмыкънынъ изинден кетип, Кабертиннинъ аскерини коръдилер. Эдиге агъаларына: «– Сиз бу ерде къалынъыз, мен

барып Кабертиннинъ аскерине къошулайым. Аскерден бир къона артта юрюнъиз – олар бугунъ геджелеген ерде сиз экинджи геджеси къонынъыз. Мен онда ашчы, къазанджы болмагъа тырышырман. Къазанджы болсам, сизге емек къалдырыман оджакъта»,– деди. Шайтип, агъалары къалдылар, Эдиге исе, гедже барып Кабертиннинъ аскерине къошулды.

Шимди Темирханнынъ къызы Бердибикеге аскернинъ бириси гизли мектюп кетирди. Бабасы Темирхан къызына: «– Къызым! Мен Кабертин устуне къылыч салып, сени къуртарайым дегендже, о сени ольдюрер. Шимди сени Кабертинден къуртарса, Эдиге къуртараджакъ. Эдиге Токътамыш хандан къачкъан, бизге келе экен. Шимди Кабертин аскерине къошулгъан. Эдигени таныджакъ олсанъ: о бинъ кишимен къошулып отурса да, энъ юксек ерде отурыр. Эм асла такъыр ерде отурмаз – илле астына я чекмен, я боркюни салыр, я да къавдан (къуругъан от) юлкып салыр – ич такъыр ерде отурмаз. Эдигени бундан танырсынъ»,– деп язгъан.

Бердибике мектюпни окъугъан сонъ, чадырдан чыкып аскерлер арасында козь кездирип, Эдигени къыдырды, айырды эталмады. Сонъ акъшам болды, аскерлер эписи ятты. Кабердин де юкламагъа ятты. Бердибике чадырдан чыкты, коръди ки: алчаракъ бойлу, къара сынлы, чымры тенли, кескин бакъышлы бир аскер къавдан юлкып тюбюне салгъан, отура буларнынъ чадыры янында. Бердибике барды онынъ къатына, онъа сёз къатты: «– Сен кимсинъ? Ничюн чадырдан козь узьмей отурасынъ?» – деди. Аскер айтты: «– Мени сизинъ чадыргъа къаравул салдылар»,– деди. Бердибике: «– Ялан айтасынъ. Кабертин чадыргъа къаравул салмай, ничюн десенъ, о биревден къоркъмай. Сен Эдигесинъ, мен билемен»,– деди. «– Эбет, мен Эдигемен»,– деди о. Бердибике ялварды: «– Эдиге! Мени къуртар Кабертинден!» – деди. «Сен айт, о мени къазанджы этип алсын, о ягъыны мен озюм къарарман»,– дей Эдиге.

Экинджи куню Бердибике сёйледі Кабертинге: «– Сенинъ къазанджыларынъ шорбаны датсыз пиширелер. Мен бездим оларнынъ ашларындан»,– деди, Кабердин: «Айса, озюнге ярагъан адамны къазанджы сал»,– деди. Сонъ Бердибике: «– Айса, мына бу татар пиширсин шорбаны»,– деп Эдигени корьсетти. Шай этип, Эдиге къазанджы, яни ашчы олды.

Энди эр акъшам, Эдиге оджакъ тюбюнде тюрлю-тюрлю ашлар коме, агъалары оны чыкъарып ашайлар: «Ана энди ашымыз бар, ишимиз де болыр»,– деп къуваналар. Олар Кабертиннинъ аскери артындан иерип, келе берелер.

Сонъ бир кунъ, Эдиге Бердибикеге сёйледі: «– Айт Кабертинге, атлары отны ятып отласын, сувны юрип ичсинлер»,– деди. Бердибике Кабертинге: «– Сенинъ атларынъ отны юрип отлай, ашагъаны аягъына кете, тавланып болмайлар. Келир бабам, басар сени – сенинъ атларынъ уруш-

къа ярамаз. Айт аскеринъе – атлар отны ятып отласынлар, сувны барып озенден ичсинлер»,– деди. Кабертин буюрды аскерлерине: «– Атларгъа от чалып беринъиз, олар ятып ашасынлар. Кунъде эки кере Идильге сув-лакъкъа алып барырсынъыз»,– деди.

Аскерлер Кабертин буюргъаны киби этилер, от чалып атларгъа бердилер. Сонъ атлар сувсадылар. Шимди аскерлер эписи атларыны сувармагъа Идильге кеттилер, дуракъта бирев къалмады. Кабертин де кирди чадыргъа, ятты юкълады.

Эдигенинъ метий арабагъа екип шорбалыкъ сув тышыгъан бир бакъыравукъ боз аты бар эди, башкъа ат къалмагъан эди. Минди бакъыравукъ бозгъа, алды окъ-яйыны, кельди чадыр янына. Юкълап яткъан Кабертинни костерип, Бердибикеден: «Бунынъ бутюн тени темир зырх ичиндедир, окъ кирер ери бармы экен?» – деп сорады. «– Окъ кирер ерини корьмедим. Тек эки къолтугъынынъ тюбюнде тешиклери бардыр»,– деди Бердибике. «– Айса, котер къолуны юкъарыгъа мен атайым!» – деди Эдиге. Бердибике Кабертиннинъ къолуны котерди, Эдиге окъны тешикке атты, окъ барып Кабертиннинъ юрегине кирди. Сонъ экиси бакъыравукъ боз аткъа миндилер – къачаджакълар. Кабертин джан талашып, чадырны йыкъты, къолуны узатып, бакъыравукъ атнынъ къуйругъындан тутты да, оны озюне чекмеге башлады.

Бакъыравукъ боз, аякъ тиреп бакъырмагъа башлады. Эдиге нишлейд-жегини бильмеди. Бердибике къычырып: «– Белиндеки къаманы ал да, кес атнынъ къыл къуйругъын!» – деди. Эдигенинъ эси башына кельди, белиндеки къаманы алды, бакъыравукъ бознынъ къыл къуйругъын кести. Ат бир абынды, йыкъылды. Булар тура кельгенчи, Кабертиннинъ де джаны чыкъты. Сонъ Эдиге: «– Сен мында тур, мен барып аскернинъ ишини битирейим»,– деди.

Барды, аскернинъ янына, коръди: аскерде бир къавагъа бар! «– Не ичюн къавгъа этесинъиз?» – деп сорады. Аскерлер: «– Къавгъа сенинъ устюнде. Бир талайымыз айтамыз: Бар болсын Эдиге, юрсин! –деймиз. Бир талайымыз: Ёкъ олсын Эдиге, кетсин! – дедилер. Эдиге: «– Бир киши ичюн бир алай (полк) аскер къавгъа этип отураджакъмы? Бар болсын Эдиге! дегенлер, бир якъ болсын. Ёкъ болсын Эдиге! дегенлер, бир якъ болсын. Эки якъ да озь ёлуна кетер, vessелям!» – деди. Аскерлер айырылыштылар. Сонъ Эдиге озь ягъыны туткъан аскерлерге къошулды да, озюне къаршы кеткенлерге бас этти. Оларны санчты, кестилер! Сонъ Бердибикени янларына алдылар, барып аталыкънынъ улларыны да таптылар. Эдигемен Бердибике тюштилер аскер алдына, ёлландылар Темирханнынъ юртына.

Шимди булар Темирханнынъ ордукентине якъын кельдилер, сонъ мудждеджилер чаптырып, Темирхангъа кеттилер. Сарайгъа келип:

«– Козюнъиз айдын! Эдиге Кабертинни ольдюрди, кызынъызны кыут-кърды!» – деп хабер бердилер. Темирхан Эдигемен кызыны къраршылап, ёлгъа чыкты: «– Кызым Эдигенинъкидир!» – деп илян этти. Хан балабан той япты, Бердибикени Эдигеге берди. Сонъ киевине елемлик багъча ичинде кыурулгъан бир сарайыны берди. Эдигемен Бердибике анда яшадылар. Севишип, ойнашып бир йыл къадар юрдилер, сонъ бир огъуллеры болды. Адыны Нураддин кыойдылар.

Шай дегендже, арадан он дёрт йыл кечти, Нураддин джигит яшына кельди. О, бир озю болып, эрке осьти, ондан отърю ашыкъ ойнавны даа ташламай эди. Шимди о эки мырза баласыман ашыкъ ойнаята эди. Бир даа араларында къавгъа чыкты. Нураддин о огъланларнынъ бирисини урып джылатты. Сонъ о огъланнынъ бабасы кельди, улындан сорады: «Ничюн уруштынъыз сиз?» – деди. О огълан айтты: «– Биз ашыкъ ойнаймыз, о тызым эте. Бир онъбай ашыгъы бар – татарлардай этип, онынъ ортасыны тешкен, ичине кыуршун иритип кыуйгъан. Шимди о ашыкъ чик, пик, алчы, ялчы – недай истесе, ондай тура. Мен: бизде ашыкъ ичине кыуршун кыуймайлар, – дедим, о бизни урды», – деди. Мырза Нураддинге ачувланды да: «– Эй сен, оръ корьмеген бадракъ (батрак), татарнынъ баласы! Сен бек батыр болсанъ, барып озъ юртынъда джигитлик эт! Юртунъ, малынъ кыайтарып ал!» – деди. Нураддин урды ашыкъларны ерге, кельди бабасына. Келип корьсе, бабасы Эдиге терек тюбюнде янгъыз, мугъайып отура эди. Нураддин кельди бабасынынъ янына, сорады: «– Бабам, ничюн шай тюшкюн отурасынъ?» Бабасы Эдиге: «– Ничюн тюшкюн болмайым! Меним де юртум бар эди, бабам бар эди, халкъым бар эди. Токътамыш хан бабамны ольдюрди, мени кыувгъун этти. Мен мында яшайышкъа алдандым, эр шейни унуттым. Шимди яшлыгъым кечип кетти – юртумны барып коралмадым, бабамнынъ очюни алалмадым. Мен мугъаймай, ким мугъайсын!» – деди.

Нураддин айланды да, къартбабасы Темирхангъа кетти. Барып къапысына джылады. Темирхан чыкты: «– Не джылап отурасынъ, яврум? Не керек сагъа – алтынмы, кыуралмы, кыошунмы, эгленджеми?» – деди. Нураддин сёйледі: «– Мен бабам ичюн джылайман. Меним бабам Эдигени Токътамыш хан кыувалагъан, къартбабам Кыуртлукъая бийни ольдирген. Оларнынъ очюни алмагъан эвлят насыл болыр? Магъа кыол тутынъыз – барып бабамнынъ очюни алайым», – деди. Онда Темирхан айтты: «– Аферим, улым, бек арув этерсинъ! Бар бабанъа айт – кыурал-ярагъ, тугъ-байракъ, не керек эр шейни текмиллеп берсин сагъа. Изинни мен бердим. Ал очюнъни!» – деди.

Нураддин бабасына кыайтты, къартбабасы деген эр шейни, онъа сёйледі. Эдиге сорады: «– Кыач тюмен (10 бинъ аскер) керек сагъа?» Нураддин айтты: «– Магъа тюмен аскер керекмей. Мен Токътамышны

ёкъ этермен. Эгер ишим онъ кельсе, Токътамышнынъ сонъ окюнчи зи-
яде болыр. Эгер ишим онъ кельмесе, меним окюнчим аз болыр. Сиз
магъа дёрт уорь джылкы беринъиз: бир топ къара джылкы, бир топ
ала джылкы, бир топ чал джылкы болсын, оларны да сюрюп кетмеге
къыркъ джигит болсын»,— деди. Эдиге огълу истеген эр бир шейни тек-
милъ этти, берди.

Ана шимди Нураддин къыркъ джигитмен дёрт уорь джылкынынъ
артына тюштилер, давур салып, тоз къопарып Токътамыш ханнынъ юр-
туны козьлеп, кеттилер. Джайыкъ сувуны кунъдюз кечтилер, Идиль суву-
ны гедже къаранлыгында кечтилер. Эртен, танъ аткъанда Токътамыш
ханнынъ ордукентини дёрт якътан сарып алдылар, огъ уруш хаберини
бильдирмеге эльчи салдылар: «— Эдигенинъ улы Нураддин, бабасыман
къартбабасынынъ очюни алмагъа кельди. Урушмагъа алы болса, Токъ-
тамыш хан чыкъсын уруш аланына (мейданына). Ёкъса тахты башат-
сын!» — деп бильдирюв йибердилер.

Шимди Токътамыш ханнынъ аскери аз эди. Аскер: «— Биз азмыз!» — деп
къоркъуп къачты. Аскер къачкъан сонъ халкы да къачты, акъшамгъа
ханнынъ огълу ордукентинде бирев къалмады. Сонъ Токътамыш хан да
тахтыны ташлап чыкъып къачты. Шай болгъан сонъ, Нураддин орду-
кентке кирди, Токътамышнынъ къачкъан аскерлерини тутып озюне аскер
этти. Оларнынъ устюне озъ джигитлерини онбашы, юзбашы этип салды.
Сонъ тахткъа минди, ондан сонъ да, бабасы Эдигеге: «— Токътамыш хан
къачты, бейлик бизинъки, бабам кельсин!» — деп хабер йиберди.

Ана энди бабасы Эдиге озъ аскерлерини алып кельди. Нураддин
онъа: «Бабам! Энди бейлик бизинъки, ханлыкъ укюмюни биз сюреджек-
миз!» — деди. Эдиге сорады: «— Огълум, Токътамыш хан къайда къачты, би-
лесинъми? Нураддин: «— Бильмеймен, мында шимди тек яш бикеси эм де
Ханике, Джанике къызлары къалды. Токътамышнынъ озю къачты»,— деди.
Онда Эдиге сёйледи: «— Огълум! Сен балгъа къызыштынъ да, чибинини
унуттынъ. Девлет балы ондай татлы балдыр ки, онынъ башындан: чибин
эксик болмай. О балны ашайджакъ болсанъ, башта чибинлерини ольдирмек
керексинъ. Ёкъсам чибинлер топланыр, зувулдашып башынъа келир. Башта
Токътамышны абра!» — деди. Шай деп, Нураддинге озъ аскерини де берди.
Янына Джанбайны да къошты. Ёл косътермеге бир джаврунджы (фалджы)
да кошты. Шай этип, Нураддин Токътамыш ханны излемеге кетти.

Токътамыш къача, амма онынъ къатында да джаврунджысы бар. Джав-
рунджы: «— Эдигенинъ улы Нураддин бизни къувып келеятыр»,— деди. Сонъ
Токътамыш къачып Кенегесте къонды. Нураддин исе, Акъташта токъталды.
Сонъ Токътамышнынъ джаврунджысы джаврун сугегине къарады ве: «— Ну-
раддин бир къона (геджелев) артымызда — эпкин келеятыр»,— деди. Нурад-

диннинъ де джаврунджысы джаврун къарап: «– Токътамыш бир къона алдымызда»,– деди. Нураддин айтты: «– Бир къона алдымызда экен, айса бу гедже къонмайып, геджелейин барып басайыкъ»,– деди. Олар геджелейин юрьдилер. Токътамышнынъ фалджысы айтты: «– Олар бу гедже къонмадылар, айдаштырып келеятырлар»,– деди. Сонъ олар да къонмады, къачтылар. Нураддин ич къувып еталмай.

Шимди Нураддиннинъ фалджысы айтты: «– Токътамышнынъ къатында фалджысы бар – о бизни корип тура. Оны янъылатмасакъ болмаз. Сиз буйрукъ беринъиз эписи аскерлер атларыны арткъа бурып арт-арткъа кетсинлер». Нураддин буйрукъ берди – аскерлер эписи атларыны арткъа бурып аркъагъа иерледилер. Сонъ Токътамышнынъ фалджысы джаврунгъа бакъып: «– Нураддиннинъ аскери айланып арткъа къайтты, энди раат бол!» – деди. Токътамыш шимди Чегерли гольде эди. О, учъ гедже юкъламагъан, чырайы топракъдан болгъан. О чадырыны къурып: ятты да, къатты юкъугъа далды.

Токътамыш хан бир ара юкъуда булунды, сонъ недендир къоркъып уянды. Башыны котерип къараса, танъ атаятыр экен. Сонъ ат туякъларынынъ сесини ве къычкъырувларны эшитип, еринден атылып турды. Коръсе ки, фалджысы ёкъ, бирев ёкъ – бир уйрю аскер тоз къопарып айт-уйт этип келеятыр. Аскер алдында да чал ат минген – Нураддин келе. Токътамыш чапты, урды озюни къамышшыкъ ичине. Қамыш аралап къачты. Қамыш ичинде яткъан къушлар къоркъып пыр-р, пыр-р учты, чивильдешип Токътамышнынъ башы устюнде айландылар. Токътамыш бир аланлыкъкъа, барып токътады, башы тёпесинде уюрылген къушларгъа къарап, оларны къаргъады:

Аккъу къушлар, къаз къушлар,
Сизни сунгъур, боз къушлар
Қанатынъыз тоздырып
Башынъызны къайырсын!
Эдигенинъ улы Нураддин –
Алла бермесин мурадын
Мени юрттан айыргъач
Сизни де гольден айырсын!
Худайдан тилеймен эндиги –
Шайтандан тувгъан Эдиге
Ниет эткен ишлерин
Танърысы талкъ этсин!
Сызагъы (мешребе) бельден тюшмесин
Башы ястыкъ коръмесин.
Қартайгъанда янъгъыз къалып
Башын алып чыгып кетсин, –

Шай деп тургъанда, ат кокрегинен къамышны эки ярып, давурсалып, кьолунда дал кылыч – Нураддин келип чыкъты. Нураддин айтты:

Ай, бийим, огърунъ Токътамыш!
Джесетинъ сараджакъ сазкъамыш.
Къысмет бу экеч мен сагъа
Алладан ярдым кондермем.
Эдигенинъ улы Нураддин –
Акъ тааля берди мурадын
Джан береджек сен болсанъ,
Джан аладжакъ мендирмен.
Къартбабамны кескенде,
Бабама экип куськенде
Алла адыны анъмадынъ
Бийсинмединъ кишини.
Мен бабамдан бар болдым,
Джигит, атчапар болдым.
Ана шимди дув-в кельди
Кесип алмагъа башынъны.

Онда Токътамыш айтты:

Къартбабанъ кьулым эди
Ондан Эдиге төреди
Ондан төреген сен болсанъ –
Сен де меним кьулумсынъ.
Сен меним кьулым исенъ
Мен сизге алла исем
Очюкип эм ачувман
Ничюн устюме келесинъ?
Шимди мында янъгъызман
Кене мен ханынъызман.
Бу юрт дедем Чынгъызнынъ
Бугунъде мен Чынгъызман!

Сонъ Нураддин:

Идильде кулюк суваргъан
«Тунагъа етип туваргъан.
Бату: – «Чынгъызман!» – дер эди
О да Чынгыз тугуль эди!
Алтын Сарайны кьурдургъан
Алтын босагъа кьойдыргъан.
Хушенк де: «Чынгъызман! дер эди
О да Чынгыз тугуль эди!

Къуран, китап окъуткъан
Дин ислямны таркъаткъан.
Менгю: «Чынгъызман!» – дер эди
О да Чынгъыз тугуль эди!
Таркъакъ эльни топлагъан
Топлакъ джавны таркъаткъан.
Озьбек хан да хан болды
Ана о Чынгъыз эди!
Сен манъа къулум демечи
Мени алчалтып кульмечи.
Мен сагъа сой къувайым
Сен оны бир динълечи:
Сачлы-тюклю Къоджамет
Ондан тувгъан Эрамет
Ондан тувгъан Кёрамет
Ондан тувгъан Къутлукъая
Ондан тувгъан Эдиге
Эдигеден тувгъан Нураддин
Сыра огъа кельгенде
Бакъ – алла берген Мурадын! –

деди де, сол къолуман Токътамышнынъ сакъалындан тутты, Токътамыш кьоркъудан къатып къалды, мучелери киртлешкендай болды. Сонъ къаба сесмен бек къатты кычырды. Шай дегечи, Нураддин кылыч билен онынъ башыны чапып алды. Сонъ Токътамышнынъ башыны торбасына салды, кетирип бабасынынъ алдына ташлады.

Шундан сонъ, Нураддин Токътамышнынъ тахтына отурды, хан олды. Шу вакъыт бабасы Эдиге айтты: «– Тёрели (къануний) хан болмакъ ичюн сагъа Токътамышнынъ кызларына уйленмек, огъа киев болмакъ керек. Сен девлет ишлеримен огъраш, юртны бир долаш. Ханикемен Джаникени мен мында сагъа азырларман»,– деди. Бабасы шай деген сонъ, Нураддин чыкып кетти, девлет ишлеринен мешгъуль болып юрт айланды.

Шимди хан сарайында Токътамышнынъ кызлары Ханике, Джанике, бир де онынъ яш бикеси къалгъан эди. Бикенинъ къарнында баласы бар эди. О Токътамышнынъ кызларына акъыл огретти: «– Нураддин сизинъ бабанъызны ольдирди, Ясаны, къанунны бозып Чынгъызнынъ тахтына отурды. Шимди сизге уйленсе, Чынгъыз союна киев боладжакъ, тёрели хан боладжакъ. Сиз къурсагъынъызгъа ястыкъ байланъыз да, къурсакъ котерген болынъыз. Нураддин сораса, бу шейни бизге бабанъ Эдиге этти деп айтынъыз»,– деди.

Ана энди Нураддин юрт ишлерини битирип къайтып кельди. Ханикенин Джаникени корейим деп, о аремге кирди. Корьсе – Ханике де къурсакъ

котерген, Джанике де кѳурсакъ котерген юрелер. Нураддин сорады: «– Бу сизлерге не мараз болды?» – деди. Къызлар утанды, къызарды, къачтылар. Токътамышнынъ яш бикеси: «Буны бабанъ Эдигеден сора!» – деди. Нураддиннинъ сачлары тик-тик турды: «– Мен ондан сорарман. Шимди сен айт!» – деди. Токътамышнынъ яш бикеси айтты: «– Бу хорлукъны къызларгъа бабанъ Эдиге этти:

Арзудан козьлери къызарып
Бир ёл Ханикени джылатты
Бир ёл Джаникени джылатты
Акъ сакъалын титретип
Бабанъ къызларгъа саташты.
Сасыкъ якъасын къонълатты
Силекейин акъызып,
Ахыр дегенин болдырды
Джебр билен яткъызып,
Ичлерин-бавурын толдырды,
Шимди бир шей ёкъдайын
Ёлунъа козь тикти, отурды,– деди.

Нураддин чапып чыкъты арем ичинден, козюне бир шей корюндеди. Сонъ къаршысына бабасы Эдиге раст кельди. Нураддин нефеси тутулып, тишлерини сыкъып айтты: «– Сен магъа – Токътамышны ольдир, къызлары сагъа, яш бикеси магъа дединъ. Сонъ, бар девлет ишлерин эт дединъ. Озюнь яман ниетмен уйде къалдынъ. Уйде къалып, къызларгъа зорбалыкъ эттинъ, огълунъа иман къырдынъ. Къырылгъан иман къайтмаз, оны къан джувар. Сен магъа бабасынъ – мен сени ольдиралмайман. Я сен мени ольдир, я мындан башынъ алып чыгъып кет!» – деди. Онда Джанбай Нураддинге айтты:

Аргъамакъны аздырма, Нураддин –
Атны къайдан минерсинъ?
Акъкъан сувгъа къан къуйма –
Сувны къайдан ичерсинъ?
Къавданлы ерге от самла –
Отны къайдан отларсынъ?
Къарт бабанъны къувласанъ,
Къайда барып онъарсынъ?

Сонъ Нураддин айтты:

Кемал улы Кок Джанбай!
Кери сёзли ит Джанбай!
Къара мадай улысынъ,

Аш бергеннинъ къулусынъ,
Сен къоянгъа «Къач!» дерсинъ,
Сен тазыгъа «Къув!» дерсинъ.
Сенден акъыл арамам,
Кенъеш сенден сорамам!
Аргъамакъны аздырсам –
Сайлап тулпар минермен.
Акъар сувгъа къан къуйсам –
Сайлап шербет ичермен.
Къарт папазны къувласам –
Йылындан Кябе кетермен,
Кябени учъ долашып,
Учъ кере тевбе этермен».

Онда Эдинге айтты:

Эр Нураддин догъа деп,
Эбанайлар кетиртим.
Сагъа бешик керек деп,
Алып чугъа джайдырдым.
Чугъа къатты болыр деп,
Сайлап сунгяр джайдырдым.
Джигит чагъынъ кельгенде,
Сайлап тулпар миндирдим.
Темирхан бек суйсин деп,
Темирден зырх кийдирдим.
Джигит адынъ чыкъсын деп,
Къыркъ джигитни ерттирдим.
Сёзге уста болсын деп,
Кок Джанбайны эш эттим.
Акъкъудай козюм къызартып,
Ундай сачым агъартып,
Къартайгъанда мен сагъа
Къувлаткъандай не эттим?»

Сонъ Нураддин айтты:

Этмедим деме, эттинъ сен,
Имангъа терс кеттинъ сен.
Чанагъыма чибин атып,
Мени къысмetsиз эттинъ сен!
Къарарып чыкъкъан булутман –
Джавмай – сачмам таркъамай!
Гонълюм авлап сёз къатма –

ЭДИГЕ БИЙ

Сабунман джувсанъ агъармам!
Озюнь чыгып кет мындан
Я ольдирип ташларман!

Онда Эдиге айтты:

Боз агъачтай тырманып,
Булуткъа етмей ич тынмам!
Къанлы эт ашар шункъарман –
Олюмтикке ич къонмам!
Къара булут мездирмен –
Джавун – бурчакъ созарман.
Эсип кельген джелъ болып,
Танъ юкъунъны бозарман!

Андан сонъ нефес толдырып, Нураддинге уфюрди. Нураддин артына
йыкъялды, авузы–бурну кыйшайды.

Онда Джанбай айтты Эдигеге:

Бир дане янгъызы баланъдыр
Терс дуа этме, Эдиге!
Этнени алла суймейдир
Огъа терс кетме, Эдиге!

Сонъ Эдиге онъа дуа этти. Огълу Нураддин ерден турды, авузы–бурну
тюз болды.

Сонъ Эдиге айтты:

Индден, Йеменден от алып,
Оджакъкъа от къаладым.
Ол оджакъкъа комюр салып,
Докъуз корюкмен тавладым.
Алтыным иритип денъедим:
Ичинде бакъыр ёкъ экен.
Джайлай оськен ашлыгъым
Сом буртыюкли, токъ экен
Душманынъны эр заман
Мени къувгъандай къув, улым|
Авджы къушдай йыртыджы
Арсландай адув, алып улым!
Ачувдан корьмез козюнъни
Алла ачсын, мырза улым!
Къувгъан душманынъ эр заман
Мендай къачсын, мырза улым!

Шай деди де, Эдиге чыккып кетти. Бабасы чыккып кеткен сонъ, Нураддин янгъызы кълды, ханлыкъ укюмин юрсетти. Арадан йыл кечти, Токътамышнынъ кызылары бала кетирмедилер. Сонъ о кызыларнынъ хызметчисини чагъырды, ондан сорады: «– Бу сенинъ бикечлеринъ ич ташлады ёкъса?» – деди. Хызметчи айтты: «– Оларда къурсакъ ёкъ эди. Олар къафтан тюбюне ястыкъ тыккъан эдилер», – деди. О вакъыт Нураддин эсини джыйып, озъ-озюне: «– Мен нишледим?! Бабамны ничюн ынджыттым, уйден къувдым? Ёкъ, булай болмаз! Бабамны тапайым да, ондан афу сарайым». Сонъ о бабасыны араштырды, сораштырды – тапмады.

Нураддин эм ханлыкъ укюмини сюре, эм шериятка риает этип халкънынъ арзу-алыны динълей эди. Бир кунъ онъа баш урып, бир фукъаре кельди. О озюнинъ истегини бильдирип шай деди: «Биз бабадан беш къардаш кълдыкъ, бизге мирас деп, тек бир ыргъачы улакъ кълды. Биз анълаштыкъ – улакъ осип эчки болса, эр йыл кетирген улакъларын неветмен алырмыз, ондан эпимиз маллы болырмыз. Эгер барып да, улакъ яшлай ольсе, оны соярмыз – дёртимизге дёрт аягъы, биримизге де башы болыр деп анълаштыкъ. Шимди бу улакънынъ магъа тиеджек аягъы сынды. Сонъ мен онъа чул байладым. О улакъ баргъан культёбеге, анда о чул янгъан. Сонъ улакъ къоркъып къачкъан, къомшунынъ кебен пиченини якъкъан. Шимди къомшу зор эте: «– Магъа яз кечмей тура, пичен чалып беринъиз!» – дей. Агъамлар да магъа зор этип: «– Пиченни сагъа деген аякъ якъты, пиченни сен чалып бер! – дедилер. Мен о къадар пиченни насыл чалайым, ярдым этинъиз, дедим. Къайыл болмайлар, мени котеклейджек болалар. Ана шонынъ ичюн сизден акъыл сорап кельдим», – деди. Нураддин тюшюнди-ташынды – акъыл берип оламады. Сонъ фукареге: «– Мен сагъа догъру кенъеш бералмайман. Токътамышнынъ кенъеш бере бильген бир къадысы бар эди, къаяты. Йигиси, мен сизинъ эр биринъизге бирер эчки берейим. Пичен чалув меселесин озюнъиз чезинъиз», – деди.

Бир къач кунъден сонъ, Нураддин о фукъарени ёлда коръди – фукъаре къуванчлы, шенъ эди. Нураддин ондан: «– Сонъ насылсынъыз? Агъаларынъман анълаштынъыз альлем?» – деп сорады. Фукъаре: «– Бир киши бизге бек догъру кенъеш берди. Шимди пиченни агъамлар чалалар, мен чалмайман», – деди. Нураддин хан шу кишинен меракъланып: «– О акъыллы киши сизге насыл кенъеш берди?» – деп сорады. О киши деди ки: «– Сенде суч ёкъ, ничюн десенъ, улакънынъ санъа деп адалгъан аягъы сыныкъ, озю юралмай. Улакъны культёбеден пиченге анавы учъ сагълам аякъ алып баргъан, о ёлгъа да улакъны баш догърулткъан. Онынъ ичюн, пиченни агъанлар чалсынлар. Сонъ, мен бу кесильген тёренни (чыкъарылгъан къарарны) агъамларгъа айттым – олар бу адалетли къарар деп, разы болдылар», – деди фукъаре.

Бу сёзьлерни дикъкъатнен динълеп тургъан Нураддин хан озь-озюне: «– Дюньяда бундай догъру къарар чыкъара биледжек адам олса, о да меним бабамдыр. Айса, бабам эрек кетмеген экен, бу орталыкъларда юре экен»,– деди. Сонъ, о фукъареден: «– Сен о кишини къайда корьдинъ?» – деп сорады. «Мен чалмагъа от къыдырып кеткенде, оны бир чокъракъ башында корьдим»,– деди фукъаре. Нураддин фукъаренинъ айткъан ерине атлылар йиберди, амма олар онынъ бабасыны тапалмадылар.

Нураддин тюшюнип-ташынгъан сонъ, шу фукъаре яшагъан ерден юз кишини тутып кетирсинлер деп, буйрукъ берди. Нукерлер ондан юз кишини тутып кетирдилер. Хан оларгъа айтты:

Он беш огълан,
Йигирми беш дживан,
Отуз арслан,
Къыркъ къаплан,
Элли тильки,
Алтмыш кулькю,
Етмиш тыршав,
Сексен бея,
Докъсан буламыкъ,
Юз джылавукъ,

Сиз магъа бир ай ичинде шу шейни тапып кетиринъиз. Тапып кетирмесенъиз – башынъыз джеллят! – деди.

Шимди бу фукъаре урувынынъ бири шу чокъракъ янындан кече эди, коръсе – акъсакъл бир адам сувгъа тикилип далгъын тура. О, шу адамгъа селям берди. Къарт селямны алды, сонъ: «– Сен кимсинъ?» – деп сорады. Бу киши: «– Мен Нураддин ханнынъ халкъындан боламан»,– деди. Къарт: «– Сонъ, Нураддин ханынъыз яхшымы, насыл? – деп сорады. О киши: «– Алланынъ хышымына огърасын! О бизге дюньяда ёкъ бир шейни тапып кетиринъиз, деп, бир ай муддет берди. Биз, бир кой халкъ о шейнинъ не экечини тапыштыралмаймыз. Шимди йигирми кунъ кечти, он кунъ къалды. Он кунъден сонъ, башымыз джеллят!» – деди. «– Даа насыл шей экен о?» – деп сорады ихтияр. Койлю:

Он беш огълан,
Йигирми беш дживан,
Отуз арслан,
Къыркъ къаплан,
Элли тильки,
Алтмыш кулькю,

Етмиш тыршав,
Сексен бея,
Докъсан буламыкъ,
Юз джылавукъ.

Нураддин султан бизге мына шу шейни тапып кетиринъиз, деп буюрды,– деди. Онда акъсакъл айтты: «– Нураддин султаннынъ сизге айткъаны шей тугульдир. О бир сёздир, тапмаджадыр. О сизден тапмаджанынъ табыны истей. Мына сен арув динъле:

Он яшына толгъанда –
Адам «огълан» чагърылыр.
Йигирми бешке еткенде –
Адам «дживан» чагърылыр.
Отуз яшкъа толгъанда –
Джигит арслан къуветте.
Къыркъ яшына иргенде –
Эркек къаплан къуветте.
Элли яшлы къырджыман –
Уста бир тильки болыр.
Алтмышта «мен акъай!» деп
Джумлеге кулькю болыр.
Етмиш яшкъа кельгенде,
Аякълар тыршавланыр.
Сексен яшкъа еткенде,
Халкъкъа бея, юк болыр.
Ашы болыр буламыкъ,
Докъсан яшкъа кельгенде,
Юз яшына кельгенде –
Киши болыр джылавулъ.

Бу шейлернинъ джумлеси бир кишиге бола. Буны бар да, ханынъызгъа айт. Эм ханынъызгъа куфюр этменъиз, оны къаргъаманъыз!» – деди. «– Айса, къуртулдыкъ олюмден!» – деп къуванды фукъаре. Сонъ кельди, тапмаджанынъ табыны Нураддин хангъа айтты. Нураддин атылып еринден турды да: «– Буны санъа ким уйретти?» – деди. О, койлю къартны корьген ерини айтты. Нураддин тез атлы йиберди – о кишини тапып кетирдилер.

Ана энди Нураддин къапы артындан къарай-къарай о кишиге: бабасымы, бабасы тугульми – ич танымай. Къартнынъ сачлары орус папанынынъ сачларыдайын оськен, сакъл кийизлешкен, устюнде кийими урьян-пурьян. Сонъ озъ-озюне деди: «Буны башта ашатайым. Насыл

ашай экен, шугъа къарап танырман бабамны. Болмаса, тойгъан сонъ лаф эттирип танырман», деди. Ашчыларгъа эмир этти: «– Бир токълу сойып, бутюнлей къазангъа салынсын, сорпасы-эти – эписи къонакънынъ алдына къойылсын». Ашчылар шай да эттилер – бутюнлей къайнап пишкен къойны сорпасыман къонакънынъ алдына къойып, озьлери аяткъа чыкълар. Къарт къона башына къурулды – этнинъ эписини ашады, кемиклерини тер-темиз кемирди, сорпасыны да котерип эписини ичти.

Ханнынъ аякъчылары софраны джыйыштырмагъа кирдилер, корьселер – оларгъа бир кесечик биле эт къалмагъан, бир къашыкъ шорба къалмагъан. Аяткъа чыкълан сонъ: Яндыгъымы папазы! Бир кесек эт биле къалдырмагъан!» Къарт оларнынъ сёгюнгенини эшитти, сомурданып сёйленди:

Тавда джурген борю эдим,
Талчыгъыма тайлы бие ер эдим.
Ойгъа тюштим, къой болдым,
Къонкъулдашкъан коп ямангъа хор болдым, –

деди. Сонъ Нураддин ялакъларыны чагъырып сорады: «– Ашадымы къарт?» Ялакълар: «– Ашады. Бир къойны бир шей демей, ашады!» – дедилер. Нураддин сонъ анълады ки, бу онынъ бабасы экен. Кирди одагъа, бабасынынъ къолун-аягъын опти, афу сорады. Баба огълунунъ сучуны кечирди, афу этти. Шай этип, Нураддин хан бабасы Эдигени озь янына алды, раат этти.

Токълтамышнынъ бикеси бир заманлар юкълу къалгъан эди. Шимди о бир эр бала тапты, адыны Къадырберди султан къойдылар. Заман кечти, Къадырберди султан он секиз яшына кельди. Сонъ, башкъа ханлар онъа ярдым этти, аскер бердилер. Сонъ, баба улусындан адам топлады. Шай этип, аскери чокълды. Сонъ, баба тахтыны къыдырып, Чегерли гольге келип токълтады.

Шу куньлерде, Нураддин Джанбайгъа эмир этти: «– Бар, Чегерли гольни къара – къуш бар экенми?» – деди. Джанбай атына минди кетти. Кельди Чегерли гольге, чыкълты секенинъ тёпесине, къарады. Корьди ки, Чегерли гольде чадырлар бар, чокъл аскер тура. Секеден ашагъы тюшеджекте аскерлер Джанбайны тутты, Къадырберди султангъа кетирдилер. Къадырберди султан сорады: «– Къана меним юртум? Къайда меним алтыным, малым? Къана меним Ханике, Джанике татайларым?» Джаны къыл устюнде олгъан Джанбай не айтсын: «– Юрт деген шей, гъайып болмай – бинъ йыл кечсе де тургъан еринде тура. Кобиси юртнынъ даваджысы гъайып олып кете. Айса, сен баба юртунъны дава этип кельдинъ – яхшы эттинъ. Мен сагъа Нураддинни алып келейим – малынъ,

алтынынъ ондан сора. Чегерли гольде кѳуш коп десем, Нураддин келир. Сиз азыр турынынъыз, хан азретлери!» – деди.

Сонъ Джанбай кельди Нураддинге: «– Хан азретлери! Бир кѳуш бар! Бир кѳуш кельген Чегерлигольге – корьсенъыз акъылынъыз учар! Саны бар – сонъу ёкъ!» – деди. «– Айса, атлан, кетейик! Бир лячин учурайыкъ!» – деп кѳуванды Нураддин. Сонъ, Нураддин яхшы бир джюйрек сайлап минди. Джанбай да чарпыкъ ат минди. Ахмаджа (авджы) кѳушларны алып, Чегерли гольге кельдилер. Джанбай Нураддинге: «– Султаным! Сагъа бу кѳушны ат чаптырып насыл учурылгъаныны корьсетир эдим, амма, атым мартавал. Сенинъ атынъа минейим де, кѳушны бир учурайым – сен онынъ учушыны сейир эт!» – деди. Нураддин разы олды. Сонъ Джанбай Нураддиннинъ джуйрюгине, Нураддин де Джанбайнынъ чарпыкъ атына миндилер. Джанбай аткъа мингенинен ахмаджа кѳушны алды, синъди кетти секе артында. Нураддин не олгъаныны анъламады: «– Бу бадракъкъа (батрак) не мараз олды? Чыкъайым секенинъ тёпесине, къарайым», – деди озю-озюне. Чыкъты секенинъ тёпесине – корьди ки, секенинъ о тарафы аскер толугу. Шай дегендже, оны эки якътан аскерлер къамачавгъа алды. Нураддиннинъ джарты аты чапып олмады. Оны аттан тюшюрүп, эки кѳолундан эки аскер тутып Къадырберди султаннынъ чадырына алып кельдилер. Къадырберди султан Нураддинге ер косътерди, «отур» деп ишмар этти. Къызыл къадифе тёшелъген бир шиндикни (кресло) корьсетти. Нураддин отурды. Амма шимди астындан къадифе тюбюне эки зеэрли пычакъ тиклетип салынгъан экен. Нураддин отургъанда эки пычакъ эки тизини тешип уджлары тёпеге чыкъты. Нураддин эки кѳолуман эки пычакънынъ уджларыны къапатып отурды. Къадырберди султан сорады:

Аргъавулдан кочъкен алты арбам
Алтавы да къазна арбам
Тугъра-тамгъалы асыл арбам –
Оны къаттинъ, Нураддин?

Нураддин айтты:

Аргъавулдан кочъкен алты арбанъ
Алтавы да къазна арбанъ –
Танъры магъа болсын деп бергенде,
Мен оны бутюнлей сайгъанман.
Улуснынъ кѳувети алтын! деп,
Акъ Субан батырны къазнаджы кѳойгъанман.

Къадырберди султан сорады:

Босагъасы юксек боз уюм,
Алтымыш алты козь уюм
Къышлав уюм, яз уюм –
Оны къаттинъ, Нураддин?

Нураддин айтты:

Босагъасы юксек боз уюнь
Алтмыш алты козь уюнь –
Мен оны ёкъ корьгенмен:
Эриккеним кетсин деп.
Мугъайгъаным къалсын деп,
Орытмен откъа бергенмен.

Къадырберди султан сорады:

Секиз ерден чегели
Токъуз ерден тогъалы
Юзю къызыл чугъалы
Тонимны къаттинъ, Нураддин?

Нураддин айтты:

Секиз ерден чегели
Токъуз ерден тогъалы
Тонинъ магъа къалгъанда –
Мен оны авур тапкъанман:
– Бу къызыл тон сагъа! – деп
Бабамнынъ сыртына арткъанман.

Къадырберди султан сорады:

Толгъамалы меним ай балтам
Кумюш саплы сай балтам¹,
Ханике, Джанике джан тотам –
Оларны къаттинъ, Нураддин?

Нураддин айтты:

Толгъамалы сенинъ ай балтанъ
Чынгъыздан къалгъан сай балтанъ –
Айланышкъан урушта,
Толгъанышкъан токъушта
Онъ къолума алгъанман.
Ханикедай ёсманы
Джаникедай сылувны
Танъры озю манъа бергенде –
Бедава мал къылгъанман.

Къадырберди султан сорады:

Аягъы терек, мойны эрек
Атымны къаттинъ, Нураддин?
Юртнынъ ханы, бабасы –
Атамны къаттинъ, Нураддин?

¹ Сай балтам – сайланып алынган, сойдан къалган.

Нураддин айтты:

Аягы терек, мойны эрек
Атынны тутып мингенмен,
Бизни юрттан кьувгъанчюн
Атанъа терс дёнгенмен.
Татар кыйыры Тунада
Токътамышдай атанны
Сакъалындан туткъанман.
Боз бугъадай окюртип
Еди тавны янгъырытып –
Башыны кесип алгъанман.
Къара мешинге саргъанман.
Эр башы кьокъланыр деп –
Чильтер дорбагъа кьойгъанман.
Чильтер дорбаны кетирип –
Бабамнынъ алдына салгъанман.
Очъ-ачувын къандырып –
Бабамнынъ алгъышын алгъанман!

Онда Джанбай тильге кельди: «– Къадырберди султан! Изин этинъ-из – меним де булардан сорайджакъ эсабым бар»,– деди. Къадырберди разы олып баш саллады, сонъ Джанбай Нураддинге сёз къатты:

Беш-беш оба, беш оба
Бельги тиктинъ, Нураддин.
Салыкъ салып коп халкъны
Урып сёктинъ, Нураддин.
Беш биеден бир кьулун
Сен тилединъ, Нураддин.
Чынгъыз тахтынъ огъурлап
Къа, нейлединъ, Нураддин!
Тюштинъ къара тулпардан
Малиймен насыл кетерсинъ?
Шимди эсап сорайлар –
Эсапны насыл этерсинъ?

Онда Нураддин айтты:

Беш-беш оба, беш оба
Бельги тиксем – юрт ичюн.
Юрт сынъырын атлагъан
Къыбла билен сырт ичюн.
Беш биеден бир кьулун

Мен истесем – сют ичюн.
 Къалан, салыкъ кестирсем –
 Сендай арсыз бет ичюн!
 Кемал улы кок Джанбай,
 Кери сёзлю ит Джанбай.
 Озь эткенинъ ойлачы,
 Тилинъни тыйып сёйлечи!
 Тилинъни пычакъ сырты билен кесермен
 Танълайынъ нал къыздырып басарман!
 Эки джагынынъ эки якъкъа айырып
 Шорбалыгъынъ (агъзынъ) джыртарман!

Сонъ Къадырберди султан еринден турды да, сёйледи: «– Джигит экен-синъ, Нураддин султан, аферим сагъа! Мен бабамны бешбаш эткенинъе бек окюне эдим. Шимди корьдим ки, оны джигит киши енъген экен. Айса, окюнчим кетти, сагъа да биз языкъ эттик. Сенмен менде суч ёкъ – сучман къавгъа бабаларымыз арасында. Беринъиз Нураддин султаннынъ тулпарыны – кетеджек ёлуна джигитчесине ат минип кетсин!» – деди. Сонъ нукерлер Нураддинге онынъ къара тулпарыны кетирдилер, атланмагъа ярдым эттилер. Нураддин атланды кетти. Бир даа коръсе – бабасы Эдиге бир ат минген, къолунда дал къылыч – келеятыр Эдиге корьди – огълу Нураддин ат устюнде саллана, эки тизинден къан акъа–сыза келеятыр. Онда Эдиге айтты: «– Вай, улым! Шу къадарлыкъ эдими алынъ?» – деди. Сонъ, о ат салып барды, тюшти Къадырберди султаннынъ аскери арасына – онъуна солуна къылыч саллады. Бир къач аскерни кести, яралады. Сонъ такъаты битти къарт кишининъ – айландырды атыны, къачты. Къадырберди султан артындан къувды. Эдиге бир койге далды, эвлер арасына синъди. Сонъ тюшти аттан, кирди бир эвге. Къадырберди султан да къолда къылыч – далды шу эвге онынъ артындан: «– Папазнынъ башыны озь къолуман кесейим!» – деди. Эдиге исе, къамасыны алып, къапы артында беклеп турды. Къадырберди кирип, оны корьгендже, Эдиге бас этти къаманы онынъ къурсагъына – ичеклерини эшти. Къадырберди йыкъылды. Эдиге атылды тышары, минди атына – къачты.

Энди Токътамышнынъ, Къадриберди султаннынъ айтувлы мырзалары етишип кельдилер – корьдилер ки, Къадырберди султан, олеята. Къадырберди оларгъа яткъан еринде сёйледи: «– Магъа ким Эдигенинъ башыны алып кельсе, къан къарышкъысы онынъкидир!» – деди. Мырзалар ат салып, Эдигени къувып кеттилер. Кете-кете корьдилер: Эдигенинъ атынынъ излери Чегерли гольде къамыш ичинде биткен. Къамышкъа кирген ат излери ёкъ, амма чыкъкъан ат излери бар. Мырзалар: «– Бу насыл бола?» – деп къарап къалдылар. Сонъ Джанбай: «– Бу Эдиге бек

тильки адамдыр – бу да онынъ мерафетлеринден биридир. Мен беллесе-сем, о атыны кьамыш ичине арт-арткьа берип кирсеткендир. Сиз Барын мырза, Шырын мырза, азыр турынъыз! Мен Эдигени бир толгъайым (чынъман сырын ачайым). Эгер Эдиге кьамыш ичинде болса, о мытлакъ сесленир»,– деди. Джанбай толгъады:

Озюньден артыкъ джав корсенъ:

– Тур, атайым,– дер эдинъ.

Озюньден эксик джав корьсенъ:

– Ат, турайым! – дер эдинъ.

Эр Эдиге даа савмы?

Бар болсанъ чыкъ, кьарайым!

– Ат! – десенъ мен атайым.

– Тур! – десенъ мен турайым.

Онда кьамыш ичинден Эдиге сесленди:

Токътамышны ольдирдим,

Огълунынъ чырагъын сѣндирдим.

Очюм, ачувым кьандырдым –

Энди кьалгъанындан ким кьоркьа!

Шай деп, ат чаптырып, кьылыч ойнатып кьамышлыкъ ичинден чыкь-ты, мырзалар онъа уджюм эттилер. Барын мырза Эдигенинъ башыны кьылычнен кести. Башы тыгъырып тюшти ерге, кьаталап кетти. Амма Эдигенинъ башы:

Барын, сагъа мен неттим?

Сизчюн девлет, юрт куттюм.

Биринъ эки болмасын!

Юртынъ, кьаранъ кьалмасын!

Ханлар ханын мен йыкьтым,

Хан болып сен де кьалмазсынъ!

Сют ерине кьан тѣктинъ,

Къанымны тѣгип не эттинъ!

Къазан, Кърым, Аждархан (Астраханъ)

Союмны сорап кьалгъанда,

Не болгъанын анда корерсинъ! – деп кьаргъады.

Барын мырза алды Эдигенинъ башыны – Къадырберди султандан онынъ кьан кьарышкьысыны аладжакъ. Шырын мырза онъа: «– Бер, Эдигенинъ башын мен тутайым, сен устюнъин кьандан арындыр!» – деди. Барын мырза берди Эдигенинъ башын Шырын мырзагъа. Шырын мырза Эдигенинъ башын кьолуна алгъанынен тутты кьачты. Кетирип Эдигенинъ башыны Къадырберди султаннынъ алдына салды. Кьан кьарыш-

ЭДИГЕ БИЙ

кысы Шырынга болды. Шырын мырза укумдар болды. Барын мырза эди – мырза олып да кыалды. Тап сонгу, Барын мырза айтты:

Ольди, битти Эдиге –
Мерафети битмеди.
Къарышкысы Шырыннынъ –
Барынга кыысмет этмеди.

* * *

Идиль юрты деврильди,
Яв устуне яв кельди.
Эдиге айткан кунъ кельди,
Чынгъызнынъ кюйган хан дагы
Хан дагына айланды.
Алтын Орду таркады,
Хан сарайы кылмады.
Кърым, Къазан, Аждархан
Айры-айры иль болды.

Айры сёзлерге анылатув

Адув – душман.

Аймак – кыабиле.

Аталык – хан огълунынъ тербийеджиси: ханнынъ ярдымджысы, кенъешчиси.

Бал, балбоза – балдан япылган эсирткили ичимлик.

Беринди – бир де – бир укумдарга бойсунган киши (подданный).

Бешбаш – аз кувет иле япылган чапул, чапкынлыкъ (набег малы-ми силами).

Быдаяк – байкуш союндан бир куш (ястребная сова).

Джанбай – Токтамыш ханнынъ везири.

Зырых – кольчуга, латы, панцирь.

Йырты – добыча.

Кер бие – ачык каверенки тюсте (каурая) байтал.

Къзак – озь эркине чельде яшаган адам.

Къанджуга – эгер артына бир шей багламак ичюн махсус пеки-тельген сыджымлар (торока).

Кутлукъая – Токтамыш ханнынъ кушчысы, мангыт урувындан олган.

Мадай – авам халктан олган киши (простолудин).

Нукер – ханны кюруджы аскерлер (ханская гвардия).

Савру – атнынъ арт аякларынынъ тепеси, (круп).

Салар – атнынъ аркъасында алд аякъларынынъ тёпеси, курегининъ устю.

Самур – соболь.

Сулув – гузель, дюльбер.

Тёре – чыкъарылгъан къарар, къанун; ханлар яки юкъары табакъаларгъа менсюп (человек из знати).

Токътамыш – 1380-нджи йылдан башлап акимлик эткен Алтын Орду ханы, Джучы хан несилининъ девамджысы.

Чынгъыз – Чынгъызхан (1155–1227). О 1206-нджы йылдан Монгъол империясынынъ ханы олгъан. Асиягъа, Шаркъий Авропагъа арбий сеферлер япкъан, чокъ ерлерни запт эткен.

Шункъар – чокъусы «сунгъур» деп адлангъан къуш (кречет).

Чыганак: [Кърымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы. Хрестоматия. Тертип этиджи Дж. Бекиров. – Ташкент: «Ўқитувчи», 1991. – 248 б.].

БИКЛӘН АВЫЛЫ ТАРИХЫ ДОКУМЕНТЛАРДА ҺӘМ МАТЕРИАЛЛАРДА

Чулман елгасының сульях ярында, Биклән елгасы һәм аның кушылдыгы Камышлы янында урнашкан Биклән авылы хәзерге вакытта Татарстанның Тукай районына керә.

Борынгы заманнарда әлеге уңдырышлы жирләренң хужалары кемнәр булганлыгы хакында баян итүче язма чыганаclar 1528 елга карый. Алат юлы Мәңгәр авылының йомышлы татарлары һәм Түбән Кама жирләрен актив колонизацияләүче Алабуга Троицк монастыре арасындагы низагны чагылдыручы ике гавами-хокукий документ Россия борынгы actлар дәүләт архивының икътисад коллегиясе грамоталары фондында саклана. [Мустафина: 2016. №6. С.233–264.].

Әлеге документлардан күренгәнчә, низагны хәл итү вакытында, ягъни 1676 елның 3 декабрендә, Мәңгәр авылыннан Әлмөхәммәт Янбакты улы Исламов һәм аның иптәшләре, башка документлар белән беррәттән, татарчадан тәржемә ителгән милек рәсмиләштерү кәгазен дә теркәүне сорыйлар. Документта 1528 елның 16 сентябрендә (һижри буенча 935 ел) Бүләк (Булгак) Сәет-Әхмәт улының үзенә Зәй, Омшы, Курча, Сусар елгалары буендагы жирләрен Әлхужа Касыймовка сатып биргәнлеге раслана. Сатылган жир биләмәләренә Чулман елгасының сульях яры, Камышлы, Бәтке, Прости, Омшы, Аулаш, Сусар инеше буйлары керә (якынча хәзерге Чаллы шәһәре читеннән башлап, Түбән Кама шәһәренә кадәрге жирләр).

Бүләк Сәет-Әхмәт улына тархан ярлыгы 1521–1524 елларда Казан ханлыгы тәхетендә утырган Сәхип Гәрәй хан тарафыннан тапшырылган. Искәртеп узыйк, ярлык 1912 елда галим Сәет Вахиди тарафыннан Мамадыш ягындагы Мамалай авылында яшәүче крестьян Рәхмәтулла Әхмәрәвтә табыла. Ярлык 1523 елда жиде кешегә, шул исәптән Сәет-Әхмәткә, аның туганы Мөхәммәт Муса улына, ullары Якуп, Бүләк һәм Нур-Сәеткә бирелә [Вестник научного общества татароведения: 1925. №1–2. С.33–34.].

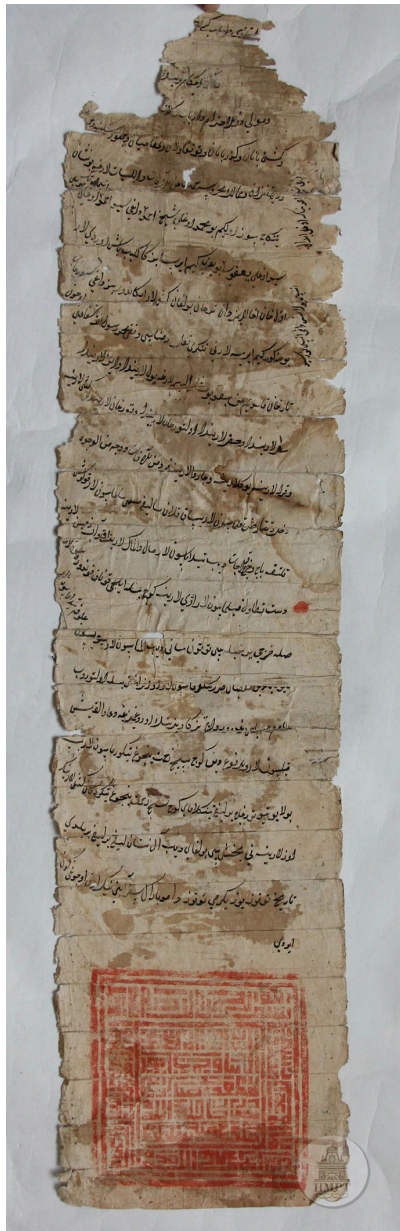
1602–1603 елларда Иван Болтин житәкчелегендә төзелгән Казан өязендәге жир биләмәләрен теркәү кенәгәсеннән («Писцовая книга Казанского уезда 1603–1605 годов») күренгәнчә, Мәңгәр авылының йомышлы татарлары Исламовлар үз авылларында гомер итә һәм Чулманның сульях ярындагы биләмәләрен умарталык һәм аучылык өчен файдалана.

1632–1633 елларда Шайтан шәһәрчегендә урнашкан монастырь житәк-челеге, бу жирләрне файдаланылмаучы жирләр буларак күрсәтеп, монастырь карамагына тапшыруларын сорап хөкүмәткә мөрәжәгать итә һәм воевода И.В. Морозовтан рәсми документ алуга ирешә.

Үзләрән бу жирләрне 1528 елда ук сатып алган Әлхужа Касыймовның нәсел дәвамчылары дип тәкратлаучы йомышлы татар катламындагы Исламовлар, әлегә хәл белән килешә алмыйча, шактый еллар узгач, ягъни 1673 елда монастырьга дөгъва белдерәләр. Шул 1528 елгы документка нигезләнеп, алар хәтта үз хокукларын кайтаруга ирешәләр. Әмма 1690 елда монастырьның яңа башлыгы, йомышлы татарларның жир документларын тутыруда булган хаталарны үз файдасына борып, әлегә жирләргә ия икәнлекләрен раслап, йомышлы татарларның ата-бабаларына 1597, 1605, 1621 елларда тапшырылган документлар булуга карамастан, 2200 гектар жирне монастырь карамагына тартып алуга ирешә. Ул жирләрдә Бәткә һәм башка рус авыллары барлыкка килә.

Бу жирләргә каршы якта, Чулманның уңъяк ярында, Тана инеше буенда, Сарайлы авылы һәм Алабуга саласы буйларында бер төркем татарлар яши. Нәкъ менә аларның бабалары сулъяк ярдагыларга үз биләмәләрен саткан булса кирәк. 1619 елда Тана елгасы тамагындагы Сарайлы авылында Бисәр Кагтов һәм Тана авылында Яндигиз (Жәнжегет?) һәм аның иптәшләре гомер итә [Шишкин: 2014. С. 45–47.].

Казан өязе буенча 1647–1656 елларда төзелгән жир биләмәләрен теркәү кенәгәсендә дә, Тананың яsakлы татар авылы икәнлегә күренә: «Того ж [Троецкого]

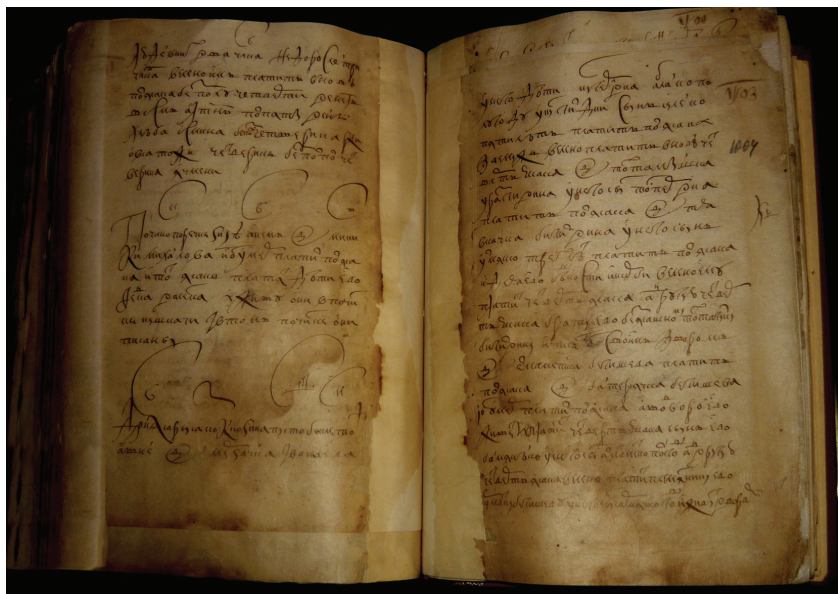

Сәхип Гәрәй хан
ярлыгы. 1523 ел.

монастыря в сельце, что была деревня Таны, пашни и розчистей семь длинников, // (л. 275 об.) семь поперечников, в другом конце дватцать поперечников, а вровно тринацать поперечников с полупоперечником, итого девяносто четыре десятины с полудесятиною в поле, а в дву по тому ж. И в том числе два поля в споре с ясачными татары деревни Таны Беличик, Березник то ж. (Л.276)» [Писцовая книга Казанского уезда: 2001].

Өлеге кенәгәдә Тана авылы янындагы жирләрнең Ишмөхәммәт морза Багыш кенәз улы Яушев һәм аның туганының улы Кадермөхәммәт морза Дусмөхәммәт улы Яушев кулы астында булуы искәртелә: «Да за рекою Тоймою два островка невеликих: один верхней, а другой средней. А на них сенных покосов нет, поросли лесом тальником, а выгон на них животинной. // (Л. 281) Троецкого монастыря каменного городища, что на Елабуге, сенных покосов в лугу по одной стороне волошки Кривуши и меж гор и монастырские деревни Таны мерою в длину тритцать пять длинников, шестьдесят пять поперечников, итого две тысячи двести семьдесят пять десятин. А на них сена ставитца сорок пять тысяч пятьсот копен. В другом месте того ж лугу в луке меж волошки Кривуши мерою пять длинников с полудлинником, пятнатцать поперечников, // (Л.281 об.) итого восемьдесят две десятины с полудесятиною, сена ставитца тысяча шестьсот пять копен; опричь того, что в той ж луке отведено татаром ясачной деревни Таны Белекчи, Белек то ж, мерою пятнатцать длинников с полудлинником, пятнатцать поперечников, итого двести тритцать две десятины с полудесятиною, сена ставитца четыре тысячи шестьсот пятьдесят копен. По другой стороне волошки Кривуши до дубников мерою дватцать один длинник, дватцать два поперечника, итого чetyреста шестьдесят две // (Л. 282) десятины, сена ставитца девять тысяч двести сорок копен. В другом месте от волошки Кривуши подле Камы реки вниз мерою пятьдесят два длинника с полудлинником, тритцать два поперечника, итого тысяча шестьсот девяносто десятин, сена ставитца тритцать три тысячи восмесот копен. И обоего по другой стороне волошки сенных покосов сорок три тысячи сорок копен. И всего за Троецким монастырем каменново // (Л. 282 об.) городища в большом лугу и по волошке Кривуше, по обе стороны той волошки по мере четыре тысячи пятьсот девять десятин с полудесятиною, сенных покосов ставитца девяносто тысяч сто девяносто копен, опричь того, что отведено татаром ясачные деревни Белекчи, Березник Тана то ж, сенных покосов четыре тысячи шестьсот пятьдесят копен. // (Л. 283) за Ишмамет мурзою князь Багишевым сыном Яушева да за племянником ево за Кадраметем мурзою Досаметева сына Яушева ж.» [Шунда ук].

Казан өязе буенча 1678 елда уздырылган жанисәп кенәгәсенә «починок на Березниках на Дичи а Тана тож» дип теркәлгән авыл Казан өязе Арча юлына карый. [РГАДА. Ф. 1209. Оп. 1. Д. 6453. Л. 589–592].

1678 елгы жанисәп кенәгәсенәң бер бите.

Биклән авылы нигезләну турында тәүге язма чыганаclar

Риваятьләрдән күренгәнчә, Биклән авылын Чулман аръягыннан, Алабуга ягыннан килгән кешеләр нигезли. Бу хакта шулай ук төбәк тарихы белән кызыксынган авыл аксакаллары да теркәп калдыра. Хәсән Галиуллинның 1966 елгы кулъязмасында: «<...> Кайбер картларның әйтүенә караганда, беренче мәртәбә Байчура исемле кеше килеп утырган. Шуңа күрә [авылны] Бичурин (Байчуриннан бозып үзгәртелгән) дип йөрткәннәр. Кайберәүләрнен: «Биклән авылын хәзерге Бәткә авылы урынына, Идел буена утырта башлаган да, суға төшеп үлүдән куркып анда утырмаганнар»,— дигән сүзләре бар». [Галиуллин, Вәлиев: 2007. 7–8 б.].

Шәех Абдуллин язмаларында исә авылны нигезләүчеләрнең исемнәре санап үтелә: «500 еллар элек, хәзерге Алабуга (ул заманнарда – Сөзем) тирәсендәге елга буйларында, үзәнлекләрдә, калын зур урманнар эчендәге аланнарда, ачык территорияләрдә (нигездә терлекчелек белән) балык тоту һәм ауга йөрү өчен уңай табигать шартларында яшәүче Бигелде, Бикчәнтәй, Бикчура, Урманай, Сарманай (*кайбер чыганаclarда Мажай исеме дә күрсәтелә – авт.*) кебек төркем башлыклары – кул астындагы борынгы бабаларыбыз – Чулман (Кама) елгасын үтеп чыгалар, калын урманнар белән капланган хәзерге Бәткә авылы жирлекләренә күчеп

Фидаил Мәжитов, Салауат Хөсәенов. БИКЛӘН АВЫЛЫ ТАРИХЫ ДОКУМЕНТЛАРДА ҺӘМ МАТЕРИАЛЛАРДА

киләләр һәм ярыйсы гына тормыш, көнкүреш алып баралар» [Абдуллин: 2016. № 10 (5829)].

Шәүкәт Ханнан улы Йосыпов (1929 елда туган) сөйләгән сүзләр дә югарыдагы фикерләргә аваздаш: «Бабам Бикләнгә нигез салучылар нәселеннән булган. Петр I заманында, чукындырудан куркып, бик күп татарлар, Казан якларыннан бу төбәккә качкан. Борынгы бабалары, жәмгысе ун гаилә, иң башта хәзерге Бәтке жиренә килеп урнаша. Ләкин 1650 еллар тирәсендә аларны тәүге нигезләреннән урыслар куып жибәрә. Бәтке урыс авылына әверелә. Бәткәдән куылган 4 татар хужалыгы бүгенге Биклән авылына нигез сала» [Фәләх: 2008. № 2. Б. 127].

Бу урында шуны искәртеп узу мәслихәт, рус чыганаclarыннан Бәтке ныгытмасының күпкә иртәрәк, Явыз Иван чорында ук элеккеге татар авылы урынында төзелгәнлегә аңлашыла: «Многие из Государевых сел, вновь устроенных в пределах бывшего Казанского царства, были огорожены стеной с башнями и выкопанным рвом и валом, так мы знаем, что находящееся против Трехсвятского-Елабуги на другом берегу Камы село Бетьки имело крепость, которая, как и все подобные крепости носили название «острога», и было огорожено стеной и башнями. <...> [В 1617 г.] в Бетьковском остроге было 4 башни, а пятая развалилась, из этого видно, что крепость в Бетьках была старая, надо думать, что Бетькинский острог был устроен после покорения Казани вскоре» [Шишкин: 2014. С. 47–50]. Тагын шуны ассызыклап үтү мөһим: кайберәүләр «Биклән» атамасын чукындырудан качып киткән, каядыр урманга барып яшеренгән татарларның, имештер, үзләрен «бикләнгән кешеләр» дип атавыннан барлыкка килгән, дип фаразлый. Ә бит югарыдагы язмадан чыгып, борынгырак чорлардан алып фикер йөртсәк, баскынчылар үзләре татар авылы урынына килеп утырып, ныгытма төзеп, шунда кереп бикләнгәннәр («<...> от нападения татар, башкир и других инородцев») [Шунда ук]. Ягъни кайчандыр татарлар яшәгән жир ныгытма уртасында калган, бикләнгән...

«Биклән» атамасы очраган тәүге документ 1626 елга карый. Чаллы жирләренә рус крестьяннары күчереп утыртылу хакындагы элге документта Биклән елгасы турында әйтелә: «<...> велено новым крестьянам елабужанам Федьке Некантьеву сыну Попову с товарищи жити во крестьянах в Уфимском уезде на пашне на льготе на Чалне, на Мелекесе речке подле Камы реки на Уфимской стороне, с верхнею сторону пришла Шильна речка, а с нижнюю сторону подошла Бекляна речка, промеж тех речек с устья и до вершин» [РГАДА. Ф. 1209. Оп. 1. Д. 156. Лл. 153–153 об.]. Биклән елгасы шулай ук 1629, 1643, 1649 елларга караган документларда да телгә алына [РГАДА. Ф. 1173. Оп. 1. Д. 136. Лл. 10–11; Ф. 1173. Оп. 1. Д. 140. Лл. 1–9].

М.С.Супоневның 1678 елда уздырган жанисәп кенәгәсендә авылның берничә атамасы теркәлгән: Сарысаз, Күкхужа кыры, Биклән (Сарысаз Коккозина Пустошь Беклян тож). Авыл Казан өязе Арча даругасының Чулман аръягындагы Килдебәк Башаев йөзлегенә карый. Биредә 19 хужалыкта 51 ир-ат исәпләнә, шуларның 27се ир балалар һәм яшүсмерләр була. Риваятьләрдә һәм совет чоры кулъязмаларында телгә алынган Бигелде, Бикчәнтәй, Бикчура, Урманай, Сарманай исемнәренә тәңгәл килгән яки охшаш исемнәр ясак кенәгәләрендә дә бар. Аларның берничәсе исем буларак сакланган, күбесеннән фамилияләр формалашкан, дип фаразларга мөмкин. Аларның русча вариантлары мондый: Бигильдин, Бегишев, Бекчюрка Козенбаев (Бикчура һәм Бикчәнтәй исемнәренә асылы охшаш, икенчесе беренчесенә кечерәйтү-иркәләү төсмере булуы ихтимал), Урматка, Сарбаев. Жанисәп кенәгәсеннән караганда, анда теркәлгән шөхесләренә алдагы буыны 1650 елларда Бикләндә яшәгәнлегенә аңлашыла. Алар, чыннан да, авылны нигезләүче булган һәм «Алабуга ягыннан» килгән, дигән нәтижә ясый алабыз. Чөнки ясак кенәгәләрендәге мәгълүматлар авыл кешеләре ясакны югарыда телгә алынган Тана авылындагы («в деревне Берзник на Дичи а Тана тож») биләмәләре өчен түлэгәнлеген искәртә.

Биклән авылының борынгы атамасы кайчандыр бу жирләргә Күкхужа исемле кеше хужа булганлыгы һәм хәтта үзе анда яшәгәнлегенә турында сөйли. Күп кенә документларда авыл «Бечурино» дип тә теркәлгән. Безнең фикеребезчә, торак пунктның шулай аталып йөртелә башлавы аны нигезләүчеләренә берсе булган Бикчура Хужабәева (Бекчюрка Козенбаев) нисбәтле. Аңлашыла ки, Бикчураның атасы Хужабәйне халык телендә Күкхужа дип йөрткәннәр булса кирәк.

Шулай итеп, архив документларыннан Биклән авылы 1650 елларда Чулман елгасының уңъяк ярыннан, ягъни Танай, Туйма, Юраш (Ибраш) елгасы буйларыннан баскынчылар кысрыклавы аркасында күчеп утырган татарлар тарафыннан нигезләнгәнлегенә аңлашыла. Якын-тирәдә исә Мортыш (Бикчура), Түбән Мәләкәс (Сүнчәләй), Мәләкәс елгасы буендагы Сөендек, Бадрак, Айкилде исемле авыллар урнашкан була.

Биклән авылының зурауы һәм баскынчылар тарафыннан кысрыклануы

Хөкүмәт алып барган христианлаштыру сәясәте аркасында, төбәктә чукуындырылган авыллар саны арта бара. Әле 1678 елда гына да шактый ныклы булып күренгән Биклән авылы 1710 елда бушап кала. 1716 елгы халык исәбендә Мәләкәс авылында Бикләннән күчеп килгән 2 хужалык теркәлә. Жанисәп кәгазендә күчүчү сәбәбе «пуста от башкирского разорения» дип аңлатыла. Күчүчүләр үзләренә төрле авылларда булула-

Фидаил Мәжитов, Салауат Хөсәенов. БИКЛӘН АВЫЛЫ ТАРИХЫ ДОКУМЕНТЛАРДА ҺӘМ МАТЕРИАЛЛАРДА

рын, 1714 елдан Мәләкәстә төпләнәп калуларын әйтә [РГАДА. Ф.350. Оп.1. Д.146. Лл. 1457–1458 об.].

1722 елда уздырылган беренче ревизия вакытында Казан өязе Арча юлы Габдерәззак Калдыбәк улы (Бура-Киртәдән) йөзлегенә караган Биклән (Сарысаз) авылында янә әйләнәп кайткан 14 хужалыкта 105 ир-ат исәпләнә. Уфа өязенә күчеп киткән 75 ир-ат, полковник Головкин экспедициясе тырышлыгы белән, мәжбүри рәвештә кире кайтартыла. (Аңлашыла ки, алар үзләрен «талаган» халык янына барып сыеммас иде. Алдагы сан алу вакытында татарлар үз авыллары «башкортлар талавыннан соң бушап калды» дигән сүзгә хөкүмәт җәзасыннан котылу өчен уйлап тапканмы, әллә инде хөкүмәт үзә шундый астыртын адымга барганмы – фаразларга гына кала.) Аларның жир биләмәләре Биклән елгасының уң ягында урнаша: «<...> от вершины до устья, сенные покосы в тысячу копен, черного лесу размером 5×3 версты совместно с окольными деревнями» [РГАДА. Ф.350. Оп.1 Д.1119. Лл. 185–187 об.]. Бу вакытта староста вазифасын 1716 елда Мәләкәстә исәпкә алынган Бимәт Бигенев башкара. Ул – Бикчура Хужамәт улының нәсел дәвамчысы. Мөгаен, авылның икенче атамасы шушы шәхескә нисбәтледер.

Россия борынгы актлар дәүләт архивының Минзәлә воеводалыгы канцеляриясе фондында Биклән авылына караган берничә документ сакланган. Әлеге фондтагы документлар, нигездә, төрле низагларны хәл итү, жинаятьләргә җавап итү процессы вакытында тупланган. Алар авылның ижтимагый, дини-әхлакый тормышы хакында шактый мәгълүмат бирә.

Биклән авылы күбесенчә якин-тирәдә урнашкан рус яки керәшен авылларынан матди зыян күрә. Мәсәлән, 1739 елда Чаллы крестьяны Александр Трофимов Биклән татары Туктагуловның сыерларын урлый. [РГАДА. Ф.529. Оп.1. Д.239]. 1755 елда Биклән татары Бишаевның умарта күчен Яңа Мәлкән иске керәшеннәре Ивановлар тотып яба [РГАДА. Ф.529. Оп.1. Д.1471]. Шушы эшнә ачыклау өчен генә дә 15 бит кәгазь сарыф ителә. 1756 елда Биклән татары Камаевның атларын Пәнәче авылының иске керәшене Кузьмин урлый [РГАДА. Ф.529. Оп.1. Д.1539]. Бу эшнә ачыклауга 20 бит кәгазь тотыла.

Бикләнләр милләттәшләренә хилаф гамәлләренә дә дучар ителә. Мәсәлән, 1745 елда Түбән Мәләкәстән Арсланов Биклән татары Уразаевның ике атын урлый [РГАДА. Ф.529. Оп.1. Д.674]. Шулай ук авылның үзеннән дә кайбер кыңгыр эшләрдә катнашучылар ачыклана. 1737 елда Кадыйров авылдашы Дүсмәтовны [РГАДА. Ф.529. Оп.1. Д.210], ә 1755 елда Аблаев авылдашы Аитовны кыйнаганы [РГАДА. Ф.529. Оп.1. Д.1466], 1755 елда Тетаров авылдашы Мөкәевнең сыерын суйганы өчен [РГАДА. Ф.529. Оп.1. Д.1474] җавапка тартылалар. 1745 елда Биклән

татары Сермяков Дусайкичү авылы татары Бикчуринның атын тартып алу да гаепләнә [РГАДА. Ф. 529. Оп. 1. Д. 588].

Башкортостан Республикасы Милли архивында сакланучы документлар арасынан Биклән авылының 1849–1890 елларга караган метрика кенәгәләрен, 1795, 1811, 1816, 1834, 1859 елгы ревизия сказкаларын эзләп табу насып булды. Авылдагы дини тормышны күзалларга ярдәм итәрдәй документлар да шактый. Мәсәлән, мәчеттә кайсы елларда кемнәр муллалык иткәнлеген өлешчә шул документлар аша да ачыкый алабыз.

1862 елда Биклән авылының башкорт катламындагы указлы мулласы Вәлиәхмәт Фазлыйәхмәтев, шушы ук авылның дәүләт крестьяны катламындагы указлы яшь мулласы Гатаулла Әлмөхәммәтовның (Боһармәтовның) никах теркәү кәгазьләрен метрикага күчереп язганда үз имзасын куймыйча калдыруына борчылып, Диния нәзарәтенә хат яза [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 4. Д. 4433]. Өлкән мулла яшь мулланың хаталы адымнарын алга таба да фаш итәргә тырыша. Мәсәлән, 1864 елда Биклән крестьяны Вәли-Әбүхәмит Биктаһиров үзләренә туачак балаларын мулла Вәлиәхмәт Фазлыйәхмәтев никахсыз туучылар дәфтәренә теркәргә жыенуына каршы шикаять белдерә. Яшь парга никахны яшь мулла Гатаулла Боһармәтев укыган була. Ә өлкән мулла Вәлиәхмәт, никахлашу вакытында кәләш Биһихәмидгә нибары 16 яшь кенә булу сәбәпле, никахны канунсыз дип таба [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 5875]. 1863 елда 62 мәхәллә әһеле (мәхәллә барлыгы ике имамнан һәм 500 кешедән тора) мулла Гатаулла Боһармәтевне, әхлаксыз гамәлләрдә гаепләп, вазифасыннан алуны сорый. Әмма аның 15 ел дәвамындагы дини эшчәнлеген бары тик уңай яктан бәяләүчеләр фикерен исәпкә алып, Диния нәзарәте кисәтү ясый һәм үз вазифасында калдыра. [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 5618].

1872 елда крестьян Галиулла Хәбибуллин Бикләннең яңартып төзелгән мәчетенә мөәззин итеп тәгаенләнә [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 4. Д. 9011]. 1881 елда «берничә дистә ел» элек төзелгән 1 нче жәмигъ мәчетне кичектермичә төзекләндерү кирәклегенә Диния нәзарәтенә мөрәжәгать юллана [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 10350]. 1886 елда башкорт катламындагы Әшрәфулла Галиуллин Бикләннең 2 нче жәмигъ мәчетенә имамлыкка указ ала [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 4. Д. 14913]. 1889 елда крестьян хатыны Бибилайтыфа Сәйфуллина яңа мәчет имамы Шаһиәхмәт Фазлыйәхмәтевкә карата, аны тәрбиясезлектә һәм ялганлашуда гаепләп, житди шикаять белдерә. Ләкин бу эш Ш. Фазыйәхмәтев файдасына тәмамлана [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 12298]. Мулланың үз вазифасында калганлыгы 1893 елның 16 августында Биклән авылында икенче мәхәллә мәчетен төзекләндерергә рөхсәт бирүче документтан күренә [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 13600].

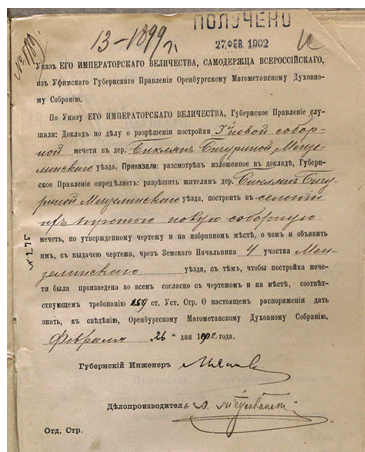
Фидаил Мәжитов, Салауат Хөсәенов. БИКЛӘН АВЫЛЫ ТАРИХЫ ДОКУМЕНТЛАРДА ҺӘМ МАТЕРИАЛЛАРДА

1898 елның 27 февралендә Диния нәзарәте тарафыннан Бикләндә 3 нче жәмигъ мәчет төзү турында карар кабул ителә [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 15877]. 1901 елда башкорт катламында исәпләнүче Сәхәбетдин Гыймадетдин улы 3 нче жәмигъ мәчеткә имам-хатыйп итеп билгеләнә [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 5. Д. 589; Ф.И-295. Оп. 5. Д. 605]. 1909 елда 3 нче жәмигъ мәчет мөәззине итеп Бөгелмә өязе Кичүчат авылыннан Мөхәммәтнәжиپ Фәсхетдинов раслана [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 5. Д. 5778].

1909 елда Бикләннән Жиһанша Хәсәнша улы Сарманаев дини дәрәжә алу өчен имтихан тапшыра [Ф.И-295. Оп. 5. Д. 7117].

1911 елда Бикләндә 4 нче жәмигъ мәчет төзү турында карар кабул ителә [Ф.И-295. Оп. . Д. 2681]. 1913 елда 4 нче жәмигъ мәчетенә имам-хатыйп итеп Дәүләтша Мөхәммәтжан улы Төхфәтуллин һәм мөәззин итеп Габдерәкыйп Хамматуллин сайлана [Ф.И-295. Оп. 5. Д. 10819].

Халык саны мәгълүматлары белән танышыыйк. Биклән авылында 1678 елда – 51, 1722 елда – 105, ә 1748 елда 112 ир-ат теркәлгән. Алга таба ревизиядә хатын-кызлар да күрсәтелә башлаган: 1762 елда – 112 ир-ат һәм 132 хатын-кыз (1 кеше, чукунып, авылда калган, 4 бертуган, чукунып, Келәтле авылына күчерелгән); 1795 елда – 143 ир-ат һәм 199 хатын-кыз; 1811 елда – 143 ир-ат һәм 201 хатын-кыз (бер гаилә Түбән Бишендедән); 1815 елда – 193 ир-ат һәм 221 хатын-кыз (1820 елның 8 март карары буенча, Югары Бишендедән 38 ир-ат һәм 30 хатын-кыз күчеп килгән). Бишенде авылы исә 1716 елгы жанисәптә шушы ук йөзлеккә карый. Анда 1711 елгы жанисәптән соң Кирмән һәм Әжмәкәй авылыннан 2 гаилә күчеп килә. Икенчесе 1825 елда Бишендедән Бикләнгә күчеп килгән типтәр Мәхмүт Мәсәгутов нәселе булса кирәк. М. Мәсәгутов гаиләсе белән күчеп килә, 1830 елда вафат була. 10 нчы ревизиядә аның уллары башкорт катламына кертелә. Бикләндәгә дәүләт крестьяннары, жир житмәүне сәбәп итеп, аларны авылдан кысрыклый башлый, жирсез калдыра. Хәйбулла, Абдулла һәм Хәбибулла Мәхмүтовларга башта Кувады, аннары Оренбург өязендәгә Тимербай, соңрак Шикәрле Каен авылларына күчеп китәргә тәкъдим ителә. Ун ел дәвам иткән бәхәскә Мәхмүтовларның дәүләт крестьяннары катламына күчерелүе һәм Бикләндә калдырылуы белән нокта куела. Дәүләт крестьяннары шулай ук мулла Бохармәтевнең жиргә дөгъва итүенә дә ризасызлык белдерә [Ф.И-2. Оп. 1. Д. 8633; Ф. 172. Оп. 1, Д. 152].

Бикләндә 3 нче жәмигъ мәчетне төзү турында карар.

Биклән авылында туган морза, Урал полкының 112 пехота
прапорщигы офицер Йосыф Саинов (сулда) хезмәттәше белән.
Хәрәкәттәге армия, август 1917 ел.

Авылда танылган морза нәселе Саиновлар да яшәгән [Ф.И-295. Оп. 5. Д. 8220].

Алдагы жанисәпләрдә авылда халык саны арта: 1859 елда – 1050, 1870 елда – 1304, 1897 елда – 2226, 1913 елда – 2886. Беренче Бөтендөнья сугышы, Гражданнар сугышы, ачлык нәтижәсендә халык саны кимүе күзәтелә: 1926 елда авылда 2435 кеше исәпләнә. Репрессия, сугыш алды һәм сугыштан соңгы елларда бу сан тагын да кими: 1938 елда – 1934, 1949 елда – 1429 кеше. Алдагы елларда халык саны берәз артып алса да, инкыйлабка кадәргә дәрәжәгә житә алмый: авылда 1958 елда – 1470, 1970 елда – 2014, 1979 елда – 1715, 1989 елда – 1348, 2002 елда 1270 кеше гомер итә.

Әдәбият

1. Абдуллин Ш.М. Биклән авыл тарихыннан кайбер истәлекләр / Якты юл. – 12 февраль, 2016 ел. № 10 (5829).
2. Галиуллин М.Х., Вәлиев Т.С. Биклән. Авыл тарихы. Казан: Идел-пресс, 2007.
3. Мустафина Д.А. Служилые татары через призму земельной тяжбы с монастырем // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2016. № 6.
4. Писцовая книга Казанского уезда 1647–1656 гг.: Публикация текста. М.: Институт Российской истории РАН, 2001.
5. Фөләх А.Н. Биклән // Мәйдан. 2008. № 2.

Фидаил Мәжитов, Салауат Хөсәенов. БИКЛӘН АВЫЛЫ
ТАРИХЫ ДОКУМЕНТЛАРДА ҺӘМ МАТЕРИАЛЛАРДА

6. Шишкин Н.И. История города Елабуги с древнейших времен: исторический очерк. Изд. 3-е, ад.пт. и доп. СПб.: Маматов, 2014.
7. Ярлык хана Сахиб-Гирея, 1523 г. // *Вестник научного общества татароведения. № 1–2. Казань, 1925.*
8. РГАДА. Ф. 172. Оп. 1. Д. 152.
9. РГАДА. Ф. 350. Оп. 1. Д. 146.
10. РГАДА. Ф. 350. Оп. 1. Д. 1119.
11. РГАДА. Ф. 529. Оп. 1. Д. 239.
12. РГАДА. Ф. 529. Оп. 1. Д. 1471.
13. РГАДА. Ф. 529. Оп. 1. Д. 1539.
14. РГАДА. Ф. 1173. Оп. 1. Д. 136.
15. РГАДА. Ф. 1173. Оп. 1. Д. 140.
16. РГАДА. Ф. 1209. Оп. 1. Д. 156.
17. РГАДА. Ф. 1209. Оп. 1. Д. 6453.
18. РГАДА. Ф. И-2. Оп. 1. Д. 8633.
19. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 3. Д. 5618.
20. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 3. Д. 5875.
21. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 3. Д. 10350.
22. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 3. Д. 12298.
23. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 3. Д. 13600.
24. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 3. Д. 15877.
25. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 4. Д. 4433.
26. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 4. Д. 9011.
27. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 4. Д. 14913.
28. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 5. Д. 589.
29. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 5. Д. 605.
30. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 5. Д. 5778.
31. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 5. Д. 7117.
32. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 5. Д. 8220.
33. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 5. Д. 10819.
34. РГАДА. Ф. И-295. Оп. 6. Д. 2681.

(Дәвамь бар)

**Мәкаләнең чыганаclar бирелгән кушымтасы алдагы
номерларның берсендә биреләчәк.**

ТАТАР БИСТӘЛӘРЕ, ЭЛЕККЕ ШӘҺӘР ТОРМЫШЫ

ТАТАРСКИЕ СЛОБОДЫ, СТАРАЯ ГОРОДСКАЯ ЖИЗНЬ

Р. Шагеева

ПАМЯТЬ ОБ ОДНОМ ИНТЕРЬЕРЕ

В середине 1950-х гг. Ново-Татарская слобода в Казани – ещё не оскудевший, благодатный оазис народного творчества, скрывающий за фасадами домов и увитых плющом палисадников тихую, скрытую жизнь затаённого ремесла в форме остатков знаменитого, скорняжного дела, ювелирного искусства, изготовления медных кумганов, а также таинственных, написанных на стекле прозрачными серебряными буквами из фольги, переливающихся перламутром, обдавая экзотикой и священным трепетом, татарских шамаилей... Я помню деревянный дом за резными воротами улицы Кызыл Татарстан, накренившийся сосновый золотистый пол,

усеянный мозаикой разноцветных кож, и на нем на невысоком табурете своего «жизни» из Мемделей, репрессированного в 1930-е гг. как кустарь, затем участника Великой Отечественной войны, где он оставил свой один глаз, но удивительным образом сохранил профессиональную зоркость – с низменным молоточком в руке и с миниатюрным гвоздиком на губах – это он шьёт для меня очередную пару шуршащих – «поющих» чувяков из шелковистой кожи с аппликативными узорами, которые я «загублю» в высоких сенокосных лугах моего Бикета, снуя среди взрослых во время сенокоса в дни священного праздника «хоррият». А на стене дома, между полками драгоценных книг в кожаных переплётах – святая святых – шамаили, выполненные моей образованной слободской бабуш-

кой Гайшә с бездонными синими глазами и проворными крестьянскими руками. Она средняя сестра моей бабушки по материнской линии Бибиасмы – мастерицы устного фольклора, неистощимой на всяческую выдумку и небыль, наполненных остроумия и добродушного юмора!... Иногда вместе с «Карауджа дәүәни» – старшей из сестер, выходя из прославленного села Карахуджа, сидят три благоухающие старушки в белых платках на скамейке под красной калиной на проулке родной деревни, играют на гармонии «Сибелә чәчәк», «Аппагым», потом «в йорт» ставят самовар, читают вслух древние, неведомые мне книги в старинных переплётках, рассказывают поучительные истории и пьют с каким-то удивительным чисто татарским упоением и благоговением чай... Все сестры владели прекрасной образной речью, любили шутку, напевную народную музыку, театр, почитали образованность. А вот «бистә дәүәни», владея арабо-персидской графикой, писала на больших цветных листах, затем переводя на стекло и фольгу, красочные наивные шамаили – с неизменными крупными цветущими маками по сторонам... Меня, не знающей арабский язык и древние письмена, это поражало и вызывало благоговение и трепет... Сейчас мне известны имена многих женщин – шамаилистов и знатоков каллиграфии из Казани, окружающих деревень (Шишинер Балтасинского района, село Б. Атня Арского района и др.). Но чтобы женщина писала какие-то волшебные знаки и рисовала диковинные буквы, тогда это для меня – школьницы-подростка казалось неслыханной редкостью. Гайша апа после смерти мужа сама занялась сапожным делом, шила узорчатые чувяки и туфли...

– Вот умру, возьмёшь себе эти «дога», – говорила она, перехватывая мой взгляд, направленный на целый фриз старинных шамаилей на стене – плод труда профессиональных каллиграфов, затмевающих её самотытное творчество, – сохранишь их как память обо мне «төсем итеп сакларсың»... Только отчаянные свистки проходящих мимо поездов, как эхо другой, современной цивилизации, нарушали тогда нашу какую-то идиллическую, почти сказочную жизнь, протекавшую в атмосфере поэзии и искусства.

Так в Музее изобразительных искусств очутился «зелёный шамаиль» из Ново-Татарской Слободы, переданный после смерти владелицы дочерью мне по ранней договорённости...

...«Зелёный шамаиль» – элегантный, строгий, благородный – классическое произведение подобного толка, автор которого, как всегда анонимен, неизвестен. По изяществу композиции, ясности и гармонии составляющих частей, живописному совершенству текстового каллиграфического исполнения – можно предполагать, что его заказчик и ис-

полнитель принадлежали к числу образованнейших, культурных людей своего времени. Среди прообразов – «кальк» в ручном исполнении на бумаге, из которых затем выполнялись живописные шамаили на стекле, хранящихся в отделе редких книг научной библиотеки им. Лобачевского, а также в ГОМТР, и архивах нашего Музея, обнаружить аналогичную композицию не удалось. Нет такого стереотипа и среди печатной литографированной продукции. Следовательно, перед нами шамаиль – уникам, нетиражированный, выполненный в единственном экземпляре, что, безусловно, поднимает его художественную, эстетическую ценность. «Зелёный шамаиль», таким образом, стоит особняком и от печатаемых по заграничным образцам, главным образом, по турецким клише литографиям, широко распространённым в Казани в начале века, так и от народных примитивов наивно – орнаментального стиля, бытуемых в сельской местности и окрестностях Казани. Отличие это заключено в сокровенном оригинальном, завуалированном сюжете, принципы которого восходят к традициям искусства восточной миниатюры и искусству оформления татарской книги. Облик его напоминает скорее всего оригинальную обложку литографской книги казанского производства – «басмаханэ»; о соотносённости со структурой книги и книжным блоком свидетельствует и изящный в несколько цветов рамка, строгая и лаконичная, как бы сошедшая со страницы целомудренной священной книги...

В нижней части вертикального прямоугольного формата на бирюзово-голубом фоне размещена зеленовато-светлая, выполненная графическими средствами – силуэтно-лёгкая, как будто невесомая конструкция мечети, совмещающей в себе черты Стамбульской мечети Айя – Софья и Тадж Махалла в Агре (Индия): выше над зелёным центральным сводом следует текст по – арабски: «иннэ эллэзийнэ гыйндэ аллаһи эс-салэм» – «поистине, те, кто при Аллахе, да приветствуют!». По нему мы мысленно «всходим вверх» в небо, где перед нами на чёрном облакообразном фоне представлен широченный овал текста «аять-аль-корси» («престольный стих» Корана), фигурно выделяющий центральный, обведённый золотом зелёный островок со славословием Аллаху. Когда смотришь на следующий сверху справа влево текст, идущий широким, плотным ритмом, плавно огибая центр, неся в себе ворох изгибающихся, выющихся, вдетых друг в друга букв, ещё раз убеждаешься в выдающихся возможностях арабского письма, позволяющего без деформации букв придавать им различные модуляции, приближающие графическую вязь к характеру орнаментального декора. «Красота и грация арабских букв напоминает модуляцию в пространстве совершенного человеческого тела», – пишет турецкий учёный Исмагиль Хакки Балтаси в своем тру-

де «Искусство письма у тюркских народов» (Анкара, 1958). И на самом деле, широкий буквенный фриз, в обилии динамичных, живых деталей, как бы напоминает толпу людей, торжественно обходящих «древний дом» Каабы в Мекке.

(Кааба – главная святыня ислама, центральный объект хаджа, святилище со знаменитым «Чёрным камнем» в восточном углу. Паломники семь раз обходят вокруг Каабы и целуют древний камень... Кааба покрыта «кисвой» – чёрным покрывалом, на котором золотом вышита аята из Корана). Кстати, чёрный фигурный овал на шамаиле наверху порождает неизбежные ассоциации с мекканской кисвой со священным текстом.

Что касается молитвы «аять-аль-корси», который является наиболее употребительным текстом в татарских шамаилях, он ещё известен как «стих престола», – то в нём в поэтически – одической форме подчёркивается всеведущность, всемогущество Аллаха, беспредельность и необозримость его власти. «Престол его обнимает небеса и землю, и хранение обоих не обременяет Его, потому что Он высок, могуществен»... Таким образом, композиция «зелёного шамаиля» – с мечетью на земле, скрижалю божественных откровений на небесах, в космосе – великолепная метафора, иллюстрирующая знаменитый перл Корана, восхитивший Пушкина и Гёте. Читающие вслух Коран и понимающие его смысл сумеют ощутить удивительную адекватность поэтически отточенных, отшлифованных строк стиха прозрачно – символическому, благородному живописному языку работы безымянного шамаилиста начала века. Между тем, «сочинённость композиции», отсутствие культа чисто буквенных построений, явное преобладание изобразительного начала делает его одной из важных вех в рождении профессионального татарского изобразительного искусства, предтечей национальной живописи и графики.

«Зелёный шамаиль» украшает в настоящее время экспозицию музея «Хазине» в Кремле, воскрешая память о своей неординарной эпохе, уникальном национальном умении и подлинно народном интерьере.

ИРЕК МӘЙДАНЫ: БӘХӘС КЛУБЫ

ПЛОЩАДЬ СВОБОДЫ: ДИСКУССИОННЫЙ КЛУБ

С.Ә. Хәсәенов

ТҮЙКӘ ШӘЖӘРӘСЕНӘ ТӘНКҮЙТЪ КҮЗЛЕГЕННӘН КАРАШ

*(Түйкә һәм аның токымнары Зәй-Каратай авылына күчеп
утырганчы)*

Аннотация: Бу язмада хәзерге вакытта ачыкланган шәжәрә тезмәсенә, архив чыганаclarына таянып, Туйкиннар нәселенең Лениногорск районы, Зәй-Каратай авылына каян күченеп килүе ачыклана. Шулай ук Түйкә шәхесенә караган төрле фаразларны раслау яки кире кагу буенча анализ ясалды. Шәжәрә башындагы Ындырча шәхесенең Себер татарлары белән бәйләнеше хакындагы фикер әйтеп кителде.

Төп сүзләр: Карабаш, Зәй-Каратай, Туйкиннар, Себер татарлары.

Безнең карашыбызча, Зәй-Каратай авылыннан чыгышлы татар зыялылары бертуган Фазыйл һәм Кәрим Туйкиннарның борынгы бабаларының шәжәрәсе мондый: **Ындыржа (1590) – Тулунгужа (1615) – Туктагул (1640) – Түйкә (1675) – Сәет (1700) – Мостафа (1725) – Гәбделлатиф (1777) – Әхмәткәрим** рәвешендә бирелгән. Шәжәрә Сарман районы Минзәләбаш (Бикбулат) авылында Фазыйл Туйкинның кыз туганы Гәзизә апа Вахитова карамагында сакланып, бертуган Туйкиннар тормышы һәм ижаты турында язылган китапларда басылып чыкты.

Шәжәрә тезмәсендә Зәй-Каратай авылында яшәгән Мостафа улы Әбделлатиф, аның икенче хатыны Мәрхәбә Рафикова һәм аннан соң яшәгән токымнар турында гына ныклы архив документларына бәйле мәгълүмат бирелә. Шулар нигезендә, Әбделлатиф 1776–1777 елда, икенче хатыны Мәрхәбә 1806 елда туган булып чыга. Шәжәрә буенча, шуннан да элегрәк яшәгән кешеләр турында фаразлар гына яки телдән телгә күчкән мәгълүмат кына бирелә. Мәсәлән, Гәбделлатифның әтисе Мостафа Каратай мулласы Мәмкә мулла формасында Зәй-Каратай авылында нигезләнгән диелә.

Икенче фараз буенча, Түйкә бабай Урал якларынан XVIII гасыр башында Зәй буйларына килеп урнаша. Яңа Кәшер авылы да искә алы-

С.Ә. Хөсәенов. ТҮЙКӘ ШӘЖӘРӘСЕНӘ ТӘНҚЫЙТҮ КҮЗЛЕГЕННӘН КАРАШ

на. Түйкәның хәзерге Азнакай районы Тойкино авылын нигезләве ихти- мал диелә. Түйкәнең 1735–1736 елдагы Акай яки 1755 елдагы Батырша восстаниесендә катнашканы өчен, сөргенлеккә сөрелү версиясе дә читтә калмаган. Бер язмада хәтта Түйкә 1773–1774 елдагы восстаниедә Салават Юлаевның ярдәмчесе булган дип бирелә.

Эзләнүләр нәтижәсендә менә шушы фаразларны яклап чыгу яки кире кагу мәсьәләсен тикшерәсе килгән иде. Чынбарлыкта, шәжәрә буынын- нан безгә мәгълүм булган Гәбделлатиф Мостафин ике улы, беренче- се – Вәлимөхәммәтгәрәй, икенчесе – Миңнемөхәммәт белән Зәй-Кара- тай авылына указлы азанчы вазыйфасын үтәргә Бөгелмә өязе Карабаш авылыннан 1816 ел азагында гына килеп урнаша [ГАСО Ф.150 Оп.1. Ед.хр.56]. Карабаш авылында Туйкиннарның борынгы бабалары Гәб- деллатиф, указлы мулла вазыйфасын үтәүче абыйсы Мозаффар Моста- фин белән Карабаш авылында янәшә яшәгән. Беренче хатынының исе- ме – Гөлзәгыйфә, 1788 елда туган. Димәк, аның белән яшә аермасы – 11 ел чамасы. Олы уллары Вәли-Мөхәммәтгирей – 1813, Миңнемөхәм- мәт – 1814, кызлары Мәүләфә 1807 елда Карабашта туган. Беренче хаты- ныннан тагын бер уллары Тажетдин (1826 елгы), икенче хатыныннан Аб- делкәрим (1831) һәм Әбүталип (1847), кызлары Гайникамал (1824) инде Зәй-Каратайда дөньяга килә.

Әбделлатиф 29 яшьләр тирәсендә генә гаилә кора булып чыга. Бу хәл- не төгәл аңлата алмыйбыз. Бәлки, дин гыйлемен озак алуына бәйледер. Беренче хатыны Гөлзәгыйфә Каратайда вафат булган дип әйтә алабыз. Бу мәгълүмат Карабаш һәм Зәй-Каратай авыллары буенча, 1816, 1834, 1850 еллардагы ревизияләргә таянып дәлилләнә. Алда әйтелгән шәжәрә жебендәге Мостафа (кушаматы Мәмкә) мулланың Каратай авылына ни- гезләнеп утырган дигән фараз дөреслеккә туры килмәде.

Шәжәрә буенча, төпкәрәк китү Мостафа Сәетовны эзләүне таләп итте. Олы улы Мозаффар 1763 туган дигән информация Мостафаның ту- мышы 1743 елдан соң түгеллеген исбатлый. Чөнки әни кеше олы улы туганда 20 яшьтән дә ким булмастыр. Бу буынны эзләү, Кама буеннан Урал тауларына кадәр яшәгән кардәшләрәбездән 1771–1772 елларда 3000 кешелек гаскәр төзеп, Польшада восстание бастыру өчен оештырылган 10 партия сугышчы исемлегенә китерде. Шушы гаскәрнең 9 нчы партия- сенә 21 сугышчыны старшина Йосып Урәзмәтов командасыннан үз атла- ры һәм кораллары белән жибәрәләр [Гвоздикова: 2009. С. 33–134]. Белгә- небезчә, Йосып Урәзмәтов –Нәдер волостен оештыручы старшина Нәдер Урәзмәтовның олы улы. Шушы 21 кеше арасында Йосып Урәзмәтов ко- мандасыннан йөзлек белән идарә иткән сотник Мостафа Сеитов та бар. Нәдер волосте территориясенә хәзерге Әлмәт, Лениногорск, Бөгелмә һәм

башка районнар да кергән. Шул ук вакытта Урэмәтов булышлыгы белән безнең Карабаш һәм Каратай авыллары да нигезләнгән булырга тиеш яки аның ризалыгы белән татарлар һәм башка катлам кешеләре кертелгән.

Алда әйтелгән 9 нчы партия сугышчыларын походтан башкаларга караганда соңрак, 1773 елның август аенда Казанга кайтарып житкерәләр. Бу вакытка инде алдан, 1772 ел азагында кайтарылган партияләрдән, азатлык өчен көрәшсәргә ихласлы сугышчылар восстание күтәргән Пугачев гаскәренә кушылган була. Ләкин 9 нчы партияне Казанга кайтарып житкергәч, таратмыйча, Пугачев восстаниесен бастырырга кулланалар [Гвоздикова: 2009. С. 16].

1771–1772 елда Польша походына жибәрелүчеләр арасындагы йөзбашчы Мостафа Сеитов Туйкиннар шәжәрәсенә кагылышы барлыгы фаразын күпкә арттыра. Бу елларда сотник булуы, Мостафаның туу, яшәү еллары, бу шәхеснекенә тәңгәл килүе дә фаразны ныгыта. Чөнки сотник абруен 45–50 яшьләр тирәсендә генә алып булгандыр. Мостафа Сеитовның старшина Йосып Урэмәтов янәшәсендә йөрүе дә мөмкин.

Ә менә Мостафа Сеитовның чыгышы каян икәнән белү кыенлык тудыра. Сүз без фараз иткән кеше турында барса, тумышы 1720 елларга туры килергә мөмкин. Ә Карабаш авылы документлар буенча, 1730–1739 еллар барышында гына телгә алына. Бу каршылыкны, аз булса да, чишсәргә 1754 елда Жак (Урал), Сакмар, Агыйдел, Каргалы, Чебенле елгалары буендагы жирләрне Мясников һәм Твердышевска бакыр рудасы алу өчен сатучылар арасында жир хужаларыннан Тамьян волостеннан сотник Мостафа Сеитов катнашуы турындагы мәгълүмат ярдәм итмәсеме? [МИБ: 1936. Т. V-1. Док. №47]. Жирләрен саткач, Мостафа Сеитовның Карабаш авылы тирәсенә килүе дә ихтимал. Бу фаразны галим Әнвәр Әсфәндияров язмаларында, Каратай авылында Юрми һәм Тамьян кешеләре яшәгән дигән мәгълүмат ныгыта [Асфәндияров: 2009. С. 577–578].

Алдагы хәбәрләргә караганда, Түйкәнең Батырша яки Пугачев восстаниесенә катнашы булуы икеле. Яше буенча якин килмәве дә сизелә. Түйкә яки токымы Урал буйларыннан килгән дигән фаразны бөтенләй кире кагу кирәкмидер. Түйкәнең Азнакай районы Тойкино авылына кагылышы юк, чөнки ул авылны 1726 елда хәзерге Әгерже районы үзәге урынында урнашкан авылдан Жәри юлы сотнигы Тойка Абдулов нигезли һәм 1730–1740 елларда Менделеевск районы Бизәкә, Туйхужа, Балтач районы Зур Норма авылларыннан чыгышлы кешеләр белән тулыландыра. Башта «новопоселенная деревня на устье реки Менеуз Стерли тож.» дип, соңрак сотник Тойка Абдуловка мөнәсәбәте булганга «Тойкино Стерли тож.» дип йөртелгән [РГАДА Ф. 350, Оп. 2, Ед. хр. 1142. С. 650, 661].

Хәзер Түйкә шәхесенә күчик. Чынлыкта да, архив чыганаclarында 1704–1718 елгы Кучум Тлекеев житәкчелегендә барган восстание вакы-

С.Ә. Хөсәенов. ТҮЙКӘ ШӘЖӘРӘСЕНӘ ТӘНҚЫЙТЪ КҮЗЛЕГЕННӘН КАРАШ

тында 1707 елны Зәй елгасы буена аңа ярдәмгә, Әхмәт һәм У(р)салы авылыннан Түйкә абызлар килүе телгә алына. Абыз дәрәжәсе бик укымышлы кеше икәнән дә күрсәтә. Туйкиннар нәселендә гыйлемле указлы муллалар, мәзиннәр булган.

Галим Әсфәндияров мәгълүматы буенча, шушы восстание башлыгы Кучум Тлекеевның да Тамьян волостеннан булуын, Карабаш авылында да тамьян кешеләре яшәвен чагыштыру кирәк. Чөнки Түйкә нәселенә Карабашта яшәвен искә алып, восстание барышында искә алынган Түйкә-батырның без караган шәжәрә тезмәсенә мөнәсәбәте булуы ихтимал.

Кучум Тлекеевның улы Акай Кучумовның 1735–1737 елларда Мәллә елгасы буенда – Акаево авылында яшәве (ул авылны Якеево авылы белән бәйлесе килә), соңрак Дим елгасы (Баулы, Ютазы районнары аша агучы Димскәй елгасы) буена күченеп утырырга мәжбүр булганлыгы да архив документларында күренә.

Кучум восстаниясендә катнашучылар 1718 елда патша гаскәре кысырклау нәтижәсендә Казахстан далаларына чыгып китәргә мәжбүр була. Безнең уйлавыбызча, Түйкә-батыр да восстаниедә катнашканлыктан, шул далаларга китәргә мәжбүр булгандыр. Фазыйл Туйкин язган шигырендәге «...бабам Зәй елгалары буен сагынып сөргенлектә үлгән», – дигән юллар, шул вакыйгаларны сурәтлидер... Шигырьдә Түйкә бабасының Казахстан далаларыннан кайта алмыйча ятып калуы тасвирланган булырга тиеш.

Соңгы елларда тарихи шәхесләргә, токымнарны ДНК генеалогиясә ярдәмендә ачыклау алга китте. Туйкиннар токымының геннарын тикшерү, аларның геннары E1b1b1, Рязан өлкәсә Касыйм районы, Мылтык авылында (хәзергә Мунтово авылы¹) яшәүче татар-мишәрләрнең геннары белән якын тәңгәл килүе ачыкланды, ди төбәкче Рәфгат Каримов [Интернет ресурс]. Бу инде, Туйкиннарның бик борынгы бабалары һәм Мылтык авылы кешеләренең бабалары бер булуын раслый. Бу фаразны Мылтык авылы кәргән жирлекнең элек «Кара аймак» дип аталуы да ныгыта. Бәлки, Кара-баш, Кара-тай гидроним-топонимнарын да шушы «Кара аймак»ка кагылышлы кешеләр алып килгәндер². Касыйм ханлыгында яшәгән мордваларның татарлашып, үзләрен «каратайлар» дип атап йөрүләре дә шуңа бәйле булырга тиеш.

Тарихның бер чорында Касыйм ханлыгы хезмәтчел (служилый) катлам кешеләренең Карабаш тирәсенә күчеп килү ихтималы бар дигән сүз нигезле. Монда Себер ханы Кучумне жиңгәч, Мәскәү патшасы аның оныгы Арсланны әсирлеккә төшереп, 1614 елларда Касыйм ханлыгы белән

¹ Бу авылда себер татарлары нәселләре яшәгән (ред.).

² Бәхәслә фикер (ред.).

идарә итәргә куя. Арслан-хан, безнең уебызча, Касыйм ханлыгына якын кешеләре белән күчкән һәм алар «Кара аймак» халкын тәшкил иткәндер. Ә инде Себер ханлыгы таралгач, туганлыклары булган халык таралышып, Урал тауларын кичеп, Карабаш, Каратай тирәләрендә төплөнеп урнашу ихтималы да бар.

Бу фаразны ныгытырга 1748 елда үткәрелгән 2 нче ревизия барышындагы Каратай авылы буенча язмалар ярдәм итә. Ревизиядә Каратай авылы халкы турында, бер урында Төмән уезды Кадермәт авылыннан, икенче урында Төмән уезды Каратай авылыннан Гөрләй Кунактаевның уллары күчкән диелә [РГАДА Ф. 350, Оп. 2, Ед. хр. 2450. ЛЛ. 202, 302]. Хәзерге вакытта Төмән өлкәсе Ишим районында да Каратай авылы барлыгы билгеле.

Себер ханлыгында Тура елгалары буенда урнашкан татар кардәшләребез дә Туйкиннар шәжәрәсе тизмәсенә баш өлешкәндә Үндырча шәхесенә якын авазлы исемнәр белән йөртелгән. Мәсәлән, XVII гасыр тарихи документларында Япанча йорты (хәзер Туринск шәһәре Свердловск губерниясе) сотник Япанча исемен йөрткән. 1602 елгы документта аның ярдәмчеләре Кайманча, хәтта Туйкиннар шәжәрәсендә Үндырча исеменә бик тә якын килүче исем – Оргынча исемле себер татарлары булуы искәртелә [Самигулов: 2019. С. 50–56].

Өстә күрсәтелгән фаразларның кайберләре документлар нигезендә расланса да, күп өлешә әле табышмак булып кала һәм чишүне таләп итә. Каратай, Карабаш авыллары һәм Лениногорск төбәге тарихчылары шушы мәгълүматларны кулланып, Туйкиннар шәжәрәсен тагын да төптәнрәк өйрәнәр дип ышанып калабыз.

Кушымталар:

Ревизская сказка д. Карабаш. 1816 год август.

№ 1. Указной мулла Музафар Мустафин 49/63 (1763 г.р.) года, жена Разыя (Мратова) 40 лет.

сын Мухаметзариф 3/7 лет, дочь Миртузиган 9 лет.

№ 2. Абдуллатиф Мустафин 36/40 (1776 г.р.) лет, жена Гульзагифа 25 лет, сын Валимухаметгирей -/3 года, дочь Муулафа 9 лет.

Ревизская сказка д. Каратай 1834 года 31 января.

№ 3. Причислен в кончении 7-й ревизии того же кантона (№ 12) из д. Карабашевой в 1816 г.

указной азанчей Габдулатиф Мустафимов 40/57 лет.

Габдулатифовы сыновья

Мухаметгирей 3/20 лет

Миннимухамет 2/19 лет

**С.Ә. Хөсәенов. ТҮЙКӘ ШӘЖӘРӘСЕНӘ ТӘНҚЫЙТЪ
КҮЗЛЕГЕННӘН КАРАШ**

Тазитдин -/8лет
Мухаметлатив -/4 года
Мухаметкарим -/3 года
Курбангали -/1год
Габдуллатифа жены
1-я Мархубя 28 лет
2-я Сахипямал 36 лет
Дочь Гайникамал 8 лет

Ревизская сказка 1850 г. августа 25 дня, Оренбургской губернии Бугульминского уезда, XIII башкирского кантона, юрты № 2, деревни Старого Каратая:

мужчины:

№ 3. Указной имам-мударрис Габдул-Латиф Мустафинов (73 года).

От первой жены первый сын муэдзин Магомет-Гарей (36 лет).

Магомет-Гарей сын Магомет-Шакир (10 лет).

Габдул-Латифа Мустафинова от первой жены другой сын Минни-Магомет (35 лет).

Минни-Магометовы сыновья – Минигали (8 лет), Вильдан (5 лет), Шарафутдин (2 года).

Габдул-Латифа Мустафинова от первой жены третий сын Тазитдин (24 года),

Габдул-Латифа Мустафинова от второй жены первый сын Магомет-Латиф (20 лет).

Магомет-Латифа сын Абуталип (3).

Габдул-Латифа Мустафинова от второй жены другой сын Ахметкарим (19 лет). Его же от второй жены третий сын Курбангали (умер 1837 г.).

женщины:

№ 3. Габдул-Латифа Мустафинова вторая жена Мархаба Рафикова (44 года).

Его же третья жена Сахибзамал Габдуллина (52 года).

Его же от второй жены дочери: Гайнулзамал (13 лет), Хадича (11 лет). Магомет-Гарей Габдуллатифова жена Мирвафа Шамсутдинова (30 лет).

Тазетдина Габдуллатифова жена Газиза Тимирбаева (26 лет). Магометлатифа Габдуллатифова жена Минсулу Бикмагометова (30 лет). Ахметкарима Габдуллатифова жена Фатима Дильмагометова (22 года).

Чыганақлар һәм әдәбият

1. Асфандияров А.З. Аулы мензелинских башкир. – Уфа: Китап, 2009. – 600 с.

2. Гвоздикова И.М., Азнабаев Б.А., Мухамедьяров К.А. Башкирское войско в Польском походе (1771–1774 гг.). Сборник документов. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2009. – 178 с.
3. Государственный архив Самарской области (ГАСО). Фонд.150. опись 1. Ед. хр.56.
4. Материалы по истории Башкирской АССР, том V-1 (ответственный редактор А. Чулошников), Москва, Ленинград, изд. Академии наук СССР, 1936. – 631 с.
5. РГАДА. Ф.350. Оп.2. Ед. хр.1142.
6. РГАДА. Ф.350. Оп.2. Ед. хр.2450.
7. Самигулов Г.Х., Маслюженко Д.Н. Понятие «Иштяк» как соционим. // Иштяки: Приуральско-сибирское пограничье. Казань, Казанский институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. С. 45–60.

ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

ИЗВЕСТНЫЕ ЛИЧНОСТИ

Фәнзилә Жәүһарова

ЭТНОГРАФ ЮБИЛЕЕ

(Рәмзия Гыйният кызы Мөхәммәдованың 100 еллыгы уңаеннан)

Оста китсә, эше калыр,
Эшенә тиң эзе калыр.

(Татар халык мәкале)

Кеше гомеренең яртысы диярлек белем алу, гыйлем туплау, дөнья көтәр өчен кирәкле дип табылган күнекмәләр булдыру юнәлешендә үтә. Мәктәп елларында, аннан соң югары уку йортында белем алган вакыт аралыгындагысы гомернең чиреген тәшкил итсә, калганы эшләү дәверендә танышкан коллегалар, дуслар, үзәң булдырган даирә тирәсендәге кешеләргә бәйле туплана. Тупланган белемнең сыйфаты, сине үстерерлек булуы даирәндә булган кешеләрнең аң-белем, эрудициясенә, кешелек сыйфатларына туры-

дан-туры бэйле. Юкка гына: «Синең кем икәнлеген хакында күбрәк аралашкан кешеләр сөйләр», – дигән гыйбарә барлыкка килмәгән.

Бүген сөйләр сүзем мине этнография фәннә, татар дөньясын, халкыбызның күзаллаулар системасын яратырга, аның белән мавыгырга, халкыбыз көн итешенә бэйле төшенчәләренә ишетү өчен қолагымны сак то-тарга өйрәткән, халкыбызның матди мәдәниәте белән рухи мәдәниәтенең береккәнлеген аңлаткан остазым, укытучым, коллегам Рәмзия Гыйният кызы Мөхәммәдова хакында булып.

Рәмзия апаны (аңа безнең буын вәкилләре зурлап шулай дөшә иде) моңарчы «Татары Среднего Поволжья и Приуралья» (1967) китабы авторларының берсе буларак кына белсәм, 1997 елда «Татар фольклоры дәүләт Үзәге»ндә фәнни хезмәткәр булып эшли башлагач, ныклап таныштым. Беренче танышкан көннәрдән үк минем акылым Рәмзия апа портретын: мөлаем йөзле, Гыйльми совет утырышларында чыгыш ясаучыларны сабыр гына тыңлап утыра торган, уйлаганда күзләрен берәз йомып, салмак тавышы белән сүз башларга яратучы, утырышта жавап тотучы фикерен төгәл яисә анык итеп әйтә алмаса, кимсетмәслек такт белән белгәннәре белән бик теләп уртаклаша торган ханым буларак тудырды. 2000 елда мин Үзәкнең фәнни эшләр буенча директор урынбасары вазыйфаларын башкарган, аннан соң (2002 елдан) директор буларак эшләгән чорда Рәмзия Гиниятовна белән аралашып кына калмыйча, кулга кул тотынып эшләргә дә туры килде. Аның белән бергә татар авыллары, район үзәкләрендә эшләүче мәдәниәт сарайлары, йортлары хезмәткәрләре өчен татар халык мәдәниәтен саклауга юнәлтелгән методик семинарлар, остаханәләр системасын булдыру концепцияләрен төзедек. Шушы концепция нигезендә семинарлар эчтәлегә сыйфатын тәмин итү максатыннан Рәмзия апа дистәләгән лекция әзерләде, алар белән даими рәвештә чыгыш ясый торды. Аның лекциясен башлаганда: «Шуны белегез: мәдәниәтсез халык юк. Кайсы гына халыкны алмагыз, һәркайсы үз жирлегендә ул гына тудыра алган бөек мәдәниәткә ия. Ул беренче чиратта, яшәгән тирәлегә табигатенең мөмкинлекләренә: суына, урманына, балчыгына, анда үскән үлән-агачына, балыгына, жәнлегенә, жирлегенә ландшафтына таянган. Шушы табигатьнең көндәлек яшәешне тәмин итү чыганагы икәнлеген аңлап, аны үзәннән соң киләсе буынга бозмый калдыру өчен тыюлар системасын булдырган», – дип әйтә торган жөмләләре әле дә хәтердә. Рәмзия апаның нәкъ менә шушы фикерләре Үзәктә эшләүче яшә галимләребезгә эзләнүләрен фольклористика, этнография, филология фәннәре казанышлары бөтенлегендә комплекслы алып барырга этәрде дә инде.

Өлбәттә, эзләнүләренә чышмә башы булып, Рәмзия апа житәкчелегендә әзерләнгән экспедицияләр оештыру системасы торды. Экспедици-

яләрдә эшләү өчен тематик бүленешле сораулыктар булдырылды. Ул сораулыктар Үзәкнең Гыйльми совет утырышларында кат-кат тикшерелде. Алар нигезенә моңа кадәр филологик фольклористика фәне кысасында тудырылган жанрлар системасы түгел, ә мәдәни күренешне халыкның яшәеш тирәлегә бөтенлегендә карап, гипертекст буларак теркәү алынды. Экспедициягә чыгар алдыннан тикшереләсе жирлектә яшәүче татарларның этногенезисына, теле, этнографик үзенчәлекләренә караган мәгълүматларны беркадәр белү мәжбүрияте дә житди шартларның берсенә әверелде. Бу гамәлләр дә Рәмзия Гыйниятовнадан башка булдырылмады. 2002 елда 79нчы яше белән барган олуг галимәбез Кукмара районына оештырылган экспедициядә фәнни житәкче буларак системалы рәвештә жыйелган бай мәгълүмат теркәүгә иреште. Бу экспедиция минем өчен менә дигән дәрес булды. 20 майдан 30 майга кадәр сузылган фәнни сәяхәт кысаларында без Кукмара районында яшәүче татарларда күрше авыллардагы мари, удмурт халкына бәйле материаллар да терки алдык. Иң мөһиме – аларны теркәү инструментларын да апробацияләдек. Болар барысы да салкын мәктәп интернатларының мичендә янган иске парталар жылысында кич утыру вакытларында тудылар. Тора бара Рәмзия апа белән башланган бу эшебез, «Мультифольклорные пространства Татарстана» дигән темалы яңа экспедицияләр программасына әверелде.

Шул ук елны Үзәк эшендә тагын бер традиция барлыкка килде. Анысы да Рәмзия Гиниятовна, Марсель Бакиров кебек галимнәребез эшчәнлегенә катнашында булды. Экспедиция табышлары белән район мәгарифе, мәдәнияте хезмәткәрләрен турыдан-туры таныштыру максатыннан район күләмендә методик семинарлар үткәрелә башлады. Шушы семинарлар жирлегендә фольклор этнографик төркемнәр, күп кенә авыл мәдәният йортларында тарихи-этнографик почмаклар барлыкка килде, районның вакытлы матбугатында авылларда тупланган фольклор материаллары дөнья күрә, халык мәдәнияте фондлары булдырыла башлады.

2003 елда Санкт-Петербург шәһәре үзенең 300 еллык юбилеен билгеләп үтәргә жыйенган февраль ае ахырында Россия этнография музеенең Идел буе халыклары бүлегенә житәкчесе Лидия Михайловна Лойко Рәмзия Гиниятовнага (бу вакытта Рәмзия апа да 80 яшен тутырырга жыйнып йөри иде) шалтыратып, шәһәрнең юбилеена татарларга бәйле зур экспозиция эерләргә жыйенулары һәм музей фондларында сакланган киём элементларыннан татар костюмнары комплекслары төзүдә катнашырга чакырды. Гомерен татар халкы этнографиясен өйрәнүгә багышлаган Рәмзия апа бу тәкъдимнән берничек тә баш тарта алмады. Әле дә хәтеремдә, өс киёменә әллә ни исе китмәгән галимәбез Питерның дымлы салкыннарын истә тотып, башына яңа төлке бүрек, килешле пәлтәләр сатып алып, юлга

кузгалды. Ике атнага якын эш дэвамында керәшеннәр, Казан, Касыйм татарларына бәйле костюм комплекслары корылды, моңарчы музей фондларында атрибуцияләнгән яткан йөзләгән киём элементларына аңлатма язучылар эзәрләнде. Параллель рәвештә РЭМ фондларында сакланган бай материалларның фотоларын да булдырды. Шуны да әйтеп үтәргә кирәк, бүгенге РЭМ тарафыннан эзәрләнгән каталогларда урын алган татар костюмнарының күпчелеге Рәмзия Гыйниятовна корган комплекслар.

Санкт-Петербург шәһәрәндә эшләү Рәмзия апаны иҗат итәргә дәртләндерүче факт та булып чыкты. РЭМ фондларында төшереп алган фотолар, үзе туплаган материаллар нигезендә ул «Народный костюм татар кряшен» дип аталучы китап-альбом эзәрләргә тотынды. Бик күп фактик материаллардан торучы әлеге китап 2005 елда басылып та чыкты. һәм ул керәшен мәдәнияте өлкәсендә хезмәт куючыларның өстәл китабына эверелде. Китапның гамәли әһәмиятен аңлаган Рәмзия апа альбомны рәссам-модельер Лариса Чубукова эскизлары белән махсус бастып, хезмәтен тагы да файдалы итә алды.

Шушы ук елларда Рәмзия апа Үзәкнең Гыйльми советына 1972 елда «Татары мишари» исеме белән дөнья күргән китабының тулыландырылган басмасы план-проспектын тәкъдим итте. Тугызынчы дистәне ваклаган галимәбез яңа дәрт белән эшкә кереште. Гыйльми утырыш карары нигезендә тумышы белән Касыйм якларыннан булган Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, танылган рәссам-модельер Лариса Сергеевна Чубукова туган шәһәрәнең Төбәк музейе фондларыннан «Татары мишари» китабына кертер өчен материаллар тупларга жиһәрелде. Моннан тыш, Пенза, Ульянов, Саратов, Саранск шәһәрләре музейлары белән элемтәләр булдырылды, алар белән мәгълүмат алышыну башланды. Өч ел буе дәвам ителгән зур хезмәт 2008 елда фәнни яктан тирән, фото-фактлар, костюм комплексы эскизлары белән бастылган тарихи-этнографик тикшеренү китабы буларак дөнья күрде. Рәмзия апаның бу хезмәте дә тиз арада танылып өлгерде һәм 2010 елда тагын бер тапкыр өстәмә тиражланды.

Рәмзия апа гомеренең соңгы көннәренәчә татар этнографиясенә тугры булып, белгәннәрен теләгәннәргә кызганмый бирүне кирәк санаган олпат шәхесебез. Тормышымның зур өлешендә аның фәнни куәсен аңлап, фикердәше булып яшәргә мөмкинлегем булуына сөенәм, Ходай Тәгаләгә рәхмәтләремне укыйм.

Редакциябез авторның бу бәяләмәсен хуплап, Р.Г.Мөхәммәдова-ның башкарган эшләрен югары бәяләп кала, аның татар этнологиясенә керткән өлешен тагы бер тапкыр күрсәтеп үтә.

ТЕЛ ЯЗМЫШЫ – ИЛ ЯЗМЫШЫ

Туган телебезнен бүгенге четрекле хәле милләтпәрвәр шәхесләрене, милли үзаңы тиешле дәрәжәдә үскән, газиз татарымның килчәк язмышына битараф булмаган киң жәмәгәтьчелек вәкилләрен хафага сала. Әмма телебезгә оятсызларча кизәнүче, аны милли мәктәпләрдән сөрөп чыгарырга, татар гаиләләрен туган телдән биздерергә омтылучы даирәләрне сүгеп, эчтән көенеп, диванда борчылып ятудан ни мәгънә?

Хәрәкәттә – бәрәкәт, ди халык әйтеме. Ил язмышына тиң туган тел язмышын ихластан кайгыртып, теләктәшләр табып, уртақ максатка йөз тотып, һәр көнне бер генә

адым алга атласак та, бер генә изге гамәл кылсак та, кара көчләр туган телебезне юкка чыгара алмас. Алтынга тиң милли жәүһәрләребез килчәк буыннарга исән-имин барып ирешер. Әлеге жәһәттән кем нинди алымнар куллана, ни рәвешле изге эш-гамәлләр кыла ала? Милләтпәрвәр түрәме син, шагыйрь, язучы, галим, рәссам, дин әһеле, мөгаллим, журналист, артист, жырчымы, гади эшче-хезмәткәрме, игенче-терлекчеме – бусы мөһим түгел. Тоткан кыйблаң дәрәс, күңелең саф, туган телеңнең бүгенге кыерсытылган хәленә мөнәсәбәтең битарафлыктан ерак икән, көндәлек тормышта, үзеңнең эш урыныңда, гаиләңдә, социумдагы аралашу даирәңдә тел язмышын кайгыртып ясаган кыю адымнарың белән аның хәлен яхшырту, халәтен тотрыкландыруга үз өлешеңне кертә аласың. Бу мөкаләмдәге мөхтәрәм ханымның гыйбрәтле язмышы милләт язмышын ихластан кайгыртуның күпләр үрнәк алырлык ачык мисалы.

Укытучы-шагыйрә Галия Гайнетдинованың «Үз юлым» дип аталган, Бөтендөнья Татар Конгрессы башкарма комитеты химаясендә, татар һәм рус телләрендә дөнья күргән китабын тәкъдим итү кичәсенә барырга чыккач, уйламаганда-көтмәгәндә, классик язучы Галимжан Ибраһимовның «Кызыл чәчәкләр» повестендагы «Без түбәннән – тормышның төбәннән күтәрелдек»,– дигән юллар исемә төште. Күрчә, бү-

генге тантананың сәбәпчесе Галия Михей кызының гыйбрәтле язмышы да нәкъ менә шул юлларга сыеп беткән түгелме соң? Ул – Башкортостанның Тәтешле районындагы кечкенә генә Сараштыбыш авылында, дүрт ятим баласын сыңар канаты астына сыендырып, михнәтле нужа йөгә, юклык-кимлек ачысы төялгән тормыш арбасын тартып баручы, кечкенә буйлы, ябык гәүдәле әнисе Сәгадәтнең кул арасына бик яшьли кергән, авыр физик хезмәттә чыныгып үскән татар баласы. Гап-гади авыл бичәсе, уймак авызлы, елтыр күзле сабыена хәләл күкрәк сөтен имезгән чагында, моңлы татар-башкорт көйләрен көйләгән. Кызыксынучан-тиктормас нарасые исәя төшкәч, шигъри аһәңнәргә бай татар телебездә әкиятләр сөйләгән, мөнәҗәтләр, догалар өйрәткән. Сөйкемле, хисчән, эшсәяр кыз туган авылы табигатенең, туган теленең матурлыгын тоярга, тормышны яратырга, кешеләрне хөрмәт итәргә әнисеннән өйрәнгән, иң мөһиме: авырлыкларга очраганда югалып калмаска, бирешмәскә, максат куеп, алга бару өчен кирәкле асыл сыйфатларны үзәндә булдырырга омтылган. Туган туфрагында хезмәт сөеп яшәүче авылдашларыннан, Сараштыбыш, Күрдем авылы мәктәпләрендә үзәнә беләм биргән мөгаллимнәрдән, йотлыгып укыган китапларының геройларыннан – чын кешеләрдән үрнәк алып, хикмәтле фикерләренә күңел сандыгына таслап сала барган, шул рәвешле рухи көч туплаган. Күрдем – гади генә авыл түгел, күренекле шагыйрь, драматург Әнгам Атнабаевның туган җире ул. Галиябез аның иҗатына балачактан мөкиббән, китапларын су урынына эчә, шигырьләренең күпчелеген яттан өйрәнә. Шушы мохиттә тәрбияләнгән укучы бала үзә дә шигырьләр, мәкаләләр яза башлай, татар-башкорт халкының танылган әдипләре – Габдрахман Әпсәләмов, Гөлшат Зәйнашева, Мостай Кәрим, Илдар Юзеев белән хатлар алыша. Остазлары кыздагы сәләт чаткыларын сизеп, алтынга тиң киңәшләрен бирә, аны әдәби иҗатка илһамландыра.

Бүгенге көндә республикабызның югары категорияле татар теле һәм әдәбияты укытучысы, ТР Мәгариф һәм фән министрлыгының «Мәгарифтәге казанышлары өчен» күкрәк билгесе иясә, Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, Әнгам Атнабаев һәм Сәжидә Сөләйманова исемендәге премияләр лауреаты, жиде китап авторы Галия ханымның тормыш юлына күз салсак, артыннан этүчәсе булмаган гади авыл кызының шушы мәртәбәләргә ирешкәнчә шактый авыр, катмарлы, сөенеч-көенечләргә бай, озын хезмәт юлы үтүе сер түгел. Шунысы куанычлы: әледән-әле каршыга исүчә ачы тормыш җилләре, кайвакытта таш бәгырьле, көнчел, хөсетләр бәндәләргә юлыктырып, хаксызлыklar кылып, жанын тетрәндереп, хисчән күңелен яраласа да, Галиябезнең көчле рухын сындыра алмаган, авырлыкларга тешен кысып түзү, тоткан юлыннан тайпылмыйча,

үжәтләнеп бары тик алга бару күркәм ханымның тормыш һәм ижат юлын яктырткан.

...Унынчы сыйныфны яхшы билгеләргә генә тәмамлаган җитү кыз, бөтен вөжүде белән әдәбият-сәнгать дәрәясына чумарга ниятләп, татарның рухи Мәккәсе саналган Казанга ашкынып килә. Әмма монда аны кем колач жәеп каршыласын соң? Әйтерсең, киң дәрәяга бер юка йомычка очып төшкән... Даһи Ленин үзе укыган университет баскычларына кызыгып баккан хәлдә, һөнәри училищеда эшче һөнәрен үзләштереп, Камил Якуб исемендәге Полиграфкомбинатта хәрәф җыючы булып эшли башлый ул. Башкалардан калышмас өчен, эшкә иртәрәк килә, соңгы кеше булып кайтып китсә – китә, тырыш кыз планын үти. Хезмәт сөючән, ачык йөзле Галиябезнең җитезлегә, өлгерлегә аңа уңыш китерә. Комбинат юл-ламасы белән Мәскәүдә укып кайтып, технолог һөнәренә серләренә төшенә. Актив комсомолка кичләрен сәхнәдән төшми, үзешчәннәрдән торган халык театрында лирик героинялар ролен бик оста башкара. Бауман район Советына депутат итеп сайлангач, башы-аягы белән җәмәгать эшләренә чума, социаль мәсьәләләргә кайгырта. «Шаулы яшьлегемнең янып торган ун елы Полиграфкомбинатка багышланды. Эшемне яратып башкарганга күрә, коллективта хөрмәт казандым, карьера баскычыннан күтәрелдем, әмма жанымга тынгылык тапмадым. Бу еллар эчендә кулымнан йөзәрлэгән китаплар узды. Их, үзем язган күңел җимешләремне туплап, шигырьләремне шәлкемләп-шәлкемләп шушы китаплар хәленә китереп, әдәбият-сәнгать сөюче меңләгән укучыларга ирештерсәң икән ул!» – дип янып-көеп йөргән елларын сагынып та, моңаеп та искә ала Галия ханым. Саф күңелле татар кызының ихластан теләгән теләкләре фәрештәләргә: «Амин!» – дигән вакытына туры килгәнче, ике дистә елдан артыграк вакыт үтәчәген ул чакта каян белсен соң Галиябез? Иң мөһиме – алдына зур, изге максат куела!

1990 елларда Татарстанда милли азатлык хәрәкәте гаять көчәеп, халык урамнарга ташып чыккан чорда, хикмәтле язмыш жилләре Галиянең көйләнгән хезмәт юлын гына түгел, тормышын йөз сиксән градуска үзгәртеп куя. Казанның «Жилплощадка» дип аталган үзәктән ерак бистәсендә татар мәктәбе ачылачак, бөтен фәннәргә ана телендә укытып, балаларны милли мохиттә тәрбияләячәкләр, әмма кадрлар кытлыгы галәмәт зур икән, дигән хәбәрне ишетүгә, татар жанлы Галиябез тәвәккәлләп шунда юл тотта. Мәктәп директоры Фарис Харисов (соңрак Татарстанның мәгариф министры дәрәжәсенә күтәреләчәк) белән очрашып сөйләшкәннән соң, Галия Михай кызы әйбәт хезмәт хаклы, җайга салынган технолог эшеннән гариза язып китеп, яңа оешып килүче мәктәптә татар теле һәм әдәбияты укытырга керешә. Биредә нәрсәгә тотынсаң – шул юк, әмма ту-

ган халкыма хезмэт итәм, балаларга туган телне өйрэтәчәкмен, алардан милли жанлы, ижади куәсле чын милләтпәрвәр шәхесләр тәрбияләчәк-без дигән изге максат күңелне алгысытып, жанга жылылык биреп тора. Татар мәктәбе үсеп, данлыклы 5 нче гимназия статусын алган арада, Галиябез читтән торып укып, Казан дәүләт педагогика университетының татар филологиясе бүлеген тәмамларга, яраткан егете Рафаил белән гаилә корып, ике бала табып үстерергә өлгерә.

Тарта торган атка йөкнең авырын төйиләр. Директорның тәрбия эшләре буенча урынбасары Галия Михай кызы гимназия тормышын жанландыруның, татар балаларын ижат мохитендә тәрбияләнүнең кызыклы алымнарын уйлап таба һәм гамәлгә кертә. Гимназия радиосын оештыра, «Яшь хәбәрчеләр», «Театр» түгәрәкләрен җитәкли, дәресләрдән соң әдәбият-сәнгать сөюче йөзләгән балаларны татар театрларына, милли музейларга, татар редакцияләренә алып баралар, татар язучылары, артистлар, милли жанлы галимнәр, журналистлар белән күпсанлы очрашулар эзсез узмый. Галиянең һәм аның хезмәттәшләренең фидакяр хезмәте әрәм китми. Балалар милли, ижади мохитта туган телен, әдәбиятын яратып, аның байлыгын, матурлыгын тоеп, фәннәрне ана телендә тирәнтен үзләштереп, тулы бер яшь буын чын милләтпәрвәр булып җитешә. Гимназияне тәмамлаучылар арасында нинди генә танылган, күркәм шәхесләр юк! Һәркайсы туган халкына намуслы хезмэт итеп сөендерә. Бүгенге көндә дә Галия педагог һөнәренә тугрылыклы. Ул эзерләгән укучылар йөзенә кызыллык китерми, республика күләмәндәге олимпиадаларда, фәнни-гамәли конференцияләрдә, «Татар кызы», «Татар егете» кебек милли рухлы бәйгеләрдә алдынгы урыннарны яулыйлар. Соңгы елларда туган телебезне рәнҗетү, кысу, белем учакларыннан кысрыклап чыгаруның киң колач алуы сер түгел. «Туган тел сагында без тормасак, кем торыр? Без көрәшмәсәк, кем көрәшер? Тел язмышын без кайгыртмасак, кем кайгыртыр? Мең еллык тарихы булган бай, гүзәл аһәңле татар телебезгә «Йәсин» чыгарга ирек бирмәбез!» – дип, милләтпәрвәр Галиябез, пенсия яшендә булуына, тынгысыз йөрәге чыгымчылауга карамастан, җиң сызганып эшләвен дәвам итә. Балаларга милли белем бирү белән беррәттән, татлы төн йокылары, җәйге яллары хисабына актив әдәби ижат белән шөгыльләнә. Туган телебезне, татар халкын яклап, шигырь-мәкаләләр генә язып калмый, радио-телевидениедән чыгыш ясый, татарлар яшәгән төрле төбәкләргә барып, китап укучылар белән очраша, кешеләрнең сүнеп барган күңелләренә өмет орлыклары салып, күңелләрен күтәреп, рухларын ныгытып кайту җаен таба.

Ижатына күз салсак, җимешләренең муллыгы исең китәрлек. «Күнелем язлар көтә» (2004), «Җанда эгәр сөю яшәсә...» (2007), «Ярты жаным

яши авылда» (2010), «Яратам дип язып куйдым» (2014), «Ашыкма син, гомер!» (2018), «Күңел-бакча» (2020), «Үз юлым» (2023) дип исемлэнгән шигырь китапларында милли рухлы, татар жанлы, олы йөрәкле, кече күңелле чын татар хатынының, мөхтәрәм мөгаллимәнең туган халкына мэхәббәте, хөрмәте, аның язмышы турында ихластан борчылуы, киләчәккә якты өметләре бай туган телебездә искиткеч жылы хисләргә, фәлсәфи тирәнлектә ия зирәк уй-фикерләргә, урынлы метафораларга, чагыштыруларга бай хиссиятле-гыйбрәтле шигъри юлларга затлы итеп төреп бирелгән. Галия Гайнетдинованың лирик шигырьләре үзләре көйгә салуны сорап тора кебек. Егермеләп әсәренә Марсель Иванов, Виталий Агапов, Мәүлидә Нурғали, Өлфәт Хажиев, Азамат Усманов, Айнура Айданов, Дәниф Бадыйков, Чулпан Фәйзелгатова кебек композиторлар көй язган.

Әдәби мәжмугаларының соңгысын Татар Конгрессы бинасында презентацияләү бу мәртәбәле, житди оешманың Башкарма комитеты житәкчелеге, галимнәр, җырчылар, укытучылар, вакытлы матбугат әһелләре, әдәбият сөючеләренң актив катнашында бик жылы мохиттә узды һәм уңай тәэсирләр калдырды. Татар Конгрессының Милли Шура Рәисе Васил Шәйхеразиев, КФУның атказанган профессоры, күренекле әдәбият галиме, китапны хәзинәгә тиңләп, тәфсиллә кереш сүз язган остазы – Фоат Галимуллин, тарихчы-галим Альберт Борһанов, «Белем.РУ» радиоүзәге һәм «Әдәби марафон» директоры Раил Гатауллин, «Мәктәп» нәшрияты директоры Гүзәлия Яруллина, Казан шәһәре мәгариф идарәсе белгече Раиф Зиннәтуллин һ.б. чыгыш ясаучылар әдибәнең ижатына югары бәя бирделәр, китаптан – китапка әсәрләре камилләшә, теле шомара, тематикасы киңәя, фикерләре тирәнәя баруын ассызыклап үттеләр. «Үз юлым» җыентыгының үзенчәлегә, өстенлегә аның берьюлы ике дәүләт телендә басылып чыгуында. Тәржемәче Томас Нигамәтжановның хезмәте хөрмәткә лаек. Ул шагыйрәнең күңел тибрәнәшләрен оста сиземләп, укучысына әйтәсе килгән төп фикеренә хилафлык китермичә, хиссиятен югалтмыйча, әсәрләренә әдәби-эстетик югарылыкта рус теленә тәржемә итеп, укучылар даирәсен киңәйтүгә ирешә алган. Бәйрәм кичәсен шагыйрә Илзирә Вәлиуллина бик матур итеп алып барды, биредә җырлар, шигырьләр яңгырады, күңелләребез яктырып, жылынып киткәндәй булды.

Г.Гайнетдинованың әлегә китабында кечкенә балалар өчен дә шигырьләр бирелгән. «Адымнар» мәктәбенң 3 сыйныф укучысы Шаһиева Раянә шагыйрә апасының балалар өчен язылган «Кемнәр елатты икән?» дигән шигырен яттан укыды. Югары дәрәжәдә оештырылган әлегә кичә матур мизгелләре белән туган телен, әдәбиятны яратучы һәркем күңелендә озакка сакланыр.

ТАТАР РУХЫ

ТАТАРСКИЙ ДУХ

Гөлзадә Сафиуллина

ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021). (Ахыры. Башын укыгыз: № 4, 2023)

Әйдәманнар.

Ә фестивальнең тарихына килсәк: 1999 елда башланган төрки-татар балаларының иҗат фестивале 4 ел рәттән бернинди тоткарлыксыз Татарстан Мәдәният министрлыгы һәм Бөтендөнья татар конгрессы ярдәме белән уздырылып килде. Төп иганәчебез – «Кара алтын» банкы житәкчесе Ринат Мидхәт улы Абдуллин булды. Һәм кинәт, 2003 елгы фестивальгә бер атна кала, иганәчебез ярдәм күрсәтүдән баш тартты.

Фестивалебез биш номинациядә барды: жыр, бию, музыка уен коралларында уйнау, нәфис сүз һәм гамәли сәнгать. Һәр номинациядә солистлар һәм ансамбльләр бар. Барлыгы 25 лауреатка акчалата премия

бирелә иде, шуның өстенә – 2 мең доллар күләмдә гран-при. Бердәнбер иганәчегә авыргарак төште шул. 400гә якын бала, билетлар кулда, санаторийда урыннар алынган, әмма фестивальне үткәргә акча юк...

8000 доллар акча табарга кирәк. Төрле җирләргә хатлар язып карадым, әмма ярдәм итүче табылмады. Бер рус кешесе генә кесәсеннән 1000 сум акча чыгарып бирде. Шул чакта мин төп ярдәмчә Аллахы Тәгалә булуын

Гөлзадә Сафиуллина. ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ
ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА
КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021)

исемә төшереп, төне буе намаз укып, елый-елый Алладан: «Йә Раббым, миңа шушы фестивальне үткәрергә акча табарга ярдәм ит!» – дип сорадым. Икенче көнне, иртән Донецкида яшәүче танышым Фәридә: «Гөлзадә апа, фестиваль буламы, мин балалар алып килмәкче идем?!» – дип шалтыратты. «Була, әмма акча юк. Фәридә, Ринат Ахметовка («Шахтер» футбол командасының президенты) хат язсам, син тапшыра аласыңмы?» – дидем. «Тапшырам», – диде ул. Төне буе утырып, бу хатка бөтен йөрәк энергиямне салып: «Син дә бит татар баласы, татар балаларының фестивале өзелү алдында тора, ярдәм ит!» – дип хат яздым. Аны факс аша жиһәрдем һәм иртән Ринат Ахметов фестивалгә 8000 доллар акча бүлеп бирүе турында хатка кул куйган. Балаларга тартма-тартма лимонадлар, футболка, бейсболкалар жиһәрде. Фестивальне бик югары дәрәжәдә үткәрергә ярдәм иткәнә өчен, аңа Алланың рәхмәте яусын, Украинадагы бүгенге чолганышлардан иман белән чыгарга Ходай насыйп әйләсен!

Алдагы елларда, фестиваль спонсорсыз калгач, йөзләгән хат язып, иганәче эзләдем, әмма табылмады. Үзем дә жырчы кеше булгач, акча сорап йөрү түбәнчелек шикелле тоелды. Фестиваль утын сүндермәс өчен, Казанда үз көчем белән, 4 тапкыр фестиваль үткәрдем. Икесе – К. Тинчурин театрында, берсе – Менжинский исемендәге мәдәният сараенда, йомгаклау концерты узды. Дүртенче фестиваль М. Жәлил исемендәге опера һәм балет театрында «Каһарман жырлар» фестивале буларак үткәрелде. Беренче көнне үземнең концертымны бирә идем, концерт акчасына читтән (Кырымнан, Дагъстаннан, Хакасиядән) килгән лауреатларның юл хакларын, яшәүләрен һәм туклануларын үз өстемә алып, фестивальне үткәреп килдем. Бер тапкыр исә Кырым Мәдәният министрлыгы ярдәмә белән Кырым – Украина күләмендә үткәрелде чара. Ул чакта Украинаның һәм Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, Кырым-татар жыр һәм бию ансамбленең сәнгать житәкчесе Какура Сервер Шаипович фестивальнең бөтен авырлыгын үз өстенә алды. 2010 елда мәдәният министры Зилә Вәлиевага мәдәният өчен җаваплы депутатыбыз хат яза. Ул хатта соңгы елларда Кырымда «Сөембикә варислары» фестивале уздырылмый башлады, безгә аның урынына «Алтын тәхет варислары» дип аталган фестиваль уздырырга акча бүлеп бирегез, дип язылган иде. Шундый ук хат Кырым мәдәният министры урынбасарынан да килеп төшә. Бу хатларны үз күзләрем белән күргәч, өнсез калдым. Шундук мәдәният министры Зилә Рәхимжановнага кердем. Бу хатлар турында белүемне аңа әйттем. Бу елны фестивальне үткәрү планга кертелмәгән булса да: «Быел «Сөембикә варислары» фестивален Кырымда үткәрәчәкмен, миңа ничек булса да ярдәм итегез», – дидем. Министр ханым: «Бер жирдә ике фестиваль була алмый, мин «Сөембикә варисларын» хуплаячакмын, ул – Кырымда популяр, яраткан фестиваль», – диде. Фести-

валь чыгымнары бу елның бюджетында каралмаган булса да, кулыннан килгәнчә ярдәм күрсәтте. Нәкъ шул көннәрдә Бөтендөнья татар конгрессы жыйган татар эшмәкәрләре жыенында мөрәжәгать белән чыктым. Юлын, яшәү һәм туклану чыгымнарын үз өсләренә алып, һәр төбәктән берәр баланы фестивальгә жиберүләрен үтендем. Барысы да, риза, дип тавыш бирде. Шул чакта, элеккеге спонсорыбыз, аягүрә басып: «Туктагыз, тавыш бирергә ашыкмагыз, бу фестиваль Гөлзадә Сафиуллина исемендә, ул аны конгресска бирсен, шул чагында тавыш бирербез»,— диде. Мин, торып: «Юк, бирмим, ул минем тудырган балам кебек, быел узмаса, алдагы елларда узар, барыбер фестиваль утын сүндермәячәкмен. Ярый ла хәзер конгресс рәисе милли жанлы кеше, ә алда кем буласын бер Алла белә, фестивальне бетереп ташлаулары да ихтимал»,— дидем. Шуннан соң, ярдәм итәбез дип, янадан тавыш бирү булмады. Нәкъ шул минутта, 2010 елда, гәрчә, вакыт бик аз калган булса да, фестивальне үткәргә дип, үземә сүз бирдем. Бу жыенда миңа каршы эш йөртүчеләрнең хәйләсе дә ачылды. Менә ни өчен 2003 елны, спонсорыбыз, фестиваль башлануына бер атна кала, ярдәм итүдән баш тарткан икән. Аларның уе: фестивальне үз кулларына төшереп, үзләре дигәнчә генә үткәрү, фестивальне үз мәнфәгатьләре өчен куллану булган.

Мин тиз арада катнашучылар арасына балаларны, волонтерларны, ата-аналарны, галим-голәмәләрне дә кертеп, катнашучыларның яшен дә арттырып, фестивальда катнашырга теләүчеләрне тупладым. Әмма, акча юк иде. Тагын үземнең төп ярдәмчем, Аллаһы Тәгаләгә мөрәжәгать иттем. Бүтән синнән акча сорап ялвармас идем, зинһар шушы фестивальне генә үткәргә булыш дип, намаз укып, Раббымнан сорадым. Иртәнге якта, моннан 10 ел элек арендага бирелгән иске студиямнең арендаторы: «Гөлзадә ханым, сатасызмы, юкмы, студиягезне?» — дип шалтыратты. Ул күптән сатып алырга теләсә дә, бәясе түбән булу сәбәпле, кире каккан идем. Бу юлы шатланып ризалаштым. «Кесәңә бер миллион акча сал да, тиз генә килеп жит, калганын аннары сөйләшербез, договорларны соңрак төзеп бетерербез»,— дидем. Шулай итеп, бер миллионны кесәмә салдым да, Кырымга очтым. Фестивальне Аллаһы Тәгаләнең ярдәме белән моңарчы булмаган дәрәжәдә үткәреп чыктык. Фестиваль жыенга әйләнде. Анда «Татар кызы», «Татар егете» бәйгеләре, Сабантуе, «Мин татарча сөйләшәм» акциясе, композиторыбыз Сара Садыйкова ижатына багышланган кичә, татар халкының күренекле шәхесләре, тарихчылар, музыка-сәнгать белгечләре, язучылар, галимнәр белән очрашулар, кичке уеннар белән гөрләп узды. К.Тинчурин театры артистлары Артем Пискунов, Резедә Сәлахова, Илфак Хафизов, Лия Вильдановалар концертлары, чараларны алып барды, Сабантуйларда күрсәтмә чыгышлар ясап, ба-

Гөлзадә Сафиуллина. ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ
ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА
КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021)

лаларның күнелен күреп, алар белән аралашып, әйдәп баручы булдылар. Фестиваль эченнән әйдәманнар үсеп чыкты, алар миңа зур таяныч иде. Күп чараларны балалар үзләре оештырды.

Аллаһы Тәгалә мондый саваплы эштә, халкыбызның бик мәрхәмәтле кешеләрен дә юлыбызга чыгарып тора. Бик авыр вакытта татар эшмәкәре Фәрит Фаиз улы Мифтахов ярдәм кулы сузды. Гәрәп илләренен берсендә татар рестораны ачып яшәп ятучы Исмәгыйль Шәнгәрәевне Аллаһы Тәгалә үзе жиберде. 1990 елда фестивальнең акчалата бүләкләү фондын тулаем ул күтәрде. Исмәгыйль балалар мохитендә үзе дә бәхеткә чумды. Менә нинди шәп, намуслы, иманлы егетләребез бар безнең, Аллаһы Тәгалә аларны үзенең рәхмәтеннән ташламасын! Гомумән, фестиваль акчасына минем кагылышым юк иде. Еллар буена булган акчаларыма, балаларга бүләкләр туплый идем. Кызлар бәйгесенә төрле энже-мәржәннәрдән үрелгән тәкыялар, егетләр бәйгесенә түбәтәйләр... Үземнең бертуган энемнең улы Шамиль – түбәтәйләр тегүче. Ул бирә иде затлы, чигүле түбәтәйләрне. Үземнең хәзинәмдәге калфакларым, балалар белән мәктәптә очрашуда бирелгән бүләк-сувенирларым бихисап иде. Шуларны, һәм, әлбәттә, үземнең студиямдә дөнья күргән аудио-видео язмалар мине коткара иде. Конгресс биргән матур милли китаплар да бик ярап куйды. «Ялкын», «Сөембикә» журналларының затлы бүләкләре дә тамашачыларның йөрәкләрен яулап алган катнашучыларга барып иреште. Бер елны кызым Резедә Фәннәр Академиясе галимнәре чыгарган затлы китаплар төяп алып килде. Поезд вагоныннан бушатып бетерерлек түгел. Ярты автобус китап. Ничек границадан алып чыга алганбыздыр, хәтерләмим. Әмма бер нәрсә бик истә калган. Язучы, журналист, «Казанские ведомости» газетасының баш мөхәррире Венера Якупова, «Крымские татары – привет от Сталина» дигән китабын чиктән үткәrmәүләре аркасында Кырымга алып бара алмавын әйткәч: «Бирегез, үзем алып барам»,– дидем. Берничә йөз китапны балаларның кофрларына (костюмнарын сала торган капчык) тугырып, чикләрдән алып чыктык. Бер генә китапны да конфискацияләтмәдек. Венера ханым үзе дә килеп, балалар һәм өлкәннәр белән очрашу үткәрде. Ул китапта Кырым татарларының моңарчы әйтелмәгән, дөньяга чыкмаган яшерен тарихы, ачы язмышы язылган иде. Алар өчен китап әйтеп бетергесез зур бүләк булды. Бүген дә, Венера ханыма кырым татарлары рәхмәт укый, аны онытмыйлар.

«Сөембикә варислары» – халык фестивале. Талантлы балаларның юл һәм яшәү чыгымнарының күпчелеген ата-аналар, жирле эшмәкәрләр, җитәкчеләр каплай иде. Югыйсә, шул кадәр күп бала ерак юллар үтеп, чит илгә барып, ике атна дәвамында бәйгеләрдә, төрле чараларда катнашып, Кара диңгездә коенып, Кырым буйлап төрле экскурсияләргә йөреп, ял итеп кайта

алыр идеме?! Шул уңайдан, жирле житәкчеләргә, татарның милли жанлы эшмәкәрләренә, ата-аналарга, укытучыларга, волонтерларга олы рәхмәтемне белдерәм. Бөтендөнья татар конгрессына да, ярдәм итүләре өчен, Алланың рәхмәте яусын! Алар берни дә югалтмады, бары отты гына. Заманында Илсур Гәрәй улы Хадиуллин (бүген Татарстан мәгариф министры) фестивальгә килеп, гала-концертта ялкынлы чыгыш ясап, Әстерханнан «Нур» ансамблендә биюче бик матур кызга чигүле татар читекләре бүләк иткән иде.

Гран-при лауреаты Марат Файрушин.

Чигүле читек, чигүле сөлге, калфак, түбәтәйләр фестивальнең символик бүләкләренә әйләнде, күпме балаларның күнелендә сүнмәс учак кабызды. Конгресс хезмәткәре Илдар Камил улы, бөтен фестивальләрдә дә олы ярдәмчел булды. Рәхмәт сиңа, газиз халкым! Син әйбәт, уңган да син, булган да, мәрхәмәтле дә, кирәк чакта усал да була беләсең. Бу сиңа бөтенләй дә жебеп бетмәс өчен кирәк. Алда бит әле милләтне, телебезне, моңыбызны, жырларыбызны, тарихыбызны саклыйсыбыз, яшәтәсебез бар! Ни дисәң дә, дөнья безнең иңнәрдә! Без тартмасак, кем тартыр? Нәкъ жырымдагыча.

Зур дәүләтләр корган халык без,
Жир тетрәткән батыр алып без.
Туган илгә яулар килгәндә,
Жан аямый торган халык без.

Бу юллар «Әй, татарлар!» дигән жырымнан. Әгәр ишетмәгән булсагыз, YouTube каналынан карагыз, клип шулай атала.

Шушы 20 ел эчендә фестивалебезнең үз иҗат төркеме барлыкка килде. Ул композиторлардан, музыкантлардан, жырчылардан, балетмейстерлар-

Гөлзадә Сафиуллина. ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ
ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА
КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021)

дан, ана теленен нечкәлекләрен белгән остазлардан, дирижёрлардан – хор
житәкчеләреннән һәм гамәли сәнгать осталарыннан тупланды. Һәр ел саен
өстәлеп, яңарып торды. Бу фидакарь жаннар балалар коллективларын туп-
лап, үзләре юл, ашау, яшәү чыгымнарына акча табып, чикләргә узып (Кы-
рым Украинага кәргән заманда) йөзләгән баланы Крымга – Ялта каласы-
на алып килә иде. Шул фидакарьларның берничәсен атап үтәм. 1999 елдан
башлап музыкант, фольклорчы галим Геннадий Макаров, Алсу Еникеева-
лар «Ак калфак», «Жомга көн», «Дәште Кыйпчак» фольклор ансамбльләре
белән фестивальнең жыр сәнгате өлкәсендә, халык ижаты өлгесен нигез
итеп алырга булыштылар. Казаннан «Ләйсән» ансамбле житәкчесе Венера
Гатауллина, балалар күңелендә халык жырлары аша ижәткә мөһәббәт тәр-
бияләгән зат. Мәскәүдән яшьләр вокал ансамбле белән Роза Хабибуллина,
«Шатлык» ансамбле житәкчесе Зәмзәмия Сәхәбетдинова фестивальнең
аерылгысыз дусларына әйләнде. Үзләре житәкләгән вокал ансамбльләрен
китереп, уңышлы чыгыш ясап, лауреат булдылар. Балаларга, яшьләргә ана
телендә жырлар өйрәтүдә күп көч куйдылар, фидакарьлек күрсәттеләр. Яр
Чаллыдан бертуган Рамил һәм Айгөл Закировлар «Баяным» дигән жырны
жырлап, биеп, үзенә бер спектакль-тамаша ясадылар. Крым ягыннан да
берничә балалар вокал ансамбле бик матур (үзе заманча, үзе милли) ки-
емнәр киеп, балалар жырларын жырлап, безне таң калдырды. Күбесенен
инде исемнәре дә онытылган, әмма фотолары калган. Китабымда алар да
үз урыннарын алып, иншалла.

Түбән Камадан «Нәүрүз», бүген «Нардуган» ансамбле житәкчесе
Наил Мусифуллин, Крымда һәм Казанда үткәрелгән фестивальләрдә
остазлыкның иң югары дәрәжәсенә ирешеп, залдагыларны таңга калдыр-
ды. Г. Камал театрыннан балетмейстерлар Сәлимә һәм Илдус Габдрахма-
новлар фестиваль өчен махсус сәхнәгә куйган «Казан шәкертләре» биюе
Крым тамашачысын аяк үрә бастырды, ул бию бүген дә сәхнәләргә ду
китерә. Нүрбәк Батулланың илаһи энергетикасы аркасында бу өч шәкерт
биюе мәшһүрлек казанды.

Казахстаннан Семи шәһәрнән татар-казак балаларын, гармунна-
рын, төрле уен коралларын төяп, Габдулхак Ахунжанов килеп житә иде.
Татар дөньясын берләштереп, мәдәниятебез, гореф-гадәтләребез сагын-
да торучы батыр егетез. Татар музыка мәктәбе ачып, шуны житәкләп,
анда татар һәм башка милләт балаларына да белем бирә, татар жырларын
өйрәтә. Балаларга яна репертуар туплап, өйрәтеп, милли киёмнәр киде-
реп, берничә поездга, автобуска күчеп утыра-утыра чикләргә узып, мең
бәлләр белән Крымга фестивальгә алып килә иде. Аннан соң, «Иртыш
моңнары» дип аталган фестиваль оештырып, милли яшәешезне, сәнгә-
тебезне алга сөргән шәхес ул. Үземә дә, «Иртыш моңнары» фестивален-

дә журида булып, Габделхакның ничек татар дөньясына жан өреп, рухын саклавын үз күзләрем белән күреп кайтырга туры килде. Ул бөтен дин әһелләре белән элемтәдә, зияратлар аның өчен үзе бер тарих, татар тарихы, мөселман тарихы... Күпме акыл иясе, күпме ишан анда жирләнгән, һәм мәсенең дә исемен, чыгышын белә. Ул – тере тарих сакчысы, аны Аллаһы Тәгалә үзе сакласын! Фестивалебезнең олы терәге булдың, горуруланам си-нең белән дустым. Фестивальдә Габдулхакның укучысы Диаз Мусалимов «Мин – джазмен» дигән жыры белән лауреат булган иде. Бүген Америка-да, Нью-Йорк университетында вокал укыта, профессор. Ул Америкада казах спортчылары жиңу яулаганда аларга татар композиторы Латыйф Хәмиди язган Казах гимнын җырлап, Төрки дөньяның данын, мәдания-тын мәгъриб илләренә таныта. Диаз юбилеебызга килергә вәгъдә бирде. Иншалла, күрешчәкбез! Гомумән, юбилеебызга барлык фестивальләрнең дә лауреатларын чакырдык. Новосибирскидан Габдулхакның укучысы, безнең лауреат Дания Хәйбуллина фортепианода уйнап, Мәскәүдә Чай-ковский исемендәге конкурста катнашып, 2 нче урынны яулады. Ул да фестивальгә килчәк, иншалла! 2010 нчы елгы фестивальдә Семи шәһәре халыкара конкурслар лауреатлары Руслан Тураев һәм Руслан Галькеевлар мастер-класс күрсәттеләр. Татар халык көйләрен баянда уйнап татар сән-гатен дөньякүләм аренага күтәрделәр. Аларның дәвамчылары бүген татар халкына тырышып хезмәт итүче ике виртуоз – баянчыбыз Айну́р Моратов һәм Татарстанның атказанган артисты Айдар Әхмәтҗановлар да «Сөем-бикә варислары»нда чыныгу алды. Алар икесе дә фестивальдә төрле уен коралларында – курай, кубыз, тальян гармуннарда уйнап катнаштылар. Аннары үзләре курайчылар ансамбле оештырып, фестивальнең гала-кон-цертында күмәк чыгыш ясадылар. Айдар Әхмәтҗанов бүген Татарстан Дәүләт фольклор ансамблендә эшли. Ә виртуоз гармунчы Айну́р Моратов-ның уйнавына мәкиббән китеп, күренекле шәхесебез, язучы-журналист Мәгъсум ага Гәрәй аңа тальян гармун бүләк иткән иде.

Чүпрәле районыннан килгән «Умырзая» халык уен кораллары ансам-бле турында да берничә сүз. 2010 нчы елгы фестивальнең гала-концертын 2000 кеше сыешлы залда, «Салих Сәйдәшев маршы» белән ачып җибәр-деләр. Җитәкчеләре Руслан Шәрәфетдинов, фестивальдә фонограммасыз бөтен балаларга баянчы булды. Татар музыка сәнгатенең киләчәге менә шушы егетләр кулында.

Кырым татарлары турында аерым бер китап язарлык. Алар фестивале-безне шулкадәр баетты. Кырым татарлары балалары мәдәни тәрбия алып үсәләр. Бигрәк тә бию ансамбльләренең фидакарь хезмәтләре ихтирамга лаек. Балалар шәһәрдәге ансамбльләргә авыллардан дүртәр-бишәр чакрым йөрәп, җырларга, биергә өйрәнәләр. 20 ел эчендә безнең фестивальдә генә

Гөлзадә Сафиуллина. ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ
ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА
КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021)

дә, аларның мендәгән баласы берничә яшь категориясендә катнашты. «Гульдесте» кызлар ансамбле (житәкчесе – Тажикстанның атказанган артисты Эльзара Асанова), «Тиселли» жыр-бию ансамбле (житәкчесе Украинаның атказанган артисты – Мөнир Аблаев), «Учан-су» (житәкчесе – Кырым Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре Али Алимов), «Жемиле» (житәкчесе – Украинаның атказанган мәдәният хезмәткәре, Кырым Республикасының атказанган артисты Жәмилә Османова) – болар барысы да төрле еллардагы лауреатлар. Алар Төркиядә һәм Европа илләрендә гастрольләрдә еш була, төрле халыкара фестивальләрдә катнаша. Кырым татар балалары менә шушы ансамбльләрдә сәнгать мәктәбен үтә, чыныгу ала, матурлыкны күрергә өйрәнә. Менә ни өчен аларның аркалары төз, куллары очар кош сыман биеткә, үзләренә ышанычлары да зур. Кырым татар халкының ошбу остазларына бүген үк һәйкәл салырлык.

Әлек, без үскәндә, мәктәптә хор белән жырлау бар иде. Шунда сәхнә һәм тавыш күнекмәләре аласың, кыюлыкка өйрәнәсең, кеше арасына чыккач, югалып калмыйсың, кызганыч, алар бүген популяр түгел. Бию дә шулай, балаларны үзләрен иркен, гәүдәләрен матур тотарга өйрәтә. Хәзер дә мәктәпләребездә, матур язу дәресләре кебек, матур сөйләм дәресләре кертергә иде. Югыйсә, балаларыбыз, аеруча, авыл балалары авызларын ачып, сүз әйтергә куркып тора бит. Бу безгә бик кирәк. Оныгым Амар шушы юнәлешне башлап, яшьләр арасында дебатлар үткәрә башлагач, бик сөенгән идем. Ул шактый балаларга, яшьләргә ораторлык осталыгы серләрен өйрәтте. Нәфис сүз жанры өлкәсендә күп еллардан бирле армый-талмый хезмәт итүче остазыбыз Алабуга шәһәрәннән Наилә Бижанова, бик күп балаларга ана телендә дәрәс сөйләм күнекмәләрен өйрәтеп, аларны фестивальләрдә катнаштырып, лауреат иткән ханым. Эти-әнисе өйрәтә алмаган телнең матурлыгын, татлылыгын, жегәрен балаларның йөрәкләренә салган фидакарь зат. Наилә ханым, мең рәхмәтләр яусын сезгә! Сезнең укучыгыз Булат Сәхәбиев Ялтада ике мең кеше сыешлы залда фестивальнең гала-концертында Г.Тукайның «Китмибез» шигырен укып, Ватан кадерен белергә, татар рухын сүндермичә, нык булырга чакырды.

1999 елдан башлап, фестивальнең берсен дә калдырмаучы Эминә Мостафаева «Сөембикә варислары»ның символына әверелде. Урта Азиядән этисе Сервер, әнисе Лилия белән Ватаннарына кайтып, Симферопольдә кечкенә генә, бернинди уңайлыклы булмаган тулай торакта яшәп, зур сәнгатькә хезмәт итүче жырчы һәм остаз булып үсеп житте ул. Кырым индустриаль педагогиясе институтын тәмамлап, бер үк вакытта кырым-татар жыр-бию ансамблендә эшләп, үзе укыган институтта яшьләргә белем бирә, тагын әле кечкенә балалардан торган ансамбль оештырып, шулар белән эшләп ята. Кырым ансамбленә алмашлар әзерли. 2019 елда

аңа туенда Татарстанның атказанган артисты исемен тапшырдылар. Юбилеебызда ул ире Арсен Усеинов һәм Казаннан Альбина Насыйрова (Мухаметшина), Байбулат Батуллалар белән концертны алып бара чак.

Әлбәттә, Эминенен таянычы әтисе булды. Ул аны уңга-сулга тайпылдырмыйча туры юлдан, олы сәнгать юлыннан алып барды, ныклы беләм алырга ярдәм итте. Сервер үзе дә композитор, музыкант, халыкара фестивальләр лауреаты. Эминенен энесе Энвер дә фестивалеебездә катнашып, бик матур чыгыш ясады, кырым татарларының Ватан турындагы жырын жырлап лауреат булган иде. Алма агачыннан ерак төшми, дигән гыйбарә, нәкъ аларның гаиләсенә кагыла. Әниләре Лилия балалар бакчасында тәрбияче булып эшли. Миңа аларда күп тапкырлар булырга туры килде. Сервер миңа Кырымда татар балаларын барлау, фестивальгә әзерлекле катнашучыларны гына китерү өчен күп көч куйды. Кырымда ике Серверым бар.

Фестиваль лауреатлары
Ширин һәм Эмине Мостафаева.

Берсе – Какура, икенчесе – Мостафа, ике канатым булды. Кырым татар балалары алар ярдәме белән фестивальләрдә катнаша алды. Сервер Какура үзе дә кырым татар жыр-бию ансамблен Төркиягә, чит илләргә гастрольгә алып чыкты. Казанга килеп, татар атналыгы көннәре үткәрделәр. Эмине – ансамбльнең алыштыргысыз солисты. Ансамбльдә шулай ук «Сөембикә варислары» лауреаты Арсен Бекиров та эшли. Сервер Какура аны – үзе бер карыш, кәпәче биш карыш баланы, су сибеп үстергәндәй үстерде. Ул да Татарстанның атказанган артисты исеменә лаек булды. Биюче Зарина Зәйнетдинова да ансамбль солисты, «Сөембикә варислары» лауреаты. Ул фестивалдә Жәмил Аблаев белән бергә биеп, чыгыш яса чак һәм, әлбәттә, кырым татарларының мәшһүр бие «тым-тым»ны тамашачыларга бүлэк итәчәк. Ә Эмине – күпкырлы шәхес. Казанга берничә тапкыр КВН уеннарында катнашырга да килде. Казан белән Кырым арасына күпер салучылар «Сөембикә варислары» булса, Кырым ягыннан иң күренеклеләре Сервер Какура, Жәвит ага Кутдусов, Эмине Мостафаева, Сервер Мостафаев, Диләвир Османовлар иде. Без салган шул күпердән

Гөлзадә Сафиуллина. ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ
ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА
КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021)

сәнгать әһелләре Кырымга килеп, Татарстан сәнгать атналыгы уздырды. Ул күпердән эшмәкәрләр дә, сәясәтчеләр, икътисад өлкәсендә эшләүчеләр дә узды, күп аралашты. Алдагы фестивальләргә үткәрүдә ярдәмчеләребез – кырым татар егетләре Ришат Камилов белән Ришат Аблаев. «Соади Тур» дип аталган туристик оешманы житәкләүчеләр. Балалар яшәгән ял йортларында көн-төн сакта торып, иминлегебезне кайгырттылар, уңай шартлар тудырып, бөтен җаваплылыкны үз өсләренә алдылар. Шуңа фестивальләр тыныч узды, бер генә күңелсезлек тә булмады.

Фестивальне әзерләүдә һәм аның барышында төп ярдәмчеләрем кызым Резедә (филология фәннәре кандидаты, илаһият галиме), оныклары Амар белән Ширин иде. Амар тавыш операторы булып та, Сабантуйлар, төрле чаралар үткәрүдә, кунакларны каршы алу һәм озатуда төп җаваплылыкны үз өстенә алды. Ә Ширинем исемлекләр төзеп, компьютерда эшләп торган бөтен эшләргә башкарды, программалар төзәргә, кичке уеннар үткәргә булышты. 2003 елгы фестиваль аерата истә калган. Кече оныгым Мурадның, тууына бер генә ай иде. Аны сумкага салып йөрттек. «Сөембикә варислары» Мурадны кулдан төшермәде. Резедәм, оныкларым режиссёрларым, тавыш операторларым, оештыручы администраторларым, карусыз йомышчыларым да иде һәм фестивальдә катнашучы балаларга да күз-колак булдылар. Боларның барысы өчен кеше ялласаң, акча түләргә кирәк булыр иде, ә үземнекеләр бушлай эшләде. Миңа акча сорап, теләп йөрергә туры килмәде. Кайбер фестивальләр турында рәсми житәкчеләр белми дә кала, соңыннан гына, газета-журналлар аша ишетәләр иде. Без реклама ясап, эшәбезне күрсәтеп, мактанып йөрмәдек, ә эшләдек тә эшләдек. Иң мөһиме – фестиваль утын сүндермәү иде. Исәпләсәң, исең китәр! Күпме чыгым тотылган! Читтә яшәүче балаларны Казанга китертү, аларны урнаштырып, ашатучертү, транспорт чыгымнарын күтәрү – барысы да үз өстемдә. Бер дә хәтеремнән чыкмый: зур автобус белән 200гә якын бала. Тукай Кырлайга барабыз. Юлга чыгар алдыннан тарихчы галимебез Габделбәр абый Фәйзрахманов Сөембикә манарасы янында балаларга тарихыбызны, Казанны саклаучыларның бу жирдә каны елга булып агуы турында сөйли. Балаларның күзләрендә яш, дога кылабыз... Тукай Кырлайга юл тотабыз. Габделбәр абый юл буге тарихыбызны сөйли. Балаларның күзләрендә ут яна, сораулар яудыралар. Урыны жәннәттә булсын Габделбәр абыебызның! Зур гыйлемле, ихлас, бик тә милли жанлы кеше иде. Тукай Кырлайда музейда, мәктәптә булганнан соң, клубта концерт куйдык. Бу апрель ае, әле чәчәкләр үсми. Шунда бер апаның концерттан йөгереп чыгып китеп, өеннән тәрәзә төбөндәге гөлән чүлмәгә белән алып килеп, балаларга бүләк иткән хәтерлим.

Мондый сәяхәтләр күп кылынды: Бахчасарайга, Ханнар сараена, музейларга, Крымның һәм Казаныбызның тарихи урыннарына, Болгарга һәм башка жирләргә. Балалар тере тарих белән танышып, үзләренң кем, нинди милләт вәкиле икәнлеген аңлап, күп дәүләтләр төзөгән халыкның оныклары булуын сизеп, горурлык хисләре кичереп, дуслашып, күрешергә сүзләр куешып, ана телебездә рәхәтләнеп аралашып, елап аерылыша иде.

Бер тапкыр лауреатларны гына туплап, 25 баланы самолетка төяп, Төркиягә бөтендөнья балалар фестиваленә алып бардым. Меңләгән халык алдында, стадионда һәм төрле мәйданнарда чыгыш ясадык. Балалар төрек гаиләләренә урнашып яшәде, яшәү рәвешләре белән танышты һәм дуслашып калды. Татарстан балалары өчен махсус өстәл эзерләп, Төркиянең милли мәжлесе кабул итте. Төркиянең берничә шәһәрәндә һәм тарихи урыннарда, Кемаль Ататөрөк мавзолеенда булып, балалар үзләренә рухи янарыш алып, берничә баскычка күтәрелеп кайтты.

Жырчы Марат Фәйрушин белән Илнара Хужиеваны сәхнәдән төшермәделәр, чәчәк бәйләмнәренә күмделәр. Анкара, Иске шәһәр, Истанбул урамнары буйлап, Татарстан байрагын жилфердәтеп, татар жырларын жырлап, биоләрен башкарып, Татарстан данын якладык. Сәнгәтебез, үз-үзебезне тотышыбыз аша туган илебезнең, туган халкыбызның бөеклеген исбатладык. Гала-концертларыбыз кырым татарларының «Гүзәл Крым» жыры белән тәмамлана иде. Аны Крым һәм Казан ягыннан солист – лауреатлар Эмине Мостафаева, Айгөл Зиятдинова, Ширин Аль-Анси, Гүзәл Ахмадиева, Марат Фәйрушин һәм Үзәир Наймановлар башлап жырлады.

Татарстан төбәкләре арасында иң күп катнашучылар Түбән Кама шәһәрәннән булды. Бигрәк тә Наил Мусифуллин житәкчелегендәге «Нәүрүз» бию ансамбле чыгышы – татар халкының төрле биоләре, милли киёмнәренң зәвыкылыгы игътибарны жәлеп итте. Бөтен күзләр аларда иде, биючеләр фестивалынең күрке булды. Ә Наил Шәкүр улын, балалар

Фестиваль лауреаты
Айгөл Зиятдинова.

Гөлзадә Сафиуллина. ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ
ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА
КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021)

бик ярата, ихтирам итә иде. Ул – үз эшенең остасы һәм дисциплина ярата торган кеше. Юбилейга аларны да көтәбез.

Хажитарханнан (Астрахань) килгән Дәүләт Умеров житәкчелегендәге «Мирас» ансамбле бию ансамбльләре арасына үзенә бер яңа дулкын булып килеп керде. Ул шул жирлектәге татар-ногай биюләре белән чыгыш ясап, бию сәнгатеңә яңа сулыш өрде, аны тагын да тулыландырды. Ул хәзер Казанга кайтты, монда да бер дигән профессиональ ансамбльләргә торырлык, «Мирас» ансамблен төзедә, балаларга, яшьләргә белем бирә, бию серләрен өйрәтә. Хезмәтләрен искә алып, аңа Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе дигән исем бирелде. Тәбриклибез үзен, гыйләмә дә, тәҗрибәсә дә житәрлек, Ходай саулык бирсен, ул безгә бик кирәк!

Хажитарханнан Миңнура Ялаева һәр елны фестивалезгә «Нур» ансамблен

алып килә иде. Сөембикә турында композицияләр ясап, күккә ашкан калфаклары белән безне борынгы заманнарга, Сөембикә заманнарына алып китәләр иде. Аларның юл һәм яшәү чыгымнарын һәр елны жирле татар ижтимагый үзәге рәисе Алмаев Әнвәр Ибраһим улы күтәрә иде. Менә нинди алтын баганаларыбыз бар. Ни кызганыч, Миңнурабыз арабыздан китте, урыны жәннәттә булсын! Хажитарханнар үзләренең тыйнаклығы, калфакларының, нәкъ Сөембикә калфагы кебек, югарыга үрмәләгән булуы белән аерылып торды. 1990 елда кечкенә генә бер календарьдән күрәп, үз кулларым белән беренче Сөембикә калфагын тегеп, шуны киеп, бөтендөнья мәдәни миссиясендә катнашып, 7 илдә чыгыш ясаган идем. Шуңарчы андый калфакны беркемдә дә күргәнем булмады. Шул калфагымны, Сөембикә костюмымны киеп, балалар алдында чыгыш ясадым. Аннары «Сөембикә варислары» шундый калфакларны тегә, чигә башлады. Иң беренче, Альбина Мөхәммәтшинада күрдем. Шуннан соң китте, өскәрәк, биеккәрәк үрмәләде калфакларыбыз...

Нәфис сүз жанрында өч шәп егет истә калган. Булат Садретдинов (үзе шагыйрь, 4 китабы дөнья күрде), Байбулат үзенең тавышы, энергетикасы белән бөтен Кырымны шаккатырды, һәм Алабугадан Булат Сәхәбиев – бик

Гөлзадә Сафиуллина һәм ногай егете гран-при лауреаты Үзәир Найманов.

матур малай Габдулла Тукайның «Китмибез!» шигырен сөйләп, ачык дикция, тавыш аһәңенәң көчлө һәм матур булуы белән күңелләребезгә кереп утырды. Өчөсөнәң дә өстөндә Тукайча костюм иде. Булатны балалар «Тукай» дип йөртте. 6 яшьлек оныгым Мурат та, алардан калышмаска тырышып, Рөстәм Мингалимов шигырен: «Атланырмын, ат бирсәң! Атта йөргән малай мин! Кылыч бирсәң, алырмын! Кылыч күргән малай мин! ... Бабаларым канында яуга кергән малай мин!..» – дип сөйләп, сәхнәне дер селкетте.

Гран-при лауреаты
Байбулат Батулла.

Нурбәк Батулланың хореографик училищеда укыган вакыты иде. Сәхнәдә, халыкны таң калдырырлык бер яңа бию юнәлешә күрсәтәсебез килде. Балетмейстерлар Сәлимә Әминова һәм Илдус Габдрахмановлар стейк-чечетка биюен куйды. Училищеда укыган өч биюче егет (әйдәп баручысы Нурбәк иде) шушы биюне аяктан ут чыгарып биеде, тамашачыны шаккатырды.

Нурбәкләр белән бер үк училищеда укып, балет сәнгате серләрен үзләштергән бик матур кызыкабыз Әминә Имашева да фестивалебезнең очар кошы, аккошы булды. Балет алымнарын кулланып биегән «Аккош» биюе үзенә бер мөгжиза булып, тамашачыларны әкият дөньясына алып китте. Әминә үзе дә бер хыял дөньясынан чыккан нәфис зат булып күренде.

Өтисе – жырчы-композитор Мәсгут Имашев, әнисе – жырчы Фатыйма бу балага үзләрендә булган иҗат рухын өрөп, аны олы сәнгатькә хезмәт итәр өчен үстергәннәр, күрәсәң.

«Сөембикә варислары» фестивалендә беренчеләрдән булып фольклор ансамбльләре мөнәҗәтләр һәм бәетләр белән чыгыш ясадылар. «Ак калфак» ансамбле житәкчеләре – Геннадий Макаров һәм Алсу Еникеева. Геннадий Макаров – фольклорчы галим, музыкант, педагог. Беренчеләрдән булып балаларга мөнәҗәтләр, бәетләр өйрәтеп, күп кенә ансамбльләр төзде. Фестивалебездә балаларга мастер-класслар оештырды. Татар халкының музыка уен кораллары белән таныштырды. Алсу Еникеева Казан дәүләт мәдәният институты педагогы, студентлары арасында тагын бер-

Гөлзадә Сафиуллина. ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ
ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА
КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021)

ничә «Жомга көн», «Дәште Кыйпчак» ансамбльләре оештырып, күп фестивальләрдә катнашып, борынгыдан килгән моңнарыбызны халык арасында пропагандалады. Алар «Сөембикә варислары» фестивальләренң барысында да катнашып, зур жиңү яулады.

Күпме татар баласы күңеленә борынгы моңнарыбызны сөңдерде. Шушы башлангычның дөвәмы булып тагын бер «Илаһи моң» фестивале туды. Аны Казан дәүләт федераль университеты һәм Рәсәй ислам университеты ярдәме белән, галимә, исламият белгече, кызым Резедә Сафиуллина җитәкләде. «Илаһи моң» фестивалендә дә Рәсәйдә яшәүче мөнәҗәтләр, бәетләр, халык җырлары җырлаучы ансамбльләр, галимнәр, әдәбият-сәнгать, илаһият белгечләре катнашып, тагын бер яңа күтәрелешкә ия булдык. Ә иң зур җаваплылыкны үз өстенә алып, инде менә биш тапкыр үткәрү мөмкинчелеге тудырган Россия Ислам университеты ректоры Рафик Мөхәммәтша улы Мөхәммәтшинга Алланың рәхмәтләре яусын!

Геннадий Макаров белән Алсу Еникеевалардан күрәп, татарлар яшәгән төрлө төбәкләрдә фольклор ансамбльләре оештырылды. Юбилей фестивалебезнең концертында да берничәсен күрү мөмкинлеге булачак. Чувашстаннан Фәрит Гыйбатдинов «Мин һичшиксез юбилей концертында ансамблем белән катнашачакмын, Илнар Хисамов сәнгать җитәкчелегендәге «Тамчы» балалар фольклор ансамбле төзедек бит»,— дип шатландырган иде. Менә бит дөньялар ничек, халкыбызга үзен аямыйча, ихлас хезмәт иткән бөөк жаннар китеп бара... Сүзебез дога, урыны жәннәттә булсын! Ижау шәһәрәннән Лариса Гайнетдинова җитәкчелегендә «Асылъяр» ансамбле катнашачак. Шушы жанрда эшләп килүче тагын бер кызыбыз – Лилия Җиһаншина җитәкчелегендә дә, Казан консерваториясе каршында фольклор төркеме инде байтак еллар халкыбызга хезмәт күрсәтә. Бу – иҗатчыларыбызның асылыбызга, тамырыбызга кайтуы, бабаларыбызның халык авыз иҗатында сакланып калган ялкынын сүндермичә яшәтүе.

Фестивалебезнең тагын бер номинациясе – ул да булса, гамәли сәнгать. Анда балалар үзләре ясаган Сөембикә рәсемен һәм башка бик күп төрлө темаларны колачлаган рәсемнәрне, үз куллары белән ясаган курчаклар, сувенирларны алып килде. Бу балаларның күңел бизәкләре шунда ук төрлө чараларда катнашучыларга бүләкләр булып таралып бетте. Әле дә хәтеремдә – фойеда мастер-класс оештыручы ханымның (ни кызганыч, исеме истә калмаган) 5 минут эчендә төрлө чүпрәкләрдән матур курчаклар ясарга өйрәтүе. Кызлар барысы да үз курчакларын ясап, өйләренә алып кайтып китте. Балаларның күзләрендәге куанычны әйтеп бетерлек түгел!

Араларында иң бәхетлесе, әлбәттә, мин идем! Тормыш, фестиваль тәгәрмәче без дигәнчә тәгәри, Алла кушканча, хакийкый юлдан барабыз. Миңа да үз гыйлемемне, тәҗрибәмне, энергиямне балаларга бирергә на-

сыйп булды. Бу бәхет түгелмени?! Сөембикә варислары бүген дә яши, милләткә хезмәт итә, матур гаиләләр кора, татарның генофонды дәвам итә. Бу өлкәдә, шөкер, үз өлешебезне керттек. Ходай кабул итсен! Ул яшь агачлар инде яфрак ярды, чәчәккә бөреләнде, таза, матур жимешләр дә бирер, иншалла! Шушы изге эшнә башлап жибәргәндә матди ярдәм салган «Кара алтын» банкы житәкчесе Ринат Абдуллинга, балаларны Кырымга кадәр килергә юл һәм яшәү чыгымнарын үз өсләренә алган жирле житәкчеләргә, эшмәкәрләргә, эти-әниләргә, укытучыларга, сәнгать житәкчеләренә, иң авыр вакытларда матди һәм рухи ярдәм күрсәткән «Шәһри Казан», «Әни-ем-Мама» газеталары баш редакторы, жәмәгать эшлеклесе Хәлим Гайнуллинга, Арча якташлык жәмгыяте рәисе Тәлгат Шиһабиевка, «Карамай» ширкате житәкчесе Алимас Вәлиевкә һәм вакытында безне матбугатта яктыртып килгән Республиканың барлык газета-журнал редакторларына, журналистларына, волонтерларга, Сәидә абыстаебызга олы рәхмәтләремне белдерәм! Телебез, динебез яшәр! Ватаныбыз сау булсын! Алдагы көнгә, Аллаһы Тәгаләгә, үзебезгә, ышанычыбыз артсын! Безне алдап, хәйләләп туры юлдан яздыра алмасыннар! Хакыйкый гыйлем аша асылыбызны табарга Ходай ярдәм итсен! Шул чагында тел дә, дин дә, Ватан да һәм без дә яшәрбез! Авылларыбызны, үзебезгә бүленеп бирелгән кечкенә генә булса да кара туфрагыбызны, туган жиребезне саклыйк, бер-беребезне сатмыйк, бабаларыбызның ышанычын аклыйк, шушы юлда Аллаһы Тәгалә үзе безнең таянычыбыз булса иде! Амин! Бабаларыбыз калдырган тере, саф, мең яшәр орлыкларны чәчеп, тере күзәнәкләребезне саклап, туган жиребездә Ватан кадерен белеп яшәргә насыйп булсын!

Һәр халык үзенең тамырын онытмыйча, барлап яшәсә генә үз милләтен, ана телен, горейф-гадәтләрен саклап кала ала. Үзенең кем икәнен белмәгән, үзен хөрмәт итмәгән милләт башка халыкларны да хөрмәт итә, ярата, кабул итә алмый. Безгә иң әүвәл үзебезнең кем икәнебезне аңлау, үз аңыбызны үстерү кирәк. «Сөембикә варислары» фестивале нигез буларак менә шуңа таяна. Минем хыялым – төрле елларда үткәрелгән «Сөембикә варислары» фестиваленең лауреатларын Казанда зур, матур залга жыеп, гала-концерт үткәрү.

Соңгы елларда фестивалебезнең 20 еллык юбилеен Казанда уздыру өчен матди ярдәм күрсәтүен сорап, Рәисебезгә берничә хат язган идем, кызганыч, җавап булмады. Күрәсең, хатлар аңа барып житмәгән. Рәис белән ике арада Кытай стенасы һәм терракот армиясе кебек түрәләр тора. Аларны үтеп булса, Рәисебез, һичшиксез, безне ташламас дигән олы өметтә калам.

2021–2023 еллар.

**ТӨБӘК ТАРИХЫ БУЕНЧА КОНФЕРЕНЦИЯЛӘР ҺӘМ
ОЧРАШУЛАР
ХАТЛАР ҺӘМ КАЙТАВАЗЛАР**

**КРАЕВЕДЧЕСКИЕ КОНФЕРЕНЦИИ И ВСТРЕЧИ
ПИСЬМА И ОТКЛИКИ**

ПИСЬМО В РЕДАКЦИЮ

*(Отклик на статью Балгынай Норлан «Чәүчәккә сәяхәт».
Туган җир. Родной край. № 3, 2019)*

Главному редактору журнала Туган жир.

В одном из выпусков Вашего журнала была статья про род Чанышевых. Я, Чанышева Альмира Ахмедулаевна, являюсь внучкой Хасанбая Чанышева и правнучкой Рамазан хаджи Чанышева. В этой статье было написано, что у Рамазан хаджи были дети. В действительности, у него не было родных детей, а были племянники – Хасанбай и Хусаинбай, которым он передал своё состояние. Сам же он занимался строительством мечетей. Одна из них – Красная мечеть, которую он построил в КНР в городе Чугучаке. В той же статье было написано, что он построил Красный дом, хотя на самом деле её построил мой дед – Хасанбай Чанышев. Прошу проверить информацию, поднять архивы... Самое главное, автор

АЛТЫН БАГАНАЛАРЫБЫЗНЫҢ БЕРСЕ

Татарстан Фәннәр академиясенең Ш. Мәржани исемендәге Тарих институтында оештырылган «Золотоордынское обозрение» халыкара фәнни журналының нәшер ителә башлавына 10 ел тулды. Шул уңайдан институтта редколлегиянең киңәйтелгән тантаналы утырышы үтте.

Бу – татар халкының этногенезын өйрәнүгә, татарны саклауга зур өлеш кертүче журнал. Милләтебезне саклаучы алтын баганаларыбызның берсе. Аңа озын гомер телибез, кулдан килгәнчә ярдәм итәргә тырышабыз. Тарих институты директоры Радик Салихов басмага менә шундый зур бәя биреп утырышны башлап жибәрде.

Үз чиратында журналның баш мөхәррире, институттагы Алтын Урда һәм татар ханлыкларын өйрәнү үзәге җитәкчесе Илнур Мирғалиев, узган дистә елдагы эшчәнлеккә кыска гына күзәтү ясады. «Шушы дистә ел эчендә 600дән артык мәкалә бастырганбыз. Авторларыбызның күпчелеге – җитди, зур галимнәр. Эшчәнлегезне башлаганда, бигрәк тар юнәлеш бит бу, озак дәвам итә алырсызмы, дип шик белдерүчеләр булды. Илдә кризис, акча юк ич, дип тә әйттеләр. Әйе, темабыз тар, димәк, тирәнрәк «казырга» кирәк. Яхшы идея булса, акча табыла», – дип белдерде ул.

– Бу журнал – уникаль күренеш, аны тудыру – шактый җитди эш. ВАК, Скопусларга кергү ансат түгел. Аның формаль таләпләре күп. Миңа Алтын Урда цивилизациясе дигән тема, төшенчә бик ошый. Бу журнал эшчәнлегендә үзем дә катнашырга, мәкаләләр биреп барырга тырышам. Без бит шушылай күп кенә мәсьәләләрне актуальләштерәбез, чынбарлыкта популярлаштырабыз, – дип Казан Мәдәният университеты проректоры, тарих фәннәре докторы Рафаэль Вәлиев журнал исеменә мактау сүзләре яудырды.

КФУ профессоры, тарих фәннәре докторы, «Тюркологические исследования» журналы баш мөхәррире Раил Фәхретдинов та мактау сүзләрен кызганмады. Шул ук вакытта галим: «Күрше-тирә республикалар, тугандаш халыклар безнең тарихны үзләштермәкче була. Мондый омтылышларга журнал үз вакытында җавап биреп барсын иде. Дөрөс, мондый җаваплар бар, әмма алар күбрәк булсын иде», – дигән теләген җиткерде. Моңа җавап итеп дигәндәй, online тарих фәннәре кандидаты, АБДИ Гуманитар тикшеренүләр институты директоры, Алматыда нәшер ителүче «Qazak Historical Review» журналы баш мөхәррире Канат Уксенбай, журнал төрле бәхәсләргә кермичә, уртада кала белә, дип белдерде. Аның ватандашы, Казакъстан Республикасының Фән һәм мәгариф министрлыгы каршында эшләүче Жучи Олысын өйрәнү институты директоры, фәлсәфә фәннәре докторы Жаксылык Сабитов та: «Журнал урталыкта

тора, читкә бәрелми, дип ватандашын хуплады. Дөрөс, ул, беркемнең дә хакыйкаткә монополиясе юк, журнал төрле фикергә, үзгә карашларга урын бирә»,– дип тә өстәп куйды.

Россия Фәннәр академиясенең Россия тарихы институты өлкән фәнни хезмәткәре, тарих фәннәре докторы Илья Зайцев: «Ун ел – журнал өчен шактый зур вакыт ул. Ун ел эчендә күп кенә журналлар туалар да үлөләр, чыгудан туктыйлар. Басмабыз хәзер житлекте, пик дәрәжәсенә житте, авторларны, мәкаләләрне сайлап алуга жентекләп, зур игътибар белән карый. Киң майданны, күп илләрнең галимнәрен берләштереп, жыеп тора. Журнал Алтын Урда яшәгән хәтле яшәр дип уйлыйм»,– дип басмага озын гомер теләде. Курган дәүләт университетындагы Гуманитар фәннәр институты директоры, тарих фәннәре кандидаты Денис Маслюженко журналга ун мәртәбә ун ел, ягъни йөз ел гомер теләгәннән соң, төрле төбәкләрдә эшләүче Алтын Урданы өйрәнүчеләрне бер майданда жыйганы, берләштергәне, төрле чыганаclarны бастырганы өчен Илнур Миргалиевкә рәхмәт житкерде.

– Башкортлар үз эчләренә йомылу ягын карады. Без ачылдык. Конкуренциясез, төрле идеяларга колак салмыйча, үсеп булмый. Безгә берникадәр конкурент булган казакълар да үсә. Әмма, әйтергә кирәк. Институт финанс ягыннан шактый кыен хәлдә. Татарстан Фәннәр академиясе журналны финанс ягыннан хупласа иде»,– дип тарих фәннәре докторы, «Туган жир» журналы баш мөхәррире Дамир Исхаков басманың матди хәлен кайгырту зарурлыгына, аерым алганда, тиражның бик кечкенә булуына да тукталды. Ул, Алтын Урдабызның күчмәннәр цивилизациясе генә түгел, нык үскән, шактый алга киткән шәһәр цивилизациясе дә икәнлеген тәкяррәп, эпик әсәрләрне, тәгаен алганда, дастаннарны анализлау аша да, күп кенә материалларны фәнни әйләнешкә кертәп булачагын, әлегә Алтын Урда цивилизациясе чыганаclarын яктыртуга игътибар житеп бетмәвен искәртте.

Журналның һәр санында бәхәс тудыра торган мәкаләләр чыга. Яңа сан дөнья күрүгә, әйдә, мин җавап язам, мин килештим, үз фикеремне язам, дип шылтыраталар. Татар тарихы төрле яклап яктыртылырга тиеш. Кайчагында бик үк уңай булмаган фикерләр дә ишетергә туры килә. Бу гажәп түгел. Без журнал сәхифәләрендә тарихыбызны тергезергә тырышабыз. Баш мөхәррир тантаналы утырышны менә шулай йомгаклап куйды.

Рәшит Минһаж

ХРОНИКА

1–2 декабря 2023 г. в Тобольске состоялась Всероссийская научно-практическая конференция «Сибирские Валеевские чтения», посвященная 105-летию д.и.н. Фоата Тач-Ахметовича Валеева. По ходу конференции были прочитаны 18 докладов, в числе которых и доклады ученых из Казани: д.и.н. Д.М.Исхакова «Кыпчакское этническое составное в этногенезе сибирских татар: реальность или историографический фантом?», д. филол.н. О.Р.Хисамова «К вопросу о языковой идентичности волго-уральских и сибирских татар», к. филол. н. Ф.Х.Завгаровой «Мифологические образы в татарских дастанах», к.и.н. И.З.Гарифуллина «Дискурс о так называемом «северо-западном» диалекте башкирского языка». В рамках мероприятия состоялись выставка работ по мотивам сибирско-татарских сказок А.А.Закорюкиной-Рахимовой, презентация мусульманских метрических книг и «Словника», а также отчетный концерт ансамбля «Яшьлеккә сәяхәт» в ЦСТК Тобольска. Организатором конференции являлась с.н.с. ТКНС УрО РАН к.и.н. член редколлегии журнала «Туган жир. Родной край» З.А.Тычинских.

В с. Нижняя Майна Спасского района РТ 9.12.2023 г. состоялась республиканская научно-практическая конференция на тему «Проблемы изучения, сохранения и популяризации культурного наследия татарского народа» при участии краеведов ряда районов республики. В работе приняли участие ученые из Казани доктора исторических наук Ф.Г.Ислаев, Д.М.Исхаков, Ф.Х.Хузин, к.и.н. Ф.А.Байрамова, Н.Г.Гариф, А.З.Нигамев и др. Конференция прошла организованно, краеведу Рафику Гумеровичу Насырову было вручено благодарственное письмо от журнала «Туган жир. Родной край».

10–13.12.2023 г. в Москве состоялась Международная научно-образовательная конференция «XX Фаизхановские чтения», посвященная 200-летию со дня рождения Хусаина Фаизханова и Году педагога и наставника в РФ. В рамках конференции состоялись выступления с докладами членов редколлегии журнала «Туган жир. Родной край» д.и.н. Д.М.Исхаков (тема: Открытие болгарского языка в переписке Хусаина Фаизханова с Шигабутдином Марджани), к.и.н. З.А.Тычинских (тема: Роль представителей дворянского сословия в общественном мусульманском движении начала XX в. в Западной Сибири), к.и.н. А.А.Бурханова (тема: Изучение жизненного пути, деятельности, творчества, подвига и

вклада в духовно-культурную жизнь народа и страны выдающихся деятелей татарского народа и увековечивание их памяти и наследия), а также других известных татарских ученых из Татарстана. В конце конференции была принята резолюция, направленная на сохранение и исследование творческого наследия Х. Фаизханова.

В Институте Истории им. Ш. Марджани прошел Круглый стол посвященный основателю первого татарского радио

18 декабря в Институте истории им. Шигабутдина Марджани АН РТ состоялся круглый стол, посвященный «Общественному и культурному наследию Шамиля Усманова».

Мероприятие было приурочено к 125-летию со дня его рождения. Шамиль Усманов известен в истории как общественный и военный деятель, писатель и родоначальник татарского радио. В круглом столе приняли участие не только научные исследователи из Казани, но и зарубежный ученый из Японии, целенаправленно занимающийся жизнью Шамиля Усманова.

С приветственной речью к участникам обратился доктор исторических наук, директор института истории им. Ш. Марджани АН РТ Радик Салихов. Он отметил, что личность Усманова важна и интересна для нашей академической науки в первую очередь с точки зрения становления и развития советской государственности Татарстана, который опирался на культурные и образовательные традиции предшествующего периода.

Далее слово дали известному историку, академику АН РТ Индусу Тагирову. Он остановился на роли вообще всех значимых татарских фигур, участвовавших в рождении и становлении Татарстана. Среди них и был Шамиль Усманов.

Первым с докладом об одном из автобиографичных произведений Усманова выступил профессор Центра славянских и евразийских исследований Университета Хоккайдо Норихиро Наганава.

В романе «Легион юлы – тургай далаларында», опубликованном на латинице комиссаром красной армии Шамилем Усмановым, автор без прикрас рисует суровые картины Гражданской войны, воссоздав образы тех, кто в кровопролитных боях утверждал Советскую власть.

«Жизненный путь Усманова после гражданской войны шел в ногу с советским стремлением, что открывало перед мусульманской интеллигенцией широкие, пусть и контролируемые возможности для развития национальных культур. Один из ключевых моментов романа заключался в межнациональной розни и напряженности. Этот горький опыт заставил

Усманова задуматься о необходимости создания собственного татарского военного формирования, что позже воплотилось в марте 1919 г. в Первой отдельной татарской стрелковой бригаде», – отметил Наганова.

Шамиль Усманов стал руководителем строительства первой татарской радиостанции, которая была построена на Арском поле. Там была организована студия, откуда в 1927 г. на 10-летие Октябрьской революции в эфир вышла пробная передача, вошедшая в историю татарского радио. Тогда именно голосом Шамиля Усманова в эфире прозвучала легендарная фраза: «Казан сөйли!» («Говорит Казань»).

Будучи человеком романтичным и мечтательным, Усманов выходил и с идеями, опережавшими свое время. К примеру в 1925 г. он написал фантастический роман «Радио с Памира», где предвосхитил идею создания телевидения, но об этом факте, к сожалению, у нас мало кто знает.

С большим докладом о наследии Шамиля Усманова из личных архивов его семьи выступила кандидат медицинских наук, доцент кафедры реабилитологии и спортивной медицины Марина Подольская.

В частности, ею были представлены отрывки из пока еще не опубликованного, а потому уникального дневника Шамиля Усманова, написанного им в период с 1924 по 1931 гг. Усманов много писал о своих родителях и семье, фантазировал о том, какой станет Казань через 10–15 лет, предвосхищая то, что в городе вырастут большие широкие проспекты.

Кандидат исторических наук Ильнар Гарифуллин рассказал о роли Шамиля Усманова в создании Первой татарской стрелковой бригады.

«В январе 1919 г. Центральная мусульманская военная коллегия приняла решение о создании в Казани, Самаре и других поволжских городах мусульманских военных частей. Инициатива Шамиля Усманова о формировании мусульманского полка на базе интернационального легиона не была поддержана Реввоенсоветом I Армии. Шамиль Усманов обратился в военную коллегия Центрального мусульманского комиссариата в Москве с просьбой поручить ему организацию отдельной татарской бригады. Пропаганда, проводимая не на родном языке, «не может оказать должного действия на безграмотных татар», – пишет он. – Основные массы их не могут поэтому получить настоящее революционное воспитание. Агитация же на родном языке не проводится из-за недостатка пропагандистов... Единственный путь для воспитания татарских красноармейцев – формирование больших татарских частей».

Республиканский Военно-революционный комитет принял решение о формировании Первой отдельной Приволжской татарской стрелковой бригады 24 марта 1919 г. Шамиль Усманов был утвержден политкомиссаром бригады. Вскоре был получен приказ Реввоенсовета об организа-

ции Отдельной татарской бригады. Комиссаром ее назначили Усмано-ва» – сказал И. Гарифуллин.

25 декабря 2023 г. в музее Н.И. Лобачевского в К(П)ФУ состоялся круглый стол на тему «Актуальные проблемы современной этнографии», посвященный 100-летию видного татарского этнографа Р.Г. Мухамедовой – одного основоположников современной этнологической науки в КНЦ (КФ) АН СССР и руководителя отряда татарских этнографов, работавших в ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова над составлением «Историко-этнографического атласа татарского народа» в 1970-1990-х гг. Мероприятие проводилось в рамках «Года педагога и наставника» в РФ и «Года национальных культур и традиций» в РТ и сопровождалось открытием специальной, весьма качественной, выставки «Атлас жизни Рамзии Мухамедовой». Принявший участие в работе круглого стола гл. редактор журнала «Туган жир. Родной край», д.и.н. Д.М. Исхаков сделал на данном мероприятии выступление на тему «Становление татарского академического отряда этнографов и его исследовательская деятельность в 1970–1990-х гг. (воспоминания о жизни советских этнографов)».

Главный редактор журнала «Туган жир. Родной край», д.и.н. Д.М. Исхаков 22.12.2023 как делегат принимал участие в работе Внеочередной конференции РАЕН (г. Москва). В ходе мероприятия состоялись внесение изменений в устав данной общественной организации, выборы президента РАЕН (им стал П.И. Бурак), утверждение концепции ее развития и ряд др. вопросов. Были также заслушаны доклады ведущих ученых, а также отдельных руководителей комитетов Гос Думы РФ.

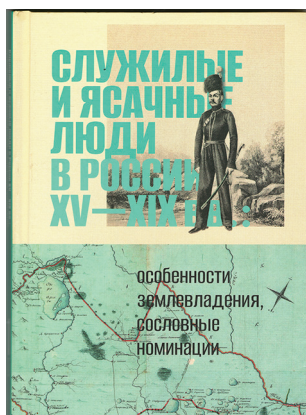

ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАРАГАН ХЕЗМӘТЛӘР ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ. РЕЦЕНЗИЯЛӘР

ИНФОРМАЦИЯ О КРАЕВЕДЧЕСКИХ ТРУДАХ. РЕЦЕНЗИИ

ЯҢА КИТАП

Служилые и ясачные люди в России XV – XIX вв.: особенности землевладения, сословные номинации: сборник статей / под ред Г.Х.Самигулова. Вып.1. – Челябинск: Библиотека А. Миллера, 2022. – 195 с.

Сборник представляет собой первую попытку собрать вместе исследования по таким, казалось бы, разным группам населения России, как служилые и ясачные люди. Представлены работы, рассматривающие ситуацию на больших пространствах – от Подмосковья до Центральной Сибири и охватывающие достаточно

длительный период – от XIV до XIX в. Ряд работ демонстрирует, насколько тонка была граница между служилым и ясачным населением.

Политическая история Тюменского ханства в 1430–1508 гг.: монография / А.В. Парукин. – Челябинск: Фонд содействия сохранению культурного наследия «Общественный фонд «Южный Урал»», 2023. – 247 с.

Монография посвящена истории первого государственного образования на территории юга Западной Сибири – Тюменского ханства. В книге освещаются вопросы предпосылок и зарождения государственности в регионе, раскрываются этапы становления политической власти, исторической жизни правителей. Основное внимание

уделено внешнеполитическому аспекту истории Тюменского ханства, связанному с общим состоянием источниковой базы. Отдельное внимание посвящено краткому описанию и анализу письменных источников, изучению достижений историографии. Расцвет и падение ханства прослежено сквозь призму военно-политического союза с лидерами Ногайской Орды.

НАЦИОНАЛЬНАЯ КУХНЯ, ПУТИ СОХРАНЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ

Фирая Захарова

ХАЛЫК МЕДИЦИНАСЫ

Нерв системасы

Без барыбыз да төрле-төрле. Берәү тормышта килеп чыккан кыенлыкны ансат кичерсә, икенче берәү аны фажига итеп кабул итә. Кешегә әйләнә-тирәбездә даими үзгәрел торучы шартларга, борчу-мәшәкәтлەرگә әллә ни зур көч куймыйча да яраклашу сәләте бирелгән.

Борчу мәшәкәтләр бихисап: яңа яки үзгәрел торучы вируслар, һаваның, суның, туфракның пычрануы, зур, даими электромагнит нурланышлары, азык-төлекнең сыйфаты, дөньядагы сәяси вакыйгалар, жәмгыяви, табигатьтәге тетрәнүләр...

Тышкы мохиттә җавапсыз калдырмауны таләп итә торган конфликтлы вәзгыятьләр килеп чыкканда матдәләр алмашын активлаштыручы, нерв-мускуллар, гормоннар, кан тамырлары системасын эшкә жигүче йөзләрчә биохимик реакция туа. Бу жәһәттә Канада галиме Ганс Сельеның хезмәтләре бик зур әһәмияткә ия. Ул галимнәр арасында гомум яраклашу синдромын тикшерүче, универсаль ярсу-стресс концепциясе авторы буларак яхшы мәгълүм. «Стресс» сүзенең инглиз теленнән тәржемәсе киеренкелек, басым ясау, ярсу мәгънәсен белдерә. Нәкъ менә аны стресс һәм дистресс теориясенә нигез салучы дип исәплиләр (әлеге газаплану халәтендә килеп туган киеренке шартларга кеше җайлаша алмый һәм чыгырыннан чыга). Бу халәт дәвамлы киеренкелеккә әйләнергә ихтимал. Стресс-ярсуның физиологик гәүдәләнешә дә мәгълүм («Будь здоров» журналы, №8, 2003).

Организмның тыныч, тотрыклы халәте канда күпме кортикоид булуга – бөер өсте бизе кабык матдәсе эшләр чыгара торган гормоннарга бәйле. Әгәр алар җитәрлек икән, нинди генә тышкы тәэсир булмасын кеше тынычлыгын жуймый. Тышкы йогынты артканда, эчке кичерешләр көчәйгәндә тагын да күбрәк кортикоидлар таләп ителә. Ярсытучы (бу теләсә нинди вакыйга, дулкынлану, әйләнә-тирәдәге тәэсир ясаучы

булырга мөмкин) бик нык яисэ озак вакыт басым ясый икэн, бөөр өсте бизе кабык матдәсенәң куәте бетә.

Ганс Селье ярсуны өч мәлгә бүлә

1 нче мәл – хәвефләнү. Ярсыткыч тәэсирендә гипоталамус – гипофиз – бөөр өсте бизе кабыгы системасы активлаша. Бу үз чиратында бөөр өсте бизенәң эчке катлавында ясала торган гормоннарның – адреналин биз сыекчаларының күтәрелүенә, кандагы шикәрнең артуына, аның бавыр, мускуллардагы запасларын жәлеп итүгә китерә. Сизү, тою әгъзалары сагая, авыз эче кибә, маңгай, уч төпләре, аяклар тирләп чыга. Талак кан агышына тагын да күбрәк кан күзәнәкләрен куа.

2 нче мәл – яраклашу, каршы тору. Бу стадиядә әлегә вәзгыятьне ничегрәк йомшарту яки аннан котылу, арыну юлын эзлилә. Кортикостероидларның биз сыекчалары көчәя. Алар хәвефләнү халәтен йомшарта. Имун системасы да эшчәнлеген үзгәртеп кора. Организм кабат тотрыклылык халәтенә килә. Киеренкелек-стресс, икеләтә стресс (дистресс) халәтеннән аермалы буларак, яраклашу, жайлашу стадиясә белән тәмамлана.

3 нче ахыргы мәл – икеләтә киеренкелек стадиясә – талчыгу, йончу. Бу очракта организм бирешә, каршы торучанлыгын жуя. Жайлашу механизмнары калмау билгесә – ару, таркаулык, төшенкелек. Моннан тыш тән төзелешендә, әгъзалар эшчәнлегендә психик тайпылышлар килеп чыгарга мөмкин. Болар: тәнгә тимгелләр чыгу, баш, арка авырту, мускулларда көзән жыеру, еш сулыш алу, тын кысылу, йокы, ашкайнату тракты эшчәнлегә бозылу. Әлегә мәлне чирләп китү алды дип тә әйтәләр.

Ни гажәп, уңай, шатлыклы вакыйгалардан соң да кайберәүләрдә стресс халәте күзәтелә. Аның билгеләре алда санаганча булуы ихтимал. Әлегә кыска вакытлы уңай киеренкелекне организм жиңел кичерә. Ул рәхәт тынычлану, алга таба яхшы үзгәрешләр көтү, иммунитет күтәрелү белән тәмамлана.

Әле тагын гипердаптация, ягъни артык жайлашу халәте дә бар. Мондый шартларда организм тышкы ярсыткычларга жавап бирүдән туктый, үз эченә йомыла. Бу халәткә таркаулык, үз-үзең ышанмау, төшенкелек, бар нәрсәгә чирканып карау хас. Әлегә очракта яшәү рәвешенә, һөнәренә, максатларыңны тамырдан үзгәртү таләп ителә. Хәзерге тикшеренүчеләр киеренкелек халәтенәң кайбер мөһим минераль матдәләр – магний, калий, цинк, хром һ.б.ның кытлыгына китерүен ачыклаган. Кыска вакытлы ярсу вакытында тәүлеклек магний (Mg) нормасының 80 проценты сарыф ителә икән. Бу хәл үз чиратында йөрәк-кан тамырлары системасында авырулар китереп чыгаруы ихтимал. Калийның (K) түбән булуы психик һәм физик талчыгу, бөөр һәм бөөр өсте бизләренәң эшчәнлегә бозылу, лайла

ясалучы – мерокрин бизлэрдэ ялкынсыну башлану ихтималы (кутырлы яра һ.б.) турында сөйли. Цинк (Zn) житмәү иммунитет кимүгә, хром (Cr) житмәү йөрәк мускуллары һәм кан тамырлары эшчәнлегә бозылуга (еш кына бу хәл шикәр чире һәм катаракта башлануга ишарә) китерә («Будь здоров» журналы, № 8, 2003).

Гомумән алганда, кешенең тән һәм психик халәте бер-берсе белән аерылгысыз бәйләнештә тора. Икенче төрлө әйткәндә, кешенең бөтен тормыш юлы тән һәм психикасының бергәлегә (психосоматика), бергәләп эшчәнлегә ул. Нерв системасындагы тайпылышлар күп кенә эчке әгъзаларга күчә. Болар – уникалле эчәктәге, ашказанындагы жәрәхәтләр, күрүдәге кыенлыктар, йөрәк-кан тамырлары системасы авырулары. Зур курку бөер авырулары китереп чыгара, сагыш ашказаны асты бизе эшчәнлеген боза, үпкә, рәнжү үпкәгә зыянлы, ачу, нәфрәт йөрәккә, бавырга «суга», дип исәплиләр. Бронхиаль астма (бума чире, өянәге кабатланучан тын бетү авыруы) вакытында буылу өянәге хисси ярсытырга мөмкин. Психосоматика күзлегеннән нейродермит, ревматизмнарның ни сәбәплә килеп чыгуын аңлатырга була. Мәгълүм ки, курку, нәфрәт, көнләшүнең (бигрәк тә озак вакыт дәвамында кичерелсә) аналыктагы авыруларга, псориаз, простатит, колит, онкологиягә китерүе ихтимал. Моның өстенә кайберәүләрдә аңлаешсыз, озак вакытлы ару, кулларда, аякларда хәлсезлек күзәтелә. Гәүдәнең төрлө жирләре – башы, аркасы сызлый; аш-кайнату тракты бозыла: эч китү, эч кату, кысылу күзәтелә (мондый билгеләре булган кешеләр бик еш очрый хәзер). Кайберәүләрдә моның бөтенесе бергә күзәтелә. Мондый хәл неврозга – үз-үзеңне кулда, тәртиптә тоталмауа китерергә мөмкин. Андый кеше «тартылган жәя» халәтендә яши, вак-төяк мәшәкәтләр дә кәефен төшерә. Шушы рәвешле гасабила-нуның еш кабатлана торган газаплы халәте – йокысызлык барлыкка килү ихтимал. Баш мие көн дәвамында булган вакыйгаларны әледән-әле әйләндереп, кабатлап тора, йоклап киткәч тә начар төшләр керә. Нәтижәдә йокы туймый, баш авырта, гәүдә авырая...

Катгый фикерләү, ваклану, кинәт кәеф үзгәрү, теләсә нинди очракта кисәк җавап кайтару, тиз үпкәләү, тәнкийтне кабул итмәү әйләнә-тирәдәгеләрне сагайтмый калмасын иде. Гел начар кәеф белән йөрү, таркаулык, оныту, вакыт төшенчәсен югалту, карар кабул итәргә теләмәү дә үзеңне һәм якыннарыңны уйландырырга тиеш.

Әгәр шушындай хәл күзәтелсә, тиешле психотерапевтка мөрәжәгать итәргә кирәк. Кайчак махсус диета тоталашу, массажга бару, фитотерапия куллану, аутоген күнекмәсә (үз-үзеңне ышандыру, якты яшәешкә көйләү) дә булыша. Аутоген күнекмәсә ысулын 1932 елны алман психотерапевты И. Шульц тәкъдим иткән. Әлегә ысулның асылы шунда: үз-ү-

зеңне ышандыру аша гәүдәдә авырлык тойгысы уятыла, шул рәвешле релаксациягә – мускулларны йомшартуга ирешелә.

Барча авырулар да «нервадан» дип әйтсәләр дә киеренке вазгыять-нең күпчелеген йомшартырга, жайларга мөмкин. Һәр кешенең эштә, жәмгыятьтә, гаилә һәм рухи тормышта максаты, яшәү мәгънәсе бар. Без бу дөньяга камилләшергә, күп нәрсә өйрәнергә, укырга, үзебез, гаиләбез, якыннарыбыз алдында куйган максатларны гамәлгә ашырганда тормыш сабаклары алырга киләбез. Әгәр киеренке вазгыятьтәге хәлне үзгәртеп булмаса, аны табигый, шулай язган икән дип кабул итәргә кирәк.

Иң мөһиме: кеше һәрвакыт ни беләндер мәшгуль булсын, үзенә канәгәтләнү китерә торган эш белән шөгыльләнсен. Сер түгел, һәр кеше яраткан, белгән эше белән генә шөгыльләнми. Шуның өчен кешенең бушана, күчеленә хозурлык таба торган шөгыле булырга тиеш. Бу – һәртөр-ле ижади эшләр, спорт, чыныгу, рухани кызыксынулар, күнелле һәм мавыктыргыч ял төрләре! Шул чагында үз-үзеңә, мөмкинлекләреңә ышаныч арта, яна көчләр пәйда була һәм нерв, иммун системалары ныгый, гайрәт туплана.

Тормыштагы кыенлыкларны жиңү кыенлашса, нерв системасы чыгымлы башласа, традицион медицина ярдәме белән янәшә яки аңа өстәмә рәвештә халык медицинасы чаралары бар.

Нерв системасын дәрәжәләндерә торган үсемлекләр

Неврология авыруларын үлән белән дөвалауда ияләшү, жайлашу сәләтен арттыра торган шифалы үсемлекләр аерым урын тотат.

Аралия

Аның тамырыннан ясалган төнәтмәләргә нерв системасы хәлсезлән-гәндә, жәрәхәтләнгәннән соң хәл киткәндә кулланылат. Грек теленнән тәржемә иткәндә *asthenia* (астения) көчсезлек, хәлсезлек дигәнне аңлатат. Мондый халәт тиз ару-йончуда, кәеф тиз алмашынууда, үз-үзеңне белештерми башлауда, түзеп тора алмауда, йокы бозылууда, физик яки акыл эшчәнлеген озак вакыт дәвам итә алмауда, каты тавышларны, көчле яктылыкны, кискен исләрне кабул итә алмауда чагыла. Мондый очракларда аралия (чертов, шип-дерева) йокыны, хәтерне, эшкә сәләтлелекне яхшырту, тиз аруны, гиперестезияне, тиз кабынып китүне дөвалау, кан тамырларындагы киеренкелекне нормага китерү чарасы буларак кулланыла. Аралияне шулай ук озак дәвам итә торган чирләрне (әйтик, тумыштан булган тайпылышларны, энцефалопатияне, миелопатияне, невралгияне, нерв-мускул авыруларын һәм башка чирләрне) дөвалаганда файдаланылат. Эпилепсия, гипертония, гиперкинез очракларында, тиз ярып китүдән аны кулланырга ярамый. Төнгә йокы бозылмасын өчен аны кичке сәгәтьләрдә куллану тәкъдим ителми.

Аралия төнәтмәсе 1:5 нисбәтендә 70 процентлы спиртта ясала. Эзер төнәтмә гәрәбә төсөндә, үзенчәлекле исле, шактый ук тәмле була. Аны ашау вакытында ай буге, көн дәвамында 2–3 тапкыр, 30–40ар тамчы эчәләр (кан басымы күтәрелү ихтималы булганда аны көнгә 2 мәртәбә 10ар тамчы эчәргә кирәк). Табиб күзәтүендә булса яхшырак. Дару күләмен тиешле белгеч билгели. Аралиянең барлык өлешләрендә агулы матдәләр бар. Агуланган сурәттә кеше нушын жуярга, тын алуы бозылырга, кан килергә мөмкин.

Женьшень (тереклек тамыры)

Тереклек тамырын тонусны яхшыртучы һәм гомум ныгытучы сыйфатында үзәк нерв системасындагы төрле авыруларны кисәтү һәм дөвалау; организмның эшкә сәләтлелек дәрәжәсен күтәрү, киеренке вазгыятьләргә, әйләнә-тирә мохитнең кырыс йогынтысына каршы торучанлыгын арттыру чарасы буларак кулланылар.

Женьшень шулай ук хәл киткәндә, төшенкелеккә бирелгәндә, һәртөрле невроз билгеләре күзәтелгәндә, йокысызлыктан, женси хәлсезлектән интеккәндә нәтиҗәле чара санала. Аны куллангач күпчелек хасталарның гомуми халәте сизелерлек үзгәрә, баш авыртудан, тиз арудан, хәлсезлектән зарланмый башлыйлар, йөрәк-кан тамырлары эшчәнлегә яхшыра.

Тереклек тамыры, операциядән соң, хирургия хасталарының хәлен җиңеләйтә. Миокардиодистрофия очрагында, гастритны дөвалаганда – кан басымын көйләүче; вируслы гепатиттан, атеросклероздан зыян күргәндә иммун системасын дөртлөндөрүче буларак уңай тәәсир ясый, бөөр өсте бизләре эшчәнлеген активлаштыра. Тереклек тамырының сезонга карап, тәәсире төрлечә. Аны көзен, кышын куллану аеруча зур файда бирә. Башка чакта аз микъдарда файдалану зарур яки бөтенләй кулланмавың хәерлерәк.

Йөрәк-кан тамырлары системасына – тахикардия очрагында, артериаль кан басымы югары булганда, борыннан кан киткәндә зыян китерүе ихтимал.

Үзәк нерв системасы жәһәттеннән – йокы бозылганда, баш авыртканда, йончыганда, ярысганда киңәш ителми.

Ашкайнату системасында хилафлыклар булганда – укшытканда, косканда, диарея вакытында; гипогликемия, тән тиресендә аллергия күзәтелгәндә шулай ук зыяны булуы бар.

Гомумән, өянәк тотканда, көзән җыерганда, бизгәк тоту халәтендә (синдромында), 12 яшькә хәтле балаларга, йөклелек вакытында һәм имезгәндә, хроник бавыр авырулары күзәтелгәндә, калкансыман биз артыгын эшлөгәндә шулай ук файдалану тәкъдим ителми.

30 г тереклек тамырын 1 литр аракыга салып төнәтмә ясыйлар. Аулакта 3–4 атна тотканнан соң, төнәтмәне сөзеп, көнгә 1–2 мәртәбә яки

3 тапкыр, ашауга ярты сэгать кала, 20шәр тамчы эчэләр. 30–40ар тамчы, табиб билгеләгән хәтле эчәргә кирәк. Гомумән, 45 яшыкә чаклы эчәргә киңәш ителми.

Сөйкемле куак (заманиха), биек эхинопанакас

Сөйкемле куак төнәтмәсен һәртөрле хәлсезлек, төшенкелек, гипотония вакытында стимуллаштыру чарасы буларак кулланылар. Төнәтмә шулай ук баш мие кабыгы эшчәнлеген, кан тамырларын хәрәкәткә китерү үзәгенәң периферия белән багланышын яхшырта.

Әлеге табигый хәл кертүченәң табигате тереклек тамырына бик охшаган. Моннан тыш ул хатын-кызларның катлаулы физиологик мәле – менопауза житкәндә аеруча файдалы. Климаксның бик күп төрле билгеләре бар – тиз ярысып китү, хәл бетү, йокы бозылу, бернәрсәгә ис китмәү, кинәт кәеф алмашыну. Сөйкемле куак төнәтмәсен даими эчкәндә әлеге тискәре кичерешләр күпкә кими.

Моның өстенә төнәтмәне куллану йөкле хатыннарга күзәтелә торган хәлсезлек (тиешле белгеч рөхсәт иткәч), аналык бизендә киста булганда уңай йогынты ясый. Күрем әйләнеше бозылганда да бу төнәтмә шактый уңышлы кулланыла.

Сөйкемле куак төнәтмәсе (70 процентлы спиртта 1:5 исәбендә ясала) – ачык көрән төстәге үтә күренмәле сыекча ул. Аны кәефне яхшыртучы чара буларак көнгә 2–3 мәртәбә ашау алдыннан, 30–40 тамчы исәбеннән, 30 көн дәвамында эчэләр. Төнәтмәне йогышлы авырулар кискенләшкән чакта, өянәк вакытында, инфаркт кичергәндә файдаланылар.

Сафлорсыман левзея яки марал тамыры

Марал тамыры нык арыганда, төшенкелеккә бирелгәндә, начар кәеф булганда, ярысып киткәндә, баш авыртканда, йокы бозылганда, вегетатив-кан тамырлары дистониясе вакытында яхшы тәэсир итә.

Марал тамыры үзәк нерв системасы эшчәнлеген активлаштыра, баш мие кабыгына уңай йогынты ясый. Чыдамлылыкны арттыра, борчулар вакытында тотырыклылыкны сакларга булыша. Марал тамыры гипотонияне дөвалаганда кулланыла, кан тамырларын киңәйтә, стеналарын ныгыта, кан агышын көчәйтә, эшкә сәләтлелекне арттыра, хәтерне яхшырта.

Башка дарулар белән бергә эчкәндә начар йогынты ясарга мөмкин, шуның өчен табиб билгеләве мәҗбүри!

Өянәк тотканда, төрле жәрәхәтләр вакытында, артерия басымы югары булганда, хатыннарга йөклелек, имезү чорында һәм 12 яшыкә чаклы балаларга куллану ярамай.

Ул үз «кардәшләреннән» әллә ни аерылмый, Себердә боланнар шуны ашап дөва тапканга аны марал тамыры дип әйтәләр дә инде. Дәвасының

сере – куэт бирүендә. Үсемлек зыян күргән күзәнәкләрне тергезә, яшәү көче бирә.

Марал тамыры төнәтмәсе 70 процентлы этил спиртына 1:5 исәбеннән тамыр һәм тамырчаларын салып ясала. Аны көнгә 2–3 мәртәбә 20–30 тамчы исәбеннән, ашау алдыннан эчәләр. Иммуניתетны саклау өчен көздән язга кадәр кулланалар. Жәен кулланмавың хәерлерәк.

Ал радиола – алтын тамыр

Тышкы мохиттәге уңайсыз хәлләргә каршы торуны арттыручы, нәтижәле жайлаштыру, үзәк нерв системасын стимуллаштыру чарасы буларак халык им-томында да, рәсми медицинада да ул бик күптәннән файдаланыла. Алтын тамыр баш мие эшчәнлеген югары дәрәжәдә саклай, баш миенең катлаулы вазыйфалар башкаруын яхшырта. Тискәре шартларга каршы торучанлык арткач, мәгълүматны истә калдыру мөмкинлеге, хәтер яхшыра. Шизофренияне психотроп матдәләр файдаланып дэвалаганда килеп чыккан тискәре күренешләрне бетерү ягыннан да уңай тәэсире бар.

Гипертония, йөрәк-кан тамырлары һәм үзәк нерв системасында каты авырулар килеп чыкканда, йөклелек вакытында, бала имезгәндә, нерв ярсучанлыгы күзәтелгәндә, тән температурасы күтәрелгәндә, 12 яшькәчә балаларга аны кулланмау хәерлерәк.

Табиб тарафыннан билгеләнгән микъдарын төгәл үтәү бик мөһим. Зыяны тимәсен өчен кирәк бу.

Алтын тамыр экстракты сыек. Аны 5–10 тамчы исәбеннән, көнгә 2–3 мәртәбә, ашауга 15–30 минут кала эчәләр. Дэвалану вакыты – 10–20 көн. Зарурлык булганда, микъдарын арттыра барып, 30–40 ар тамчыга да житкерергә мөмкин. Ул чагында дэвалану 1–2 айга сузыла.

Чәнечкеле элеутерококк яки себер женьшене

Элеутерококк экстракты баш миенең эшкә сәләтлелеген арттыра, физик авырлыклардан аруны киметә, күрү, ишетү сәләтен яхшырта. Хасталарның гомуми хәлен яхшырта, атеросклероз булганда холестерин һәм кан сүлендәге липопротеидлар күләме кими. Жайлашу барышын арттыра, үзәк нерв системасын стимуллаштыра, йончуны, ярсунны бетерә.

Аллергия, йокысызлык, гипогликемия китереп чыгарырга мөмкин. Артерия гипертензиясе, эпилепсия авырулары вакытында, тиз ярсып киткәндә куллану ярамай; бөөр, бавыр, миокард инфаркты (кан тамырлары тыгылу), йокысызлык, йөклелек кичергәндә, 12 яшькәчә балаларга куллану киңәш ителми. Йокы бозылмасын өчен аны көннең икенче яртысында, һәрхәлдә йокларга ятарга 3–4 сәгать кала кулланмау хәерлерәк.

Кытай лимоннигы

Хэлсезлек, төшөнкөлөк халәтендә, эшкә сәләтлелөккә киметүгә, таркаулыкка, йокы басуга, гипотониягә китерә торган реактив депрессияләр вакытында лимонник бик файдалы.

Лимонник кулланганда күрү торышы яхшыра, күп көч түгелгәндә дә талчыгу кими, төнгә күрү шактый әйбәтләнә. Лимонник орлыкларын һәм төшләрән йөрәк мускуллары хэлсезләнгәндә, йөрәк «калтыраганда», бөөр ялкынсынганда файдаланалар. Жимешләрәннән ясалган кайнатма кандагы шикәр торышын төшерә, тукума сулавын стимуллаштыра. Лимонник кәефне яхшырта торган кыйммәтле чара санала. Әмма аны башка дәрәсләндәрә торган чаралар кебек үк төгәл табиб кушкан микъдарда файдалану зарур. Нервлар ярыганда, йокысызлыктан интеккәндә, югары артерия кан басымы булганда, йөрәк эшчәнлегә хилафлыкларында аны кулланырга ярамый.

Лимонник жимешләрәннән төнәтмәсә (95 процентлы спиртта 1:5 исәбеннән ясала) – үтә күренмәле, кие кызыл төстә. Үсемлектән 70 процентлы спиртта 1:3 исәбеннән спиртлы лимонник экстракты да әзерлиләр. Аны ач карынга яки ашаганнан соң 3–4 сәгать вакыт үткәч, көнгә 2–3 тапкыр, 25–30 көн дәвамында эчәләр.

Рәшит Минһаж тәрҗемәсә.

ЮБИЛЯРЛАР ТУРЫНДА СҮЗ

СЛОВО О ЮБИЛЯРАХ

Ш.Н. Хәлимова

«АК КАЛФАК»ЛЫ АСЫЛ ЗАТ

Бөтендөнъя татар конгрессы каршында эшләп килүче «Ак калфак» татар хатын-кызлары ижтимагый оешмасы житәкчесе, филология фәннәре кандидаты Кадрия Рәес кызы Идрисова турында булыр сүзебез.

Кадрия Рәес кызының тормыш юлына күз салып, моңа кадәр булган бар нәрсә – аның эшлэгән эшләре, ирешкән уңышлары, яулаган үр-

ләре – барысы да бөтен дөнья буйлап татар хатын-кызларын барлап, әйдәп баручы, үз артыннан ияртүче дәрәжәле исемне яулый алган «Ак калфак» оешмасын житәкләүгә әзерлек булган икән.

Кадрия ханым – авыл кызы, 1958 елда Татарстанның Актаныш районы Чынык авылында туып үсә. Авылда көн итү балага кечкенәдән торышының бар ягын төптән төшендерә, хужалыктагы авыр эш белән чыныктыра, башлаганның нәтижәсен күрерлек иттереп, жиренә житкереп тәмамларга өйрәтеп, максатчанлык тәрбияли. Кадрия ханым бу сыйфатлардан тыш, тәвәккәллек тә хас.

Мәктәпне тәмамлагач, алда – Казан дәүләт педагогия институты. Студент чактан ук лидерлык сыйфатлары белән башкалардан аерылып тора ул. 1981 елда Актаныш якларына кире кайтып, Сәфәр авылы урта мәктәбendә рус теле һәм әдәбияты укытучысы булып эшли башлый һәм беренче көннәрдән район житәкчелеге игътибарын үзенә жәлеп итә. Алга таба – район үзәгендәге балалар бакчасында 14 ел буе мөдирлек хезмәтендә, 12 елдан артык Актаныш районы хакимияте башлыгы урынбасары. Гаиләсе белән Казанга килгәч, биш ел ТР Мәдәният министрлыгында эшли. Дәрәжәле урыннарда хезмәт итсә дә, түбәнчелек, башкаларга карата игътибарлылык, ярдәмчеллек сыйфатларын югалтмый һәм алдынгы фикерле житәкче буларак, үз эшендә моны һәрвакыт алгы планга куя. Мин «Ак калфак» татар хатын-кызлары оешмасы тарафыннан оештырылган чараларда – съездмы ул, форуммы, күчмә утырышмы – бөтенесендә диярлек катнашып киләм. Без төрле төбәкләрдә, төрле районнарда булабыз, читтәрәк урнашкан бик ерак авылларга да барып чыгабыз. Һәркайда безне шул жирлекнең ак яулыклы өлкән кешеләре каршы ала. Менә шунда Кадрия ханымның алар белән ничек жылы итеп, якин итеп исәнләшкәннен күрсәгез икән – үзбездә, авылча ике куллап, аркаларынан сөеп. Бу вакытта инде Кадрия ханымның гына түгел, һәркемнең йөзе балкый.

Кадрия Рәес кызы «Ак калфак» оешмасын житәкләүгә алынуга миллилекне, гореф-гадәтләргә саклау буенча эш башлап жибәрә. Интернет, техник мөмкинлекләр жәмәгать үсеше өчен әйбәт нәрсә, тик шул ук вакытта ил белән ил, милләт белән милләт чикләрен югалтуга китерергә мөмкин. Моңа каршы торырылык көч, яшь буынны югалтмыйча, әйдәп баручы заман таләпләренә туры килә торган милли чаралар кирәк була. «Ак калфак» бергәләп киңәшү өчен Бөтендөнья татар хатын-кызлары жыеннары оештыра башлай. Менә ул алты тапкыр үтте инде. Һәр жыен программасы жентекләп төзелә, татар дөньясының хатын-кыз күзгә төшмәгән, кулы тимәгән бер генә почмагы да калмый. Иң мөһиме, теге яки бу иң актуаль теманы жентекләп өйрәнү, аны һәр яктан барлау һәм яктырту

өчен дискуссия-бәхәс майданчыклары оештырыла. Аларны алып бару өчен танылган шәхесләр чакырыла. Без рәхәтләнеп сөйләшәбез, проблемаларны барлыйбыз, үрнәкләрне күрсәтәбез, фикер алышабыз.

Форум эшчәнлеге тагын да зуррак, яна жыен үткәрү тәкъдименә китерә. Әйтик, 2017 елда, V татар хатын-кызлары форумында, Татар конгрессы съезд үткәрергә кирәк, дигән фикер белән чыга. Россиядә татар хатын-кызларының беренче съезды 1917 елда була. 102 елдан соң, татар хатын-кызлары ижтимагый хәрәкәте II съезд жыйрылык дәрәжәгә ирешә, ә 2023 елда III съездга жыйелдык.

– Съездларда күп кенә чит илләрдән – Австралия, Канада, Болгария, Швеция, Германия, Эстония, Гарәп Әмирлекләре, Казакъстан, Литва һәм башка чит илләрдән, шулай ук Россиянең 65 төбәгеннән, республикабыз районнарыннан делегатлар катнашты, – ди Кадрия ханым. – Беренче съездда күтәрел чыккан мәсьәләләр – хатын-кызның сәяси иреге, сайлау һәм белем алу, гаиләдәге хокукы, бер караганда, 100 ел эчендә тормышка ашты кебек, әмма көрәшеп алынган бу иректен башка ягы да бар бит. Хатын-кызның гаиләсенә, балалар тәрбиясенә вакыты азрак кала башлады. Хатын-кызларыбызны эштән тыш, ир хатыны, ана буларак та бәхәтлелә итеп күрәсе килә. Гореф-гадәт, йолаларны югалтмый саклау да аның вазыйфасына керә. Безнең максатыбыз исә милли тәрбиядә буыннар алмашын тәэмин итү иде. 2023 елда татар хатын-кызларының III съезды үттә. 2023 ел Татар конгрессы тарафыннан «Дастаннар елы» дип игълан ителгән иде, шуны истә тотып, съездда «Калфак туе» үзегенә тирән эзле мирасыбыз булган дастаннар темасы салынды. Дастаннарыбызда сәясәткә яраклаштырып үзгәртелмәгән чын тарихыбыз чагыла. Ул тарихны «Ак калфак» шәжәрәләр аша да өйрәнә.

Кадрия ханым керткән эш алымнарының берсе – күчмә утырышлар. Алар елына 3–4 тапкыр төрле регионнарда үтә. Утырыш барышында бик күп татар авылларында булабыз, һәм мин Кадрия ханым тарафыннан күчмә утырыш формасында оештырылган чараларны, куелган максатларга ирешергә мөмкинлек бирә торган иң яхшы, иң нәтижәле эш алымы дип саныйм. «Ак калфак»ның күчмә утырышлары шундый ул: барып күргәч, яна фикерләр туа, күтәргән мәсьәләләр күңелләренә кузгата, актара, камчылый! Бу сиңа Казанда утырып, акыллы кыяфәт белән гәп сату гына түгел!

Без, бүгенгене күз угында тотып, тарихи хәтерне югалтмаганда, бердәм булганда гына көчле. Нәрсә соң ул тарихи хәтер? Халкыбыз өчен иң аянычлы вакыйгаларны онытмауы, сабакмы, гыйбрәтме? Көндәлектә тарихи хәтер ул башкачарак була. Мисалга Тукай районында урнашкан Чебенле авылы урынында (су басу зонасына элгеп бетерелгән авыл)

булган бер хэлне сөйләп китәм. Австралия делегациясе составында Лилия ханым Сәмигуллина бар иде. Ул шактыйдан читтә яши, туган иленә һәрвакыт сагынып кайта. Бу юлы жирсү хисе тагын да көчлерәк иде, чөнки әбисе тумышы белән Чебенледән икән. Чебенлеләр шулай ук «Ак калфак»лыларны бик дулкынланып көткән. Чит илдән дә кешеләр булачагы кызыксыну тудыра һәм җаваплылык өсти. Чит илдән дигәннәре исә авылдашлары Кәрәмнең оныгы безнең Лилия булып чыкты. Кәрәм бабайның әнисе, 106 яшькә хәтле яшәгән Мәлихә апа авылда «кендек әбисе» булган. 72 яшьлек Гөлсәрия ханым Гәрәева, Лилия янына килеп, зур хөрмәт белән: «Мин синнең әбиеңне белә идем»,— диде. — Әни ипи пешергәндә, һәрвакыт, монысы кендек әбиегезгә дип, кечкенәрәк итеп аерым ипи сала һәм мине Мәлихә әбигә шул ипине илтергә җибәрә иде. Авылда аны шулай итеп зурладылар»,— дип сөйләп китте.

Тарихи хәтер ул — авылның кендек әбиләрен дә онытмау, нәселен дә олылау. Горел-гадәт ул менә шулай бөртекләп барлана. Елына берничә тапкыр үтә торган күчмә утырышларның барысы да Кадрия ханым тарафыннан җентекләп әзерләнә генә түгел, маршрут сайлангач, ул, башта аны үзә барып йөрәп чыга. Без киләсе жирдә бары да ялт итеп җыештырыла. Кайсы район икәнлегә истә калмаган, берсендә, җитәкче иптәш, үз гомерендә буяу күрмәгән машина-трактор станциясе капкасына хәтле буядык дигән иде.

Кадрия ханым эшчәнлегенең бер бик матур җимешенә тукталып китмәсәм, язма тулы булмас. Ул да булса аның җитәкчелегендә чыга торган «Тәрбия баскычлары» циклы. Татар тарихында борынгыдан башлап бүгенгегә хәтле миллилеккә ачыткы сала торган тәрбияви китаплар бар, әмма яшь буын өчен аларның яңача яңгыраганы кирәк иде. Төрле өлкәдә эшли торган галимнәр һәм галимәләр, дин әһелләре фикеренә таянып эшләнгән видеопроект татар гаиләсе нигезен ныгытуга бик зур өлеш кертте инде, аның буенча алга таба да эш дәвам итә. «Ак калфак» оешмасы тарафыннан гамәлгә куела башлаган укучы кызлар һәм егетләр бәйгесе дә Кадрия ханымның иң уңышлы проектларыннан.

— Бәйге буларак, аның нигезендә мин яхшырак дигән үзара ярышу ята, әлбәттә, әмма җиңүченә билгеләгәндә биремнәр үтәлешенә бар ягы күздә тотыла: алай гына да түгел, җюри әгъзалары арасына алдагы ел җиңүчеләре дә кертелә. Үзләре сынаулар аша үтеп, бәйгенең бар нечкәлекләре, кыенлыкларын күргән кызлар гаделлек ягына зур игътибар итә. Бу миллилекнең иң матур чагылышларын үз эченә алган күркәм чара булып кына калмыйча, олы тормыш юлына аяк басканда безнең кызлар һәм егетләр үтә торган бер имтихан да булып тора,— ди Кадрия ханым.

«Ак калфак»ның укучы кызлар һәм егетләр бәйгесенә инде сигезенче ел әзерлек бара, ә аның белән параллель рәвештә 28 – 32 мең баланы үзенә жәлеп иткән «Татар кызчыгы, татар малае» (6-7 яшьлек балалар арасында) дигән чара да татар дөньясында хуплау тапты. Анысы да Кадрия ханым проекты һәм сабийларны татар мохитендә тәрбияләү өчен иң уңышлы бәйге.

Бу урында татар хатын-кызына кире чигү энәсен тотарга жөррият иттергән «Сабантуй батырына – чиккән сөлгем – минем бүлөгем», «Илемне саклаучыга вәгдә-бүлөгем» – чиккән кульяулык, намазлык, мендәр тышлары, чигү бәйгеләре генә дә хатын-кызны үз асылына кайтаручы гамәлләр булып тора. «Гаиләдә һәм җәмгыятьтә хатын-кызның тоткан урыны» дигән темага язучылар һәм рәссамнар арасында оештырылган бәйге татар хатын-кызына карата зурлау һәм матурлык чагылышы булды.

Авыр эшләрне башкару өчен бергәләп өмәләр үткәрү, бәйрәмнәрне туй итеп уздыру – татарның борынгыдан килгән йоласы, горәф-гадәте. Бу юнәлештә дә бишек туге, калфак туге, шәл туге, сөлге туге, каз өмәләрен кайтару ак калфаклыларның нәтиҗәле хезмәт эшләре. «Ак калфак» оешмасы кызлары көче белән татар мамык шәле һәм мендәре бренды булдырылды.

Кадрия ханымның татар халкы өчен эшчәнлегенә зурлыгын һәм тирәнлеген бер язмада гына ачып бетереп булмый, ул гаять киң кырлы, зыялы зат һәм шәхесләр елы уңаеннан аны Ватаныбызның мәшһүр шәхесе дип атап була. Татарның мәшһүр кызларының берсе – Кадрия ханым Идрисова, яки, Житәкче булса шундый булсын!

Юбиллярны «Туган җир. Родной край» журналы редакциясе дә котлый. Кадрия ханымга бәрәкәтле озын гомер, нык саламәтлек, бик күп шатлык-куанычлар һәм бәхет теләп кала.

АВТОРЛАР БУЕНЧА БЕЛЕШМӘ

Ахунов Айдар Габделислам улы, төбәк тарихын өйрәнүче.

Әскәров Рамил Рәхимьян улы, тарихчы, төбәк тарихын өйрәнүче, БР Кыйгы районының төбәк тарихын өйрәнүчеләр берлеге рәисе.

Бәйрәмова Фәүзия Әүхәди кызы, тарих фәннәре кандидаты, язучы, жәмәгать эшлеклесе.

Гарипова Хәмидә Лотфулла кызы, педагог-журналист, тәржемәче, ТР Журналистлар берлеге әгъзасы.

Жәүһәрова Фәнзилә Хәким кызы, филология фәннәре кандидаты, доцент, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниягә багланышлар институтының туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәге фәнни хезмәткәре.

Захарова Фиряя Хәмзә кызы, үләнче, үләннәр белән дөвалаучы.

Исхаков Дамир Мәүләви улы, тарих фәннәре докторы, РТФА академигы, БТК Милли Шура әгъзасы, «Туган жир. Родной край» журналының баш мөхәррире.

Ишмөхәммәтова Резеда Илгиз кызы, тарих фәннәре кандидаты, Өлкә дәүләт учреждениесе «Саратов өлкәсе дәүләт архивы» баш архивисты.

Курчаков Рөстәм Солтан улы, икътисад фәннәре кандидаты.

Мәжитов Фидәил Васил улы, ТР Язучылар һәм журналистлар берлеге әгъзасы.

Минһажев Рәшит Рәкыйп улы, журналист.

Нигамаев Альберт Зөфәр улы, тарих фәннәре кандидаты, К(Идел буе)ФУның гомуми һәм Ватан тарихы кафедрасы доценты.

Салиев Равил Зөфәр улы, төбәкче, РФ гомуми белем бирүнең Мактаулы хезмәткәре, ТР Биектау районының төбәк тарихын өйрәнүчеләр жәмгыяте рәисе.

Сафиуллина Гөлзәдә Гомәр кызы, ТРның халык артисты, Муса Жәлил исемендәге премия лауреаты, Кырым Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе.

Сәйфетдинова Эльмира Гаделҗан кызы, тарих фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани ис. Тарих институты өлкән фәнни хезмәткәре.

Сәмитова Сәвия Гималтдин кызы, филология фәннәре кандидаты, Казан милли тикшерену технология университеты, ике телдә белем бирү кафедрасы доценты.

Тажиев Дамир Нәзир улы, Россия журналистлар берлеге әгъзасы, Рафаил Төхфәтуллин исемендәге премия лауреаты, Әлмәт төбәгенен жәмәгать эшлеклесе, туган як тарихын өйрәнүче.

Хәлимова Шәмсия Нурмөхәммәт кызы, «Киров өлкәсе татарлары конгрессы» иҗтимагый оешмасы каршындагы «Ак Калфак» татар хатын-кызлар оешмасы житәкчесе, «Киров өлкәсе татарлары конгрессы» рәисе урынбасары, журналист.

Хөсәенов Салауат Әнүәр улы, төбәкче.

Хужин Фаяз Шәрип улы, археолог, тарих фәннәре докторы, ТР ФА-ның мөхбир-әгъзасы.

Шәһиева Розалина Гомәр кызы, сәнгать белгече, шагыйрә, тәржемәче, рәссам. ТРның Атказанган сәнгать эшлеклесе.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Аскарров Рамиль Рахимьянович, историк, краевед, председатель общества краеведов Кигинского района РБ.

Ахунов Айдар Габделисламович, краевед.

Байрамова Фаузия Аухадиевна, кандидат исторических наук, писатель, общественный деятель.

Гарипова Хамида Лутфулловна, педагог-журналист, переводчик, член Союза журналистов РТ.

Завгарова Фанзиля Хакимовна, кандидат филологических наук, доцент, заслуженный деятель искусств РТ, научный сотрудник Научно-образовательного центра стратегических исследований в области родных языков и культур Института филологии и межкультурных связей Казанского федерального университета.

Захарова Фиряя Хамзиновна, травник-целитель.

Исхаков Дамир Мавляевевич, доктор исторических наук, академик РАЕН, член Национального Совета Всемирного конгресса татар, главный редактор журнала «Туган жир. Родной край».

Ишмухамедова Резеда Илгизовна, кандидат исторических наук, главный архивист Областного государственного учреждения «Государственный архив Саратовской области».

Курчаков Рустам Султанович, кандидат экономических наук.

Мазитов Фидаил Васильевич, член Союзов писателей и журналистов РТ.

Мингазов Рашит Ракипович, журналист.

Нигамаев Альберт Зуфарович, кандидат исторических наук, доцент кафедры всеобщей и отечественной истории К(П)ФУ.

Сайфетдинова Эльмира Гадельзяновна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Салиев Равиль Зуфарович, краевед-исследователь, Почетный работник общего образования РФ, председатель Общества краеведов Высокогорского района РТ.

Самитова Савия Гималтыновна, кандидат филологических наук, доцент КНИТУ.

Сафиуллина Гульзада Гумеровна, народный артист РТ, лауреат премии им. Мусы Джалиля, заслуженный деятель искусств Республики Крым.

Тазиев Дамир Назирович, краевед, член Союза журналистов РФ, лауреат премии имени Рафаила Тухватуллина, общественный деятель.

Халимова Шамсия Нурмухаметовна, руководитель татарской женской организации «Ак калфак» при областной общественной организации «Конгресс татар Кировской области», заместитель председателя «Конгресса татар Кировской области», журналист.

Хузин Фаяз Шарипович, археолог, доктор исторических наук, член-корреспондент АН РТ.

Хусаинов Салават Анварович, краевед-исследователь.

Шагеева Розалина Гумеровна, поэтесса, переводчик, художник, искусствовед. Заслуженный деятель искусств РТ.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Редакционный совет журнала «Туган жир/Родной край» сообщает что к публикации принимаются статьи и материалы как на татарском, так и на русском языках. В этой связи обращаемся ко всем заинтересованным в развитии указанного журнала авторам с предложением принимать участие в его издании. Для этого необходимо подготовить и направить соответствующие статьи в наш адрес.

Рекомендуемая тематика публикаций:

- *методика и методология историко-краеведческих исследований;*
- *история краеведения и историко-краеведческое наследие;*
- *проблемы региональной истории;*
- *новые археологические, нумизматические, фольклорные и эпиграфические находки;*
- *публикация источников;*
- *история конкретных сел и деревень;*
- *история музеев и публикация музейных коллекций;*
- *жизнь и деятельность выдающихся краеведов и земляков;*
- *использование краеведческих материалов и музейных коллекций в школе;*
- *популярные статьи по краеведению;*
- *краеведческая хроника (конференции, встречи и т. д.);*
- *рецензии, обзоры книг на краеведческую тематику.*

Статьи оформляются согласно указываемым ниже требованиям:

Технические требования к оформлению статей

1. *Внутри публикаций ссылки оформляются следующим образом [Аминов: 2017. С. 82.]; [Денисов: 2012. С. 25; Черкас: 2005. С. 16.]; [ГАОО. Ф. 476. Оп. 3. Ед. хр. 609. Л. 6.]*

2. *Список использованной литературы оформляются согласно ГОСТу и приводятся в алфавитном порядке в конце статьи в виде нумерованного списка:*

Источники и литература

1. Аминов Р.Р. Татары-казаки в составе Оренбургского казачьего войска (1748–1917 гг.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 348 с.

2. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф. 98. Оп. 2. Ед. 25.

3. ГАОО. Ф. 98. Оп. 2. Ед. 26.

4. Денисов Д.Н. Очерки по истории мусульманских общин Оренбургского края (XVIII–начало XX в.). М. – Н. Новгород: Издательский дом «Медина», 2012. – 410 с.

5. Черкас Т.Г. Хронограф города. Орск: [Б.и.], 2005. – 67 с.

Редакционные требования к оформлению:

Инициалы и фамилия автора указываются справа, далее по центру публикации идет название статьи.

1. Текстовый редактор – Microsoft Word, в формате .doc или .docx;
2. А 4;
3. Поля: слева – 3 см., справа – 1,5 см. сверху и снизу – 2 см. Нумерация страниц снизу справа;
4. Шрифт – Times New Roman;
5. Размер шрифта – 14;
6. Межстрочный интервал – 1,5;
7. Абзацный отступ – 1,0.

Требования к иллюстративным материалам:

Фотоматериалы и рисунки (сканкопии) принимаются только качественные (в формате JPEG, объемом не менее 3,50 МБ).

Объем публикаций в пределах от 0,5 до 1,0 п. л. (20 000–40 000 знаков с пробелами). К публикациям прилагаются аннотации из 5–6 предложений, а также выделяются ключевые слова (4–5).

Сведения об авторе:

1. Фамилия, имя, отчество _____
2. Ученая степень _____
3. Ученое звание _____
4. Занимаемая должность _____
6. Почтовый адрес с индексом _____
7. Адрес электронной почты (e-mail) _____
8. Контактный телефон _____

Редакция отмечает, что после получения статьи от автора и детального его изучения членами редколлегии, она, в случае соответствия всем требованиям, передается в печать. Если материалы не соответствуют техническим и научным требованиям, статья возвращается автору с замечаниями для устранения недостатков. В связи с большим объемом поступающих материалов редколлегия может ограничиться пересылкой автору, в случае необходимости, соответствующих правил оформления для приведения ее в соответствие с требованиями.

Редколлегия оставляет за собой право размещения публикаций в журнале согласно рубрикаций и наличия мест в выпускаемых номерах. После выхода журнала авторы статей могут получить по одному экземпляру издания.

Авторам выплачивается гонорар. Для этого необходимо вместе с материалом прислать сканкопии паспорта, ИНН, СНИЛС, счет со всеми банковскими реквизитами.

Электронная версия журнала размещается на сайтах Всемирного конгресса татар и «Всетатарского общества краеведов».

Материалы следует присылать по эл.адресу: monitoring_vkt@mail.ru с указанием темы: «Для журнала «Туган жир/Родной край». Допускается и прямая передача публикаций в редакцию, но лишь в электронных версиях. Для этого указываем адрес нашего журнала: Казань, ул. А. Пушкина, 52, офис 303, редакция журнала «Туган жир/Родной край»

Туган жир

Төбәк тарихы буенча журнал

Родной край

Краеведческий журнал

1'2024

Подписано в печать 22.02.2024г. Формат 70×100 1/16

Усл. печ. л. 19,5 Тираж 999 экз.

Отпечатано с готового оригинал-макета.

в типографии ООО «Грумант»

В данном номере журнала использованы фотографии из личных архивов
авторов

Галия Гайнетдинованың «Үз юлым» китабын тәкъдим итү кичәсе.

«Татар төбәкчеләре җәмгыяте»нең түгәрәк өстәле.

«XX Фаизхановские чтения». Москва.

Республиканская научно-практическая конференция «Проблемы изучения, сохранения и популяризации культурного наследия татарского народа». с. Нижняя Майна.

Совещание в АН РТ о создании Центра евразийских исследований кочевых культур.

«Валековские чтения». Тобольск. Декабрь, 2023.

*Участники беседы «О вечном».
Р.Курчаков, Д.Исхаков и Н.Наккаш.*

*Рашида апа Курманова и Д.Исхаков
после награждения на «Валеевских
чтениях». Декабрь, 2023.*

Выставка изделий учащихся и народных умельцев. Школа с. Нижняя Майна.

Татарстан Республикасының халык артисты,
Кырым Республикасының, атказанган сәнгать
эшлеклесе

Гөлзада
Сафиуллина

